

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта
махсус таълим вазирлиги**

Асқар Зуннунов

Педагогика назарияси

**(Бакалавриатуранинг 140000 «Ўқитувчилар
тайёрлаш» ва «Педагогика» фани соҳаси
йўналишлари учун ўқув қўлланма)**

Тошкент «Алоқачи» – 2006

74.00

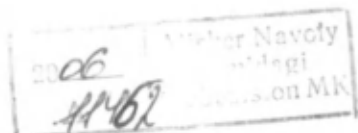
Умумий педагогика 2

Такризчилар:

Б.Тўхлиев - филология фанлари доктори, профессор
У.Махкамов - педагогика фанлари доктори, профессор

Ушбу ўқув кўлланмада асрлар давомида болаларда ўз шахсий мақсадини амалга оширишга интилиш туйғусини ўстиришга эътибор берилгани, тарбия ва ўз-ўзини тарбиялаш инсоният цивилизациясининг ривожда бирдан-бир шарт бўлгани, бола тарбияси ҳақида тўпланган тажриба, билим авлоддан-авлодга ўтиб, педагогик тизим яратилгани, натижада педагогик назария юзага келгани ифодаланди. кўлланмада Марказий Осиёда турли даврларда жамиятдаги моддий ва маънавий ҳаётнинг таълим- тарбияга таъсири ва бола ривождаги ўрни, диний таълим ва педагогик назариянинг тарбия жараёнига татбиқ этилгани Марказий Осиёда ибтидоий даврдан XXI асрга қадар тарбия ва таълим, мактаб, педагогик назария ривож, хорижий - Шарқ ва Овруро мамлакатларидаги педагогик фикр - назарий қарашлар билан узвийликда баён этилди.

Ю 32557
391

© «АЛОҚАЧИ» нашриёти, 2006 й.

СЎЗ БОШИ

Президент Ислом Каримов доимо: „Ўсиб келаётган ёш авлод ҳар томонлама мукаммал, иродали, соф виждон билан камолга етиши учун, энг аввал, маънавий-маърифий фаолиятимизни юксак даражага кўтаришнинг аҳамияти бекиёс улугдир“, -деб таъкидлайди. Табиийки, бу талабни амалга оширишда ёш авлод маънавий-маърифий фаолиятининг заминини билиши керак, албатта.

Шунга кўра, ушбу ўқув қўлланмада тарбия ва таълим тарихи, Марказий Осиёда ва хорижий мамлакатларда маърифий ғоялар ҳақидаги фикр ривожига баён қилинди.

Тарбия ва таълим ўтмиш педагогик маданият ҳақида тушунчага эга бўлиш, фақат ўқитувчилар, тарбиячилар, бўлажак педагоглар эмас, балки ҳар бир киши, ота-оналар учун ҳам фойдалидир. Зеро, ҳар бир киши, ота-она ўз боласининг ва бошқа болалар, ўзлари билан мулоқотда бўлувчи, ўз-ўзини тарбияловчи ўсмирларнинг ҳам тарбиячисидир.

Тарбиянинг асрлар давомида сақланганлиги ва авлоддан-авлодга ўтганлиги туфайли бугунги ёшлар маданий, маънавий кадриятлар ҳақида тасаввурга эга бўлмоқда.

Ҳаёт ўзининг турли-туманлиги билан болани тарбиялайди. Ҳаёт, бу - моддий шароит, жамиятнинг ижтимоий тузими, санъат, маданият, шунингдек, ўқув масканлари -мактаб, диний ўқув юрглари дир.

Маълумки, жамият турли даврда шу замондаги моддий ва маънавий ҳаётга мувофиқ тарзда ривожланиб боради. Аммо, инсоният авлоддан-авлодга ўтиб келаётган халқ санъатини, урф-одатларини, анъаналарини, бу- бебаҳо, такрорланмас бойликни авайлаб асради. Бу бойлик шахс ривожига ғоят муҳим аҳамият касб этди: болалар бу бойликлардан баҳраманд бўлишиб, ёшлиқдан ундаги ҳаётий ва ахлоқий панд-насиҳатларни ўзлаштириб, сақлаб келгуси авлодларга қолдирдилар.

Таълим ва педагогика тарихи бола тарбияси бўйича одамлар эгаллаган, ўзига хос фаолият билан энг қадимги даврдан бошланган тарбияни ўргангани. Минг йиллар давомида одамлар ўз фаолиятлари жараёнида болаларни ва ўсмирларни турли хил меҳнатга жалб этиш ҳамда уларда одамлар билан биргаликда ҳаракат қилиш кўникмасини қарор топтириш

ва ривожлантириш, болаларда мустақил ҳаракат қилиш, кўзлаган шахсий мақсадини амалга оширишга интилиш туйғусини ўстириш зарурлигини англадилар. Бу соҳада кўрсатган фаолиятлари натижасида болалар акли, танаси ривожланди, улар шахс сифатида ўзлари учун зарур ва фойдали меҳнатни танлаб, ажратиб олишни ўргандилар, уларда ўз-ўзини тарбиялаш шакллана бошлади. Тарбия ва ўз-ўзини тарбиялаш инсоният цивилизациясининг ривожидан бирдан-бир шарт бўлди.

Болалар тарбияси ҳақида тўпланган тажриба, билим авлоддан-авлодга ўтказилди, педагогик тизим яратилди, натижада педагогик назария юзага келди.

Маълумки, ўқув фанлари, таълим ва педагогик фикр тарихи мазмунини Марказий Осиё ва хорижий мамлакатларда турли даврларда тарбия ва таълим, жамият моддий ва маънавий ҳаётнинг таълим-тарбияга таъсири, мактаб тарбиясининг тарбиядаги ҳамда бола ривождаги ўрни, диний таълим, педагогик назария ва унинг тарбия жараёнига татбиқ этилиши ташкил қилинди. Ўқувчилар бу тўғрида тўлиқ маълумотга эга бўлишлари керак, албатта.

Зеро, „...бугунги кунда олдимизга қўйган буюк мақсадимизга, эзгу ниятларимизга эришишимиз, жамиятимизнинг янгиланиши, ҳаётимизнинг тараққиёти ва истиқболи амалга оширилаётган ислохотларимиз, режаларимизнинг самараси тақдири-буларнинг барчаси, авваламбор, замон талабларига жавоб берадиган юкори малакали, онгли мутахассис кадрлар тайёрлаш муаммоси билан чамбарчас боғлиқлигини барчамиз англаб етмоқдамиз...“ Замон талабларига жавоб берадиган кадр чинакам маърифатли одам бўлиши учун „...инсон қадрини, миллат қадриятларини, бир сўз билан айтганда, ўзлигини англаш, эркин ва озод жамиятда яшап, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб обрўли ўрни эгаллаши учун фидойилик билан курашиши мумкин“¹.

---

¹И.А.Каримов. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., 1997, 10-бет.

Ўқув қўлланма икки қисмдан:

I қисм. „Марказий Осиёда ХХI асргача бўлган даврда тарбия, таълим, мактаб, педагогик назария ривожини“.

II қисм. "Хорижий мамлакатларда педагогик фикр"дан иборат.

Қўлланма, бўлимлар бўйича тавсия этилган савол, топшириқ, реферат мавзулари ва адабиётлар билан тугалланди.

Қўлланма республикада биринчи бор яратилганлиги сабабли, ҳурматли ўқитувчиларда унда ифодаланган маълумотлар ҳақида фикр-мулоҳаза туғилиши табиийдир. Ўзларининг самимий истак ва маслаҳатлари билан қўлланманинг такомиллашувига кўмаклашган касбдошларимизга олдиндан ўз миннатдорчилигимизни изҳор этамиз.

Асқар Зуннунов–Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
ўқитувчи, педагогика фанлари
доктори, профессор

Биринчи қисм

Марказий Осиёда XXI асргача бўлган даврда тарбия, таълим, мактаб, педагогик назария ривож

1- бўлим Энг қадимги даврда тарбия (VIII асргача) 1-боб. Халқ педагогикаси ва унинг асоси. „Авесто“

Тарбия кишилик жамияти пайдо бўлиши билан бошланди ва ривожланиб борди. Бола туғилиши биланок ота-онанинг парвариши орқали атроф-муҳит билан танишади. Турмуш фаолияти бошланиши билан ишлаб чиқариш тажрибаси ва малакаларини ўзлаштиради, шу жараёнда унда ақлий ва жисмоний камолот, маданият, ахлоқий ва эстетик қараишлар шаклланади.

Ўзбек халқининг ёш авлодни ҳаётга тайёрлашда қўллаган усул ва воситалари, тадбир шакллари, ўзига хос урф-одати ва анъаналари, тарбия ғоялари ва ҳаётий тажрибаси халқ педагогикасида мужассамлашди. Шу жиҳатдан, халқ педагогикаси - халқ ва донишмандларнинг ёшларни давр талабларига мувофиқ кишилар қилиб етиштиришда, таълим-тарбия ишларини амалга оширишда қўллаган усул, восита ва тажрибалар мажмуасидир. Ҳали мактаб бўлмаган, педагогика фан сифатида шаклланмаган даврдаёқ қабила аъзоларининг болаларда меҳнатсеварлик, жанговарлик, ахлоқ-одоб, нафосат, дўстлик, меҳр-шафқатлилиқ, инсонпарварлик хислатларини шакллантириш ва ўстириш соҳасидаги ақл-идроқи ва усуллари ўша даврдаги ҳаётий тажрибанинг меваси сифатида ижтимоий ҳаётга боғлиқ ҳолда шаклланди ва ривожланди.

Халқ педагогикасининг асосларидан бўлган миллий урф-одат ва анъана жамоа аҳлининг ўз-ўзини ва ижтимоий бурчини англашига, шахс сифатида шаклланишига ижобий таъсир этди, уларнинг ҳаёт кечирини, тинчлик учун курашини йўл-йўриқларини билиб олишларида асосий омил бўлди.

Жамоа аъзоларининг меҳнати замирида вужудга келган урф-одатлар, анъаналар жамият ривожига, одамлар онгининг

ўсишига ижобий таъсир кўрсатди. Одамлар ўз меҳнатлари, хатти-ҳаракатларини урф-одат ва анъаналарга уйғун ҳолда давом эттирдилар.

Халқ ўз ҳаётий тажрибасида ахлоқлилик бола тарбиясида муҳим аҳамият касб этишини англади ва ахлоқ қонун-қоидаларини яратди. Инсонийлик мезони ахлоқ қонуниятининг асоси бўлди.

Ота-оналар ўз ҳаётий тажрибаларида ақлий тарбия оила ҳаётида муҳим аҳамият касб этишини, болаларнинг қобилиятли, яхши турмуш эгаси бўлишига асос эканлигини ҳис этдилар. Улар ақли камол топган инсон мантиқий фикрлаш, ҳар бир ишга ижодий ёндашиш қобилиятига эга бўлишини ўз тажрибаларида кўрдилар. Шу туфайли ҳам улар ёш авлоднинг ақлий тарбиясига алоҳида эътибор бердилар. „Ақл - одамнинг олтин тожи“, „Ақл - дунёнинг кўзи“, „Ақл - одамнинг кўрки“, „Ақллилик бор уйда аҳиллик бор“, „Ой тунда керак, ақл кунда керак“ каби ҳикмат-мақоллар яратдилар.

Маълумки, муайян нарса ва воқеани сезиш - таққослаш ақлга хос фаолиятдир. Ақлий жараён учун сўз ғоятда аҳамиятлидир. Инсон тафаккури сўзлар туфайли амалга ошади ва сўз инсоннинг камол топишида асосий восита ҳисобланади.

Шарқнинг улуғ шоири Абулқосим Фирдавсийнинг „Шох китоб“ деб аталмиш „Шоҳнома“ асарига битилган, ақл ҳақидаги мангуликка мансуб сўзлари. ақл-заковатга берган таърифи, ақлли бўлишга даъватлари ёшларга беназир хитобдир:

Худо неъматларин олийси идрок,
Ақлни васф этар кимки дили пок.
Ақл бир тирик жон, билмайди завол,
Ақл турмуш асли, буни ёдлаб ол.
Ақл йўл кўрсатиб, дилни этар шод,
Ҳар икки оламда ақлли обод.
Ақлдан ғамгинлик, шодлик, ўктамлик,
Ақлдан борлигу йўқлигу камлик.
Агар ақли хира бўлса ҳар инсон,
Шодликка эриша олмас бир замон...
Ҳамиша ақлингни раҳнамо этгил,
Нолойиқ ишлардан олисроқ кетгил...

Ўтмишда оилада бола шахсини меҳнат асосида ривожлантиришга алоҳида эътибор берилди. Дехқончилик, боғдорчилик-ижтимоий ҳаёт тузилишини, оилавий турмуш даражасини, атроф-муҳитга муносабатни, одамлар ўртасида бўладиган алоқалар тарзини, болалар тарбиясини белгилаб олиш омили бўлди.

Турли шароитларда амалга оширилган дехқончилик, боғдорчилик натижасида дехқон ва боғбонлар ҳаётида анъаналар юзага келди. Дехқон ўз ҳаётида дехқончиликдан ташқари чорвачилик билан ҳам шугулланди. Дехқон бу ишда ўсмир болалар меҳнатидан ҳам фойдаланди, у болалар билан жиддий муносабатда бўлди, уларга дехқончилик ва чорвачилик сирларини ўргатди. Болалар ҳосилни ўриш, йиғиш, янчиш билан шугулландилар, оилада ўтин ёриш, молларга ем-хашак келтириш, тайёрлаш каби ишларни бажардилар.

Қизлар кичиклик чоғлариданок уй-рўзгор ишларига ўргатилди. Улар боғларда пишиб етилган меваларни териш, кўчатларни суғоришларда иштирок этдилар. Оналар уларнинг тикувчиликдан ҳам хабардор бўлишига эътибор бердилар.

Ўғил ва қизлар оилада, далада турли ишларни бажаришга одатланиб, аста-секин меҳнат жараёнига кириб бордилар, турмуш талаб этган малака ва кўникмаларни эгалладилар.

Меҳнат -фақат турли соҳа бўйича малака ва кўникмаларни эгаллашга эмас, балки оламни билиш, ахлоқий юксалиш, гўзалликни ҳис қилиш ва тушунишда асосий омил бўлди.

Меҳнат-иш усули сифатида болаларнинг ақлий ва жисмоний ривожиди, шахс сифатида шаклланишда алоҳида аҳамият касб этди.

Одамлар меҳнат туфайли табиат ҳодисаларининг содир бўлиш сабабини, амалга ошираётган ишларининг самарали бўлиши учун табиий борликни билиш кераклигини англадилар. Бу ҳолат уларда тафаккур жараёнининг ривожиди муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Марказий Осиёда милoddan олдинги VI-V асрларда суғориш ишлари ривожланиб, хўжалик аъзолари боғдорчилик, полизчилик билан шугулланадилар. Бу даврда Арня, Хоразм, Судғ ва бошқа вилоятларнинг

иктисодий жуғрофия харитаси, турли маъданлардан рўзғор буюмлари ишлана бошланди.

Милоддан олдин V аср бошларида Хоразмда Маъмун „донолар уйи“ -Академияси ташкил қилинади. Академияда тўпланган Хунайн, Сабит ибн Курра, Кусто ибн Лука, Яхья ибн Адий, Исхақ ад-Дамашқий каби олимлар илм-фанни ривожлантириш соҳасида фидойилик кўрсатдилар.

Марказий Осиёда кулдорлик тузумининг дастлабки босқичлариданок халқларнинг маънавий ва маърифий ҳаётида ҳамда диний эътиқодларида ҳам катта ўзгаришлар содир бўлди. Айни пайтда ўзига хос турмуш тарзи, анъана, расм-русумлар, урф-одатлар ҳамда таълим-тарбия шаклланди.

Маълумки, Марказий Осиё худудида турли дин ва диний ақидалар пайдо бўлиши билан аҳолининг ижтимоий-маданий ҳаёти, турмуш тарзи ва анъаналари маълум ўлчовга солинди.

Бундай динлардан энг қадимийси ва энг машхури зардўштлик дини бўлиб, унинг асосчиси Зардўшт Шаркнинг файласуфи, нотиғи, шоири, донишманди ҳисобланди.

Зардўшт милоддан олдинги VII асрда яшаган, у ёшлигидан чорвадор қавмларнинг ўз худоларига қурбонлик қилишлари натижасида чорва молларининг камайиб кетаётганидан азият чекади, бунинг оқибати хунук бўлишини кўриб, қабилалар орасида тез-тез содир бўладиган низо, қирғин урушларнинг негизи ҳам ана шу қўпхудолик билан боғлиқлигини ҳис этади.

У кексалар билан ўтказган суҳбат, бахслар натижасида қўпхудолиликнинг зарарини тўла тушуниб этади ва йигирма ёшида ўзининг нор туясига (Зардўшт сарик туя соҳиби) миниб, қишлокма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар кезади, яккахудолик ғоясини тарғиб қилади; ўн йилдан кейин ягона худо-Ахуромаздани кашф этади ва қабила, уруғчилик эътиқодларига қарши якка худолик ғоясини олға суради. Зардўшт илгари сурган ғоянинг негизини икки нарса: мутлақ ғоя - Хурмузнинг яккаю-ягоналигини тан олиш; яхшилик билан ёмонлик, ростгўйлик билан ёлғончилик; зулмат билан нур ўртасидаги доимий кураш ҳақидаги таълимот ва борликни иккига бўлиб қараш -дуалистик қарашга содиқлик ташкил этади.

Зардўшт адолат, маърифат ғояларини ёйишда аждодлар анъанасидан моҳирлик билан фойдаланади. Зардўшт

таълимоти тобора халққа таъсир ўтказаётганини сезган муҳолифлар унга қарши катъий курашга киришадилар. Ҳаёти хавф остида қолган Зардўшт бир гуруҳ тарафдорлари билан Эронга кочиб ўтади ва ўз таълимотини шу ерда узил-кесил шакллантиради. Зардўшт биринчи бўлиб ўз динини Эрон шоҳи Виштаспга асослаб, кўрсатиб, унинг эътиборини қозонади. Виштасп фармонига кўра Зардўшт 1200 бобдан иборат панднома „Авесто“ни олтин тахтачаларга ёзиб, шоҳга топширади. Шоҳнинг фармони билан Эронун Туронда оташпарастлик дини тўла жорий этилади. Зардўштнинг хоҳиши ва Виштаспнинг фармонига мувофиқ барча шаҳарларда оташкадалар-ибодатхоналар қурилади. Ана шундай оташкадалардан бири, энг улкани Балх шаҳрида қад кўтаради. Зардўшт 77 ёшида ушбу олтин суви билан зарҳалланган бинода ибодат пайтида кўпхудолик тарафдори, шоҳ Аржаспнинг содик навқари Братарваш томонидан ўлдирилади. Аммо Зардўштнинг таълимоти муқаддас эътиқод бўлиб қолади.

Зардўшт яратган „Авесто“ соф диний китоб бўлмай, ижтимоий-фалсафий, маданий, адабий-тарихий қимматга эга бўлган нодир қомусий ёдгорликдир. Унда адолат ва сулҳ улуғланади, шаҳару қишлоқларни обод қилиш, боғу-роғлар, яйловларни кўпайтириш, кишиларнинг маданий турмушини ривожлантиришга ундаш, оила мустаҳкамлиги, фарзанд тарбияси хусусида ҳам диққатга молик фикрлар ифодаланган. „Авесто“да ахлоқ-одоб, таълим-тарбия, касб ўрганиш, меҳнатсеварлик, меҳмондўстликка доир фикр-мулоҳазалар ҳам баён қилинган.

Зардўшт ўз насиҳатлари-ўғитларида адолатни тарғиб этади, яхши хулқ-одобни эъзозлайди. Унинг таълимоти уч нуктада: Хутама - яхшилик, Нухта - тўғри сўз, Хваришита - яхши хулқларда мужассамлашган.

„Авесто“да ер, сув, замин, кийим-кечак, озиқ-овқатларни тоза тутиш ва сақлашга алоҳида эътибор берилган. Унда қабристонларда тозаликка риоя қилиш кераклиги таъкидланади. Ахура Мазда ўт-ўланлар ва мевали дарахтлар экилган, сув равон бўлган ер энг яхши ер, аёл ва фарзандлари сарсон ва саргардон юрадиган (ғизо тополмайдиган) ер энг ёмон ер деб аталган. Ерни ифлос қилган ва уни сақлаш қоидаларини бузган шахслар жазоланиши кераклиги айтилган.

„Авесто“да инсон тозаликка, соғломликка даъват қилиниб, уларга бадан тарбия билан шуғулланиш, кунда юз-кўлни бир неча марта ювиш, сочни тоза тутиб, тирнокларни олиб, тозалаб туриш тавсия этилади. Инсон меъёри билан овқатланиб доимо тўқ юриши лозимлиги уқтирилади.

„Авесто“да чорвачилик масаласига алоҳида эътибор берилади. Унда уқтирилишича, инсон чорванинг кўпайишига, яйловларнинг гуллаб-яшнашига ёрдам берган тақдирдагина, деҳқончилик ва суғориш ишлари иштиёк билан меҳнат қилгандагина худо иноятига ноил бўлади.

„Авесто“да таъкидланишича, қариндошлар ўзаро оила курмаслиги, қавм ва уруғ қони тоза, авлод бенуқсон сақланиши керак, кўп болали оилаларга давлат ҳисобидан нафақа тайинлаш лозим, бир йўла 2-3 та туққан аёллар мукофот олишга сазовордирлар.

Бола, асосан, оила муҳотида тарбияланиб, инсон сифатида шаклланади. Тарбия эса, ҳаётнинг энг муҳим тиргаги (таянчи) ҳисобланади. Ҳар бир болани шундай тарбиялаш зарурки, у, аввало, яхши ўқиши ва сўнгра эса, ёзишни ўрганиш билан энг юксак поғонага кўтарилсин.

2-боб. Тарбияда халқ қўллаган педагогик воситалар

Ўтмишда ўйин, кўшиқ, гўзалликни намойиш этиш, донишмандларнинг панд-насихатлари, ҳикматлари, ҳикоятлари, афсонавий эртаклар болалар тарбиясида муҳим восита бўлди. Бу воситалар болаларнинг инсонлар ҳаёти, руҳий кайфияти ижтимоий ҳаёт ва табиат ҳодисалари билан уйғунлигини англаб олишларига ёрдам берди.

Қадимий „Қувлашиш“, „Тез югуриш“, „Бекинмачоқ“, „Чек ташлаш“, „Кўз бойлаш“, „Ўрта қўлни топиш“, „Тез айтиш“, „Читти гул“ каби ўйинлар жараёнида болаларда чаққонлик, қатъиятлик, жасурлик, одиллик, дўстлик-иноқлик ҳислатлари шаклланди.

Жамоа аъзолари донишмандлар айтган „Кучли бўлай десанг, дўст орттир“, „Дили покнинг иши пок“, „Одобли бола элга манзур“, „Ватани борнинг, бахти бор“, „Эл сенга чўзса қўл, унга доим содиқ бўл“, „Одамнинг энг бахтли вақти бошқаларга

эзгулик қилиш онларидир"... каби ҳикматлар ўғил ва қизларнинг ватанга, халққа садоқатли бўлишларига ёрдам беради, деб билди, улардан самарали фойдаланди.

Ота-боболаримиз ўз ҳаётий тажрибаларида меҳнат гўзаллиги хусусияти - инсон ҳиссиётига, ҳиссиёти орқали онги ва хулқига таъсир этишдан иборатлигини кўриб, бу ҳақдаги ғояларини болалар онгига „Меҳнат - фароғат чироғи“, „Иш - инсон гавҳари“, „Одамни меҳнат безайди“, „Меҳнат - ҳурматнинг тожи“, „Йигит ҳусни меҳнатда“ каби мақоллар ёрдамида сингдирдилар.

Донишманд оталарнинг меҳнат қилиш, ҳунарларни эгаллаш зарурлиги ҳақида айтган панд-насихатлари болалар руҳиятига кучли таъсир этган, уларда гўзал фазилат соҳиби бўлиш истагини уйғотган.

Донишмандлар дедилар:

Болаларим, гайрат билан ишланг, меҳнатни севинг, асло ялқов бўлманг. Дунёда ҳар бир инсон ва ҳайвон гайрат билан ишлаши соясида ейиш-ичишини ва бошқа истагини таъмин қилади. Ҳар одам, ҳатто ҳайвонлар ҳам бирор юмуш билан машғулдирлар. Меҳнат одамнинг саломатлиги учун энг буюк даводир. Меҳнатсеварлар доимо роҳатда умр кечирадилар, ҳеч кимга муҳтож бўлмайдилар. Ўз овқатларини ўзлари топадилар. Ялқовлар роҳатсизликка дучор бўладилар. Бошқаларга муҳтож бўлиб қоладилар. Шунинг учун иш, меҳнат одам учун керақдир.

Эй фарзанд, агар оқил ва доно бўлай десанг, ҳунарманд бўлишни андеша қил, ҳунармандлик сабабидан иззат ва ҳурматга етишасан, агар ҳунардан бебаҳра бўлсанг, қуп-курук, соясиз дарахтга ўхшаб қоласан. Агар ақл ва донишинг бўла туриб, ҳунарсиз бўлсанг, донишинг сурат ва ҳайбатсиз бир бадан ёки мевасиз дарахт кабидир.

Эй фарзанд, ўз насибангга, ота-бобонгнинг мартабасига, мансабига ғурурланиб илму ҳунар ўрганишдан зинҳор ору номус қилма, ота мансабига мағрур бўлиб, меҳнатдан қочиш, илму ҳунар ўрганмай қолиш жоҳил ва нодон кишилар ишидир. Оқил ва донолар меҳнатдан қочмайдилар, илму ҳунар ўрганадилар.

Шуни яхши бил, олий насаблик бўлсанггу, ақл, донишинг, хунаринг бўлмаса, ундан сенга нима фойда?

Эй фарзанд, хар қанча ёш йигит бўлсанг ҳам, ақлинг улуғ бўлсин. Мен сенга йигитлик қилма, деб айтмайман. Фақат оғир йигит бўл, енгилтак йигитлардан бўлма. Йигитларга оғирлик ярашади. Арасту ҳаким: „Йигитлик - ақлсизликнинг бир тури“, деб айтган экан. Жоҳил йигитлардан бўлма, жоҳилликдан кўп офатлар пайдо бўлади. Агар йигитлик чоғингни бекорга ўтказсанг, илму хунар ўрганмасанг, ялқовликни ўзингга одат қилиб олсанг, қариганингга ўз ҳолинга ўзинг йиғлайсан, пушаймон қиласан, лекин фойда бермайди.

Бир донлиманд ўзига шундай насиҳат қилади:

- Ўғлим, халқнинг ўзинга хайрихоҳ бўлишини хоҳласанг, аввал, ўзинг халққа хайрихоҳ бўл. Ўз меҳнатинг бекорга кетишини тиламасанг, халқ меҳнاتини бекорга кетказма, зое қилма. Обрўли бўлишни истасанг, тавозели бўл. Одамлар сени масхара қилиб қулишларини истамасанг, юриштуришингни тузат. Қадр-қимматим ошсин десанг, бошқаларнинг қадр-қимматларини бил. Ҳамманинг ўзинга дўст бўлишини истасанг, одамларга қўлинг ва тилинг билан озор берма. Иззат-ҳурмат эгаси бўлишни хоҳласанг, мумкин қадар молингни муҳтожлардан аяма. Мукамал бир инсон бўлишни орзу қилсанг, ўзинга мақбул бўлмаган бир ишни бошқаларга раво кўрма. Дилинг оғриб, асабийлашишни тиламасанг, жоҳил, аблаҳ кишилар билан сўзга боришиб ўтирма. Беғам бўлишни истасанг, ҳасадчи бўлма. Қайғу-аламдан узоқ бўлишни истасанг, кўлингдан чиққан нарсага афсус-надомат қилиб юрма. Дўст - ошноларнинг кўпайишини хоҳласанг, очик юзли, ширин сўзли бўл, ҳеч кимга гина ва адоват сақлама.

Каримжон кўча ёнидаги бир боғда айланиб юрган эди, гўзал бир капалакка кўзи тушди. Капалак жуда чиройли эди. Каримжон уни тутиб олмоқчи бўлиб югурди. Капалак гулдан-гулга кўниб қочарди. Ахири, Каримжон дўпписини унинг устига отиб, тутиб олди. Бечора капалак тутқун бўлиб қолди. Каримжон гўзал капалакни бармоқлари орасига олди, аммо у учиб юрган вақтдагидек эмас, ҳамма гўзаллигини йўқотган эди.

У ердан ўтиб кетаётган бир чол бобо Каримжоннинг кўлидаги капалакни кўриб:

-Ўғлим, кўйиб юбор, учиб кетсин. Уни яна бир оз кўлингда ушлаб турсанг, бечора ўлиб қолади. Ҳайвонлар ва паррандаларга озор берма, - деди. Каримжон: „Хўп, бобожон!“ - деб дарров капалакни кўйиб юборди.

Каримжон энди ич-ичидан севинарди, чунки ҳам чол бобонинг сўзини қайтармаганди, ҳам капалакни озод этганди. У шу кундан бошлаб ҳайвон ва паррандаларга қўл теккизмайдиган бўлди.

Севимли болаларим, менинг шу насиҳатларимни яхши тингланг, эсингиздан чиқарманг.

1. Танамизнинг бирор ерига қаттиқрок бир нарса тегса, ўша еримиз оғрийди, ҳайвон ва паррандалар ҳам қаттиқ нарса тегиши билан шундай оғрикни туядилар.

2. Зарарсиз ҳайвон, паррандаларга озор бериш яхши эмас, уларга раҳм-шафқат қилайлик.

3. Ҳайвон ва паррандаларнинг кўпи одамларга фойда етказди.

Масалан: ит қуриқлайди, мушук сичқонларни, мусича ва чумчук каби қушлар экинлардаги зарарли жониворларни битиради. Шунинг учун бундай фойдали ҳайвон ва паррандаларга қўлимиздан келганча яхшилик қилайлик.

Маълумки, эртақларда „дидактика“, ибрат воситалари мужассамлаштирилади. Уларда ифодаланган „уйдурма“, ҳодисаларни олдиндан кўра билишлик хусусияти ибратлидир.

Асрлар оша сайқаллашиб, содда ва теран мазмунлари билан бизгача етиб келган эртақлар энг сеvimли, энг жозибали халқ ижодидир. Эртақларнинг бадиий кучи - уларнинг халқ орзу-умидлари ва турмуш ҳақиқатлари билан уйғунликда, одамлар руҳиятини ўзида акс эттиришида, катгаларга ҳам, кичикларга ҳам бирдай ёқимли, қизиқарли бўлишидадир.

Эртақларнинг тарбиявий аҳамияти шундаки, уларда

йилнинг тўрт фасли, табиат ҳодисалари, кишиларнинг хатти-харакатлари ҳам ифодаланади. Бола улғайган сари унинг хотира ва тушунчаси ҳам ривожланиб боради. Ташқи дунё унинг кўз олдида тобора кенгайиб боради, болаларда инсон образлари тобора равшанроқ тушунила бошлайди. Болаларда аста-секин алдоқчи, хийлакор кишилар, яхши хислатли, адолатли, виждонли, шафқатли, раҳмдил кишилар ҳақида фикр туғилади.

Буни чуқур ҳис қилган ота-оналар ҳаётий воқеа, инсон образи афсонавий равишда тасвирланган „Ур тўқмоқ“, „Очил дастурхон“, „Учар гилам“, „Қайна хумча“, „Дехқон билан айиқ“, „Зумрад ва Қиммат“ каби эртақлар, „Қарға билан мушук“, „Ёлғончи чўпон“ каби масалалар болаларни яхши фазилат соҳиби қилиб тарбиялашда, уларнинг шахс сифатида етишувида муҳим восита бўлган.

„Зумрад ва Қиммат“ эртагида, асосан, яхши ахлоқлилик хислати Зумраднинг ёмон хулқлилик хислати Қимматнинг хатти-харакатлари мисолида кўрсатилган.

Зумрад ўрмонда отасини тополмай, „Вой отажон“ деб йиғлаб кетаётганда, чироқ ёниб турган кичик бир уйга киради. Уй эгаси сеҳргар кампирга салом бериб, бошидан кечирганларини сўзлаб беради. Кампир „Кўп ҳафа бўлма, қизим, сенга ёрдам бераман“, - деб бошларини силаб, уни овутади.

Шу вақтда уй тепасига қушлар йиғилишиб, Зумрадни мақтаб, сайрашади. Кампир қушлар нима деяётганини билиб, Зумрадни ҳосиятли қиз ҳисоблаб, унга дунёда топилмайдиган китоб ва кўғирчоқлар бериб, „Оппоқ қизим, ширин қизим“, деб кўнглини кўтаради. Зумрад уйни супуриб-сидириб, ҳаммаёкни чиннидай қилиб юради.

Бир куни кампирнинг топшириғи билан ўтин олиб тушиш учун томга чиққанда ўз уйи томини кўриб қолади, ўзини тутолмай йиғлайди. Кампир йиғлашининг сабабини сўраганда, Зумрад „Кўзимга уйимиз кўринди, отамни соғиндим“, деб яна йиғлайди.

Эрталаб кампирнинг сўзига биноан Зумрад нарсаларини

йиғиштиради, томда турган қизил сандикни олиб тушади. Кампир от кўшилган арава етаклаб келиб, аравага Зумрадни ўтказди ва сандикни уйга боргандан кейин оч, деб қалитни беради.

Зумрад кампир билан қайта-қайта хайрлашади, уйига келганда „Салом, отажон“, деб отаси билан кўришади. Отаси „Оппоғим мени кечир“, деб йиғлайди. Сандикни очиб, ундаги асл молларни кўриб қувонадилар.

Қимматнинг онаси бойликни кўриб, чолга қизи Қимматни ҳам ўрмонга олиб бориб, адаштириб келишни топширади. Чол буйруқни бажаради. Қиммат ваҳимага тушиб, қочиб борар экан: сеҳргар кампир уни ўз уйига олиб боради, меҳмон қилади, унга ёрдам бермоқчи бўлади. Қиммат кампирни менсимай кўполлик қилади, иш ҳам қилмайди, ялқовланиб ётади. Кампир томдан ўтин олиб тушишни айтганда, „Узингиз олиб тушинг, малайингиз йўқ“, - деб уни жеркади. Кампир алдаб, яхши гапириб, томга чиқарганда, у ўтириб йиғлайверади. Кампир „Нега йиғлайсан, қизим?“ - деб сўраганда, Қиммат тепиниб: „Уйимни кўрдим, кетаман“, - деб хўнграб йиғлайди. Кампир: „Жуда яхши, томдаги оқ сандикни олиб туш“, - дейди. Қиммат сандикни олиб тушгач, унинг кўлига қалит беради ва уйига борганда очишни тайинлайди, унга от, арава бермайди. Қиммат сандикни кўтариб пиёда уйига келади.

Онаси севинади. Ярим кечада эшикни маҳкам ёпиб сандикни очадилар. Сандикдан аждар чиқиб, она билан Қимматни ютиб, дарчадан чиқиб кетади.

Зумрад одобли, хушмуомалали, камтар, меҳнатсевар бўлгани учун ҳатто сеҳргар кампир меҳрига, ҳурматига сазовор бўлади, у берган бойлик билан отасини ҳам хурсанд қилди, ота ва бола бахтиёр ҳаётга эришдилар. Табиат ўз кучоғида уни ардоқлади.

Қиммат одобсизлиги, ишёқмас - дангасалиги, ўжар ва раҳмсизлиги, катталарга нисбатан ҳурматсизлиги туфайли сеҳргар кампир қаҳрига учради.

„Қарға билан мушук“ масалида баён қилинишича:

Бир қарға мушук билан жуда дўст бўлади. Улар ўрмондаги бир дарахт тагида ҳар куни ширин-ширин суҳбатлашиб ўтирардилар. Бир куни мана шундай суҳбатлашиб ўтирган

пайтларида узокдан бир қоплоннинг ўзлари томонига қараб келаётганини кўриб қоладилар. Қарға пир этиб учиб барглар орасига яширинди, мушук зўр-базўр дарахтнинг энг паст шохига чиқиб олиб, қарғага зорланиб:

- Дўстим, ҳалокат остидаман, сенинг ёрдамингга муҳтожман, бир илож қилиб мени бу кўрқинчли аҳволдан қутказ, - деди.

Ўша дарахтга яқин ерда чўпонлар юрган эдилар. Қарға учиб бориб чўпонларнинг итларидан бирининг бошига каноти билан урди. Итлар қарғани тутиб олиш учун югурдилар. Қарға учиб бориб яна бир ерга қўнди, итлар яна қарғани қувиб кетдилар. Шундай қилиб, қарға уча-уча итларни ўша дарахтнинг ёнига келтирди. Қоплон дарахт тагида мушукни ёйишни мўлжаллаб турган эди. Итлар қоплонни кўра солиб, бирдан унга хужум қилишди. Қоплон тумтарақай бўлиб қочди, итлар унинг орқасидан қувлаб кетди. Шундай қилиб, қарға ўз дўсти мушукни ҳалокатдан қутқазди.

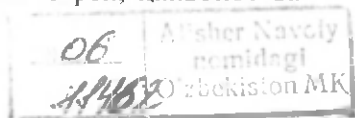
Демак, ҳар бир ўғил ва қиз ёрдамга муҳтож бўлган дўстига ёрдам бериб, уни ташвишдан қутқаради. Дўстга ёрдам берган бола ахлокли бола, чин дўст ҳисобланади.

3-боб. Таълим ривожининг бошланиши

Ўтмишда оилада ота-онанинг ўзаро аҳиллиги, маънавий-ахлоқий баркамоллиги, меҳнатсеварлиги, халқнинг жамоа тинчлиги, осойишталиги учун кураши ва ёшларнинг ахлоқий поклиги учун қилган ғамхўрлиги болаларда ота-оналарга, жамоа аҳлларига ҳурмат-эҳтиром ҳиссини кучайтирди, уларда ватан фаровонлиги, халқ бахт-саодати учун курашмоқ, меҳнат қилмоқ орзуси барқарорлашди. Улар онғида ота-она ва жамоа олдиди жавобгарлик ҳисси шакллана бошлади.

Жамоатчилик даврда анъана сифатида қабул қилинган ва эъзозланган байрамлар - янги йил, Ҳосил, Наврўз байрамлари, миллий ҳайит маросимлари фақат катта ёшдагилар эмас, балки болалар қалбига ҳам қувонч, миллий кадриятларга ҳурмат туйғусини бахш этди.

Оиладаги тотувлик, тарбияда қўлланган усул ва воситалар натижасида болалар она замин ва унинг табиати, табиат ходисалари, одамларнинг кундалик ҳаёт тарзи, ҳайвонот ва

жонсиз олам ҳақида тасаввурга эга бўлдилар. Уларнинг назарида ташқи дунё кенгайиб бораётгандек бўлди, фикрлаш қобилияти ва тафаккурлари ривож топиб борди.

Оилада амалга оширилган бу тадбирлар натижасида тарбия билан бирга таълим ҳам ривожлана бошлади.

II бўлим. Марказий Осиёда VIII-XIII асрларда мактаб, таълим тарбия, педагогик назария ривожини

VII асрда Арабистонда шаклланган ислом дини VIII асрда Марказий Осиёда кенг ёйилди, араб давлати ўрнатилди. Бу даврдан бошлаб араб тилининг давлат ва илм-фан тили бўлиши - бу тил бўйича мутахассислар етиштиришни тақозо этди. Шунга кўра, қишлоқ ва шаҳарларда қурилган масжидларда мусулмон болалари учун мактаблар ташкил килинди. мактаблар оилаларда - уйларда ҳам очилди. Ўғил болаларни масжидда эркак домлалар, қизларни уйда аёллар - отиноиллар ўқитдилар. Ҳар бир домла, отиноий ўз истагича дарс ўтди. Шу туйғайли мактабларда ўқитиш шакли, мазмуни ва усуллари ҳам турлича бўлди. Таълим ва тарбия ислом таълимоти асосида амалга оширилди, мактаблар тизими бошланғич мактаб ва қорихонадан иборат бўлди.

Мактабда болаларга араб ҳарфлари (алифбо) ёд олдирилди, "Ҳафтияк" китоби ҳижо (бўғинлаб) усулида ўқитилди, китобдан парчалар кўчиртирилди. Шу йўл билан болалар ифодали ўқишга, чиройли ёзишга ўргатилди. Қорихоналарда эса болалар, асосан, "Қуръон"ни ўқиб, уни тўлиқ ёд олдилар. Натижада уларда арабча сўзларни тўғри талаффуз этиш, ифодали ва адабий ўқиш малакаси шаклланди, ривожланди. Қорихонани битирган болалар қори бўлиб етишдилар.

Араб халифати шоирлар, тиббий мутахассислар, географ, астрономлар, математиклар тайёрлашга эътибор берди. Дастлабки вақтларда уларни тайёрлаш учун катта масжидлардан фойдаланилди, кутубхоналар ташкил этилди. Аммо, ҳаёт саводхон, билимдон мутахассислар етиштириш учун бу тадбирлар етарли эмаслигини кўрсатди. Шунга кўра, янги шаклдаги илмий муассасалар - фан уйлари ташкил этилди. X асрда ташкил этилган бу тур ўқув даргоҳи, яъни мадраса биринчи бор Марказий Осиёда -Бухоро, Нишопур, Марвада, XI

асрада Шарқнинг бошқа йирик шаҳарларида очилди. Мадрасалар икки босқичдан - ўрта ва олий мадрасадан иборат бўлиб, уларда ўтказилган машғулотларни юқори диний ташкилотлар назорат қилиб борди.

Маълумки, мусулмон аҳлининг дунёкараши, фалсафаси, маънавияти, ахлоқи, ҳуқуқининг асоси бўлган Қуръони Каримда илоҳиёт, диний эътиқод масалалари билан бирга, инсонпарварлик, инсонларни қовуштириш, уларнинг ўртасида юзага келадиган зиддият-низоларнинг олдини олиш, улар орасида адолат ўрнатиш каби ахлоқдўст муаммолар ҳам ифодаланган.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳис саломнинг „Ҳадисларида“¹ ота-онага ҳурмат, меҳнатсеварлик, ўзаро аҳил бўлиш, меҳр-оқибат, эҳсон, сабр-тоқат, камтарлик, вафосадокат, поклик каби инсоний сифатлар ҳақидаги насихатлари ва яхши фазилатли бўлиш йўллари баён этилган.

Садоқат барча яхшиликларнинг бошланиши, одамларда бир-бирларига ишонч ҳосил қилувчидир. Шу туфайли ҳам Қуръонда: Эй, имон келтирганлар, Аллоҳга такво қилинглار ва садоқатлилар билан бўлинглар² деб мусулмон аҳли садоқатли бўлишга чорланади.

Исломот таълимотида вафодорлик садоқат турларидан ҳисобланади. Вафо - энг олий инсоний фазилат. Бу фазилатга эга бўлганлар Қуръонда: „Улар шундай кишиларки, омонатларига ва аҳдларига риоя қиладилар“³, -деб таърифланади.

Вафо ҳаётда обрў-эътибор ва муваффақиятга сабаб бўлувчи фазилатдир.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳис салом меҳнат ҳақида айтган ҳадисларида деҳқончиликни улуғлайдилар. „Деҳқончилик билан шугулланинглар. Деҳқончилик муборак касбдир. Унга қўриқчиларни кўпайтиринглар“², "Қимми халол ризқ истаб меҳнат қилиб, чарчаб ухласа, шу кечани маърифат қилинган ҳолда ўтказибди",³ -деб мусулмон аҳлини экин экишга, мевали дарахтларни ўтказишга даъват этадилар, мусулмонларни сидқидилдан меҳнат қилишга чорлайдилар.

1. Ушбу маъно 2001 йилда „Тошкент ислом университети“ нашриётида босилган Қуръони Карим (ўзбекча изоҳли таржима) ва 1991 йилда чоп этилган „Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар“ асосида тайёрланди.

2. Қуръони карим «Тавба» сураси, 119-оят.

3. Уша китоб, «Маминун» сураси, 8-оят.

Ислом динида меҳнат қилиш ибодат қилиш билан баробарлиги, меҳнат қилишдан уялмаслик кераклиги айтилади. Зеро, меҳнат - инсон ҳаётининг кўрки, безағи. Меҳнат инсонга бахт-саодат, фаровонлик бахш этади. Ҳалол меҳнат маънавий ҳаётнинг мезонидир. Меҳнат инсонни уч балодан саклайди: юрак сиқилишидан, ахлоқий бўзилишдан, мухтожликдан.

Ислом таълимотида сабр ахлоқий фазилат, мусулмон кишининг рухий таянчларидан бири ҳисобланади. Сабр мусулмонлар қалбига сукунат ва хотиржамлик бахш этади, алам бераётган дардига малҳам бўлади. Сабрсизлик инсонни қайғудан қутказа олмайди: унинг ўзи қуйдирувчи бир қайғудир.

Қуръонда илмга катта эътибор берилган. Бунга унда „илм“ сўзининг 765 марта такрорланши ёрқин далилдир. Илмларни ўрганиш ҳар бир инсон учун фарздир. Илм ўрганишдан мурод мансаб эмас, аввало, ўқиган илмига ўзи амал қилиб, сўнг халқ ва Ватан олдидаги бурчини адо этишидир.

Ислом дини илм талаб қилинишини ибодат даражасига кўтаради, илм талаб қилишни ихтиёрий ибодатдан юқори қўяди. Ислом таълимотига кўра, илм олишда эркак ҳам, аёл ҳам тенг ҳуқуқлидир.

Қуръонда ва пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳис салом ҳадисларида илм инсон камолотининг негизи, эзгулик ва поклик, инсонларни турли офатлардан сакловчи восита сифатида изоҳланади.

Илм - улуг ҳикмат, илм - иймон, эътикод. Дин асосини, Қуръоннинг мазмуни ва моҳиятини билиш, англаш учун ҳам илмли бўлиш, уни мукамал эгаллаш керак. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳис салом айтадиларки: „Бир соат илм ўрганиш кечаси билан намоз ўқиб чиққандан афзалдир. Бир кун илм ўрганиш уч ой рўза тутгандан яхшироқдир“¹, „Илму ҳунарни Хитойдан бўлса ҳам бориб ўрганинглар“², - дейдилар.

Кенг қалбли ҳар бир илм аҳли одамлар ҳурматиغا сазовордир. У қилган савобли ишлардан инсонлар, барча мавжудот баҳраманд бўлади.

1. Ушш китоб, 531-ҳадис

2. Ушш китоб, 126-ҳадис

Вафодорлик -инсонийликдир. Фазилат эса, фарзанд кабидир. Уни авайлаб саклаш ва янада баркамол этиш лозим. Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳис салом одамларга манфаатлироғ одамларни яхши одам ҳисоблаганлар.

Қилинган гуноҳ, хатони афв этиш ҳам мақтовга сазовор бўлган фазилатдир.

Камтарлик энг гўзал инсоний фазилатдир. Камтарлик инсоннинг маданияти, одабийлиги, мардлиги каби инсоний фазилатлари билан белгиланади. Инсон камтарлиги, аввало, унинг меҳнатида намоён бўлади. Камтар кишида хавои ғурур, манманлик бўлмайди, у одоб-ахлокли, меҳр-шафқатли бўлади, ишида, сўзида қатъий туради.

Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳис салом: „Сўзида туриш, аҳдига вафо қилиш иймондандир“, „Кийим кийишда, юриш-туришда ўзини камтарроқ олиш иймондандир“, - дейдилар.

Ислом динида инсонга бахш этилган сифатлардан яхшиси, хуш хулқдир. Хушфезллик инсон ақл-идроки, маданияти, билимлигидан далолатдир. Хушфезл инсон самимий, мулоҳазали, покдил, иродали, сабр-токатли бўлади. Бундай фазилатли инсон бошқаларда ўзига нисбатан ҳурмат, самимийлик, иззат-ҳурмат ҳиссини уйғотади.

Исломда ота-оналар болани дунёга келтирилишига сабаб бўлганликлари учун эмас, балки уни одобли, ҳаёли, ахлокли қилиб вояга етказганликлари учун олқишга сазовор эканликлари айтилади. Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳис салом: „Киши ўз боласига одобдан кўра афзалроқ нарса ато этолмайди“¹ - дейдилар.

Ислом динида оналар мўътабар зот сифатида улуғланади ва шарафланади. Пайгамбаримиздан бир саҳоба: „Кимга яхшилик қилай?“ - деб сўраганда, у улуғ зот: уч марта „Онангга“, - деб, тўртинчисида „Отангга“² деб ва яна „Жаннат оналарнинг оёқлари остидадир“³, - дея қўшиб қўйган эканлар.

Қуръони Каримда таъкидланишича, ота-она билан мулоқотда бўлгувчи фарзанд беш нарсани билиши керак:

---

1. Ўша китоб, 234-ҳадис.

2. Ўша китоб, 332-ҳадис.

3. Ўша китоб, 375-ҳадис.

4. Ўша китоб, 188-ҳадис.

5. Ўша китоб, 378-ҳадис.

- ота-оналари каттик-курум гапириб юборганларида ҳам, малол келиб, уларга „уфф“ демасликлари;
- ота-онани хафа қиладиган сўз сўзламасликлари;
- ота-оналарига доимо эхтиром билан яхши сўзларни сўзлашлари;
- ота-оналарига доимо раҳм-шафқат кўрсатиб, ўзларини уларнинг олдида камтар тутишлари;

- Аллоҳдан ота-оналарига раҳмат тилаб, дуо қилишлари лозим.

- Она бўлиш - улуғ бир неъмат ва назирсиз бир шарафдир. Оналик вазифасини гула адо этган, ўзига иффат, номус либосини кийган, сабр деган улуғ фазилат билан зийнатланган, қаноатли, одобли она - бахт-саодатнинг мужассам тимсолидир.

Пайғамбаримиз алайҳис салом: „Ота-онанинг вафотидан кейин уларнинг дўстларига яхшилик қилиш - ота-онага яхшилик қилишнинг афзалидан ҳисобланади“¹, - деб ҳам уқтирганлар.

Қуръонда „эхсон“ сўзи „яхшилик“ маъносида келган. Яъни Аллоҳ сенга яхшилик қилиб, сени инсон қилиб яратди, ҳамма аъзоларингни ўз вазифасини бажарадиган қилди. Сенга ақл берди, энди сен ҳам шу эҳсонлар эвазига унга иймон келтиришинг, унгагина ибодат қилишинг, унинг айтганини қўлингдан келганича бажариб, қайтарганларидан қайтишинг лозим.

Демак, эҳсон қилиш инсоннинг табиий вазифасидир, эҳсон қилувчига Аллоҳ неъматлар ато қилади, „Аллоҳ сенга эҳсон қилганидек, сен ҳам эҳсон қил“², - дейилади Қуръонда ва эҳсоннинг фойдаси эҳсон қилувчининг ўзига бўлиши уқтирилади. „Икковларига раҳмат қанотларингни ёз. Эй, парвардигор, булар мени кичкиналигимда тарбия қилганларидек, сен ҳам буларга раҳматингни кўрсатгин, деб айт“³, - дейилади Қуръонда.

Маълумки, саҳийлик кўли очик, олий химматлик демақдир. Саҳийлик гўзал хулқларнинг энг аълосидир. Кўли очик, саҳий одам ҳар кимнинг қошида ҳурматли ва кадрлидир.

1. Ўша китоб, 230-ҳадис. 2. Қуръони карим, "Қасос" сураси, 77-оят. 3. Ўша китоб, 23-24-оятлар. 4. Мухаммад пайғамбар кинсаси, 230- ҳадис

Саҳий бўлиш учун бой бўлиш шарт эмас, оз нарса билан ҳам саҳийлик қилиш мумкин. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳис салом ўз умматларини огоҳлантириб: „Енглар, ичинглар, кийинглар, садақа қилинглар, аммо исроф қилманглар, мағрурланманглар“¹, - дейдилар ва чанкаган кишига сув бериш ҳам садақа бўлишини айтадилар.

Исломот таълимотида мол-дунёга эришган ҳар бир инсон ўз бойлигини тўғри йўлда сарфлаши кераклиги таъкидланади. Бойлик бир мато (нарса). У тезда тугайди. Ҳақиқат ва яхшилик эса абадийдир. Инсоннинг улуғлиги ўз нафсини идора ва тарбия қилиш кучига эга бўлишида билинади.

Исломот динида бировнинг ҳақиқага ҳиёнат қилиш, ҳалол меҳнат билан топган молини, маблағини зўрлик ва алдов билан олиш, ўғрилик қилиш оғир гуноҳ, қабих одат ҳисобланади.

Қуръонда бундай иллатли кишилар харом йўлдан қайтишга, Аллоҳ насиб этган покиза ризқни истеъмол қилишга даъват этилади.

Исломотда бахиллик кишилар ўртасидаги ўзаро аҳиллик, ҳурмат-эҳтиром ва муҳаббатни йўққа чиқарувчи иллат ҳисобланади. Бахил одам ўзаро ёрдамни ёқтирмайди. Нағижани унинг қалбини ҳасад эгаллайди.

Исломот таълимотида айтилишича, бахил киши оқибатда хор бўлади, кўпчиликнинг нафратига учрайди. Ҳар бир одам, агарда кўнгли тинч, ҳаёти саодатли бўлишини истаса, у бахил бўлмаслиги, кўнгилсиз ҳолатларга учрамасликка ҳаракат қилиши керак.

Пайғамбаримиз айтадиларки, „Дилинг юмшаб, ҳожатинг равон бўлишини хоҳлайсанми? Етимга раҳм қил, бошини сила, овқатингдан едир, шунда дилинг юмшайди ва ҳожатинг чиқади“¹.

Исломот таълимотида ҳавои-нафсга берилиш, манманлик, ичкиликхўрлик ва киморбозлик, ёлғончилик, ўзгаларни камситиш, бадгумонлик, ғийбат, зино, ғазаб, ҳасад, очкўзлик, мунофиқлик кораланади.

Манманлик хусусияти бўлган кишида гўзаллик бўлмайди. Мол-дунёси билан фахрланса, ўлганда улардан асар ҳам қолмайди.

---

1. Ўша китоб, 17-ҳадис

Исломда тавба - қайтиш деган маънони англатади. Инсон тавба қилар экан, демак, у хато ва гуноҳларга йўл қўйганидан афсусланади. Исломда ғазаб тажовузкорликнинг боши ҳисобланади ва қораланади. Ҳалимлик кучли ва юкори дидлашнинг аломати сифатида улуғланади.

Умуман, ислом дунёвий дин сифатида вужудга келиши ва бошқа динлар ўрнини эгаллаши тарихан ижобий аҳамият касб этди. Исмоил ал-Бухорий, Имом Муслим ибн ал-Хажжож, Абу Исо Муҳаммад ибн ат-Термизий, имом Абу Довуд Сулаймон, имом Аҳмад ибн Шуъайб ан-Насоний тўплаган ҳадислар ҳам таълим-тарбияда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

УШ аср охири, IX аср бошида Юнонистон олимларидан Сукрот, Платон, Аристотел каби олимларнинг асарлари грек тилидан араб тилига таржима қилинди, христиён ва ислом дини олимлари ўртасида ҳамкорлик ўрнатилди.

IX асрнинг охирларида Бухоро, Самарқанд, Марв, Урганч, Хива шаҳарлари ўз даврининг маданият марказлари сифатида шуҳрат қозонди, чет мамлакатлар билан маданий алоқалар, билим, илм-фан - ҳуқуқшунослик, ҳадисшунослик соҳалари ривожланди.

IX-XII асрлар давомида Марказий Осиё жаҳонга Хоразмий, Фарғоний, Исмоил ал-Бухорий, Ат-Термизий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Исмоил Журжоний, Марғилоний, Замахшарий, Маҳмуд Қошғарий каби буюк олимларни такдим этди. Бу олимлар ўз ижодлари, асарлари билан Марказий Осиё халқлари шуҳратини оламга ёйдилар. Югнакий, Дақиқий, Юсуф Хос Ҳожиб каби мутафаккир олим, шоир ва диншуносларнинг асарларида таълим-тарбия ва ахлоқ-одобга оид педагогик фикрлар, инсонпарварлик, билимга эътиқод, халқ манфаатини ҳимоя қилиш, маънавиятини улуғлаш, комил инсон ва етук жамоага эришиш каби ғоялар ёритилди.

Ал-Хоразмийнинг асарлари XII-XIII асрлардан бошлаб лотин тилига таржима этила бошланди ва бутун Оврупога маълум бўлди.

Ал-Хоразмийнинг сафдоши Аҳмад Фарғоний астрономия фани ривожига улкан ҳисса қўшди. У „Юлдузлар ҳақидаги фан усуллари тўғрисида китоб“, „Астрономия илмлари мажмуаси ёки осмон жисмлари ҳақида китоб“, „Алмагест“, „Осмон жисмлари сфералари“, „Фарғоний жадваллари“ китобларини ёзди. Фарғоний ўз асарларида қадимги Миср, Эрон, Сурия, Юнон ва Исроил олимларининг тақвим тузиш, география, осмон жисмлари ҳаракати ҳақидаги билимларини умумлаштирган ҳолда, яхлит астрономия илмлари мажмуасини яратди ва бу билан табиий илмлар ривожига катта ҳисса қўшди.

Имом Исмоил ал-Бухорий IX асрда ислом оламида машҳур ҳадисшунос бўлиб танилди. У мусулмон Шарқида „Саҳих ал-Бухорий“ асари билан шуҳрат қозонди. У исломшуносликнинг энг йирик устунларидан бири сифатида ўз ижодида диннинг тарбиявий аҳамиятини ривожлантирди, шу билан ислом тарихида сўнмас из қолдирди.

Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад Хоразмий, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд аз-Замаҳшарий ўз асарларида ахлоқ, таълим-тарбия ва илм ўқитишга оид педагогик ғояларини ҳам баён қилди.

Имом ал-Бухорий

Ҳаёти ва илмий-маърифий фаолияти

Шарқ халқлари маънавияти ривожига беназир ҳисса қўшган Имом ал-Бухорий хижрий 194, милодий 810 йилда Бухорода таваллуд топади. Отаси Шайх Исмоил ал-Бухорий ёшлигидан Устози Шайх Доҳилийдан ҳадис илмидан сабоқ олгач, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳис салом ҳадисларини тўплаш ниятида аввал Макка ва Мадинада, сўнгра бошқа мусулмон мамлакатларида сафарда юриб, ҳадисчи олимлар билан мулоқотда бўлади. 7275 ҳадисдан иборат „Ал-Жомий ас-саҳих“ („Ишонарли тўплам“) номли асарини яратади.

Ал-Бухорий „Ал-Жомий ас-саҳих“дан ташқари „Ал-адаб ал-муфрад“, „Ал-тариху-с-сағир“, „Ал-кироату-ҳалфа-лимом“, „Дафъул-йадайн фи-с-салоти“, „Ат-тарих ал-кабир“ каби йигирмадан зиёд китоб ҳам ёзган.

Имом ал-Бухорий 870 йилда вафот этади.

Ал-Бухорий ўз хадисларида маънавий поклик, ахлоқий камоллик ҳақида қилган баёнларида одамларни ҳақиқий мусулмон, иймонли ва диёнатли бўлишга даъват этади. Диёнатни Аллоҳ ҳузурига яқин қиладиган муқаддас эътиқод, маънавиятнинг энг муҳим омили ҳисоблади.

Ал-Бухорийнинг таъкидлашича, салом бериш ислом амалларидандир.

Саҳоба Амир айтганлар: „Учта хислатни ўзида мужассам қилган кишининг иймони мукамал бўлғайдир:

- инсофли ва адолатли бўлмоқ;
- барчага салом бермоқ;
- камбағаллигида ҳам садақа бериб турмоқ“.

Пайғамбаримиздан бир киши сўради: „Исломда энг яхши хислатлар қайсилар?“. Дедилар: „Очларга таом бермоқлик, таниган ва танимаганга салом бермоқлик“¹.

Ал-Бухорий хадисларида мунофиқлик қораланади, унинг аломатлари ҳақида шундай дейилади: „Жаноб Расулуллоҳ салоллоҳу алайҳис салом мунофиқнинг учта аломати бор: сўзласа, ёлғон сўзлар; ваъда қилса бажармас; омонатга ҳиёнат қилур“, деганлар.

Ал-Бухорий ҳар бир одамни илмларни эгаллашга чорлаб, шундай дейди: „Расулуллоҳ айтганлар: „Тушимда менга бир идишда сут келтиришди, конгунимча ичдим, ҳатто тирноқларимдан сут чиққанини кўрдим“.

Саҳобалар сўрадилар: „Ё Расулуллоҳ, сутни нимага йўйдингиз“, „Илмга“², - дедилар.

Ал-Бухорий ҳар бир одам касб эгаси ҳам бўлиши кераклигини айтиб, ҳар бир киши ўз кўли билан меҳнат қилиши лозимлигини таъкидлайди. Аллома дейди: „Миқдом Разияллоҳу анҳу ривоят қиладилар: „Расулуллоҳу алайҳис салом: „Ҳеч ким ўз кўли билан топган ризқдан кўра лаззатлироқ таом емаган. Аллоҳнинг пайғамбари Довуд алайҳис салом ҳам ўз кўлларининг меҳнати билан тирикчилик қилганлар“³, - дедилар.

1. Абу абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, Хадис. Ал-жомиятас-саҳих. Т. Қомуслар бош муҳарририяти. 1997, 5-бет, 5-боб.

2. Ўша китоб, 20-бет, 25-боб.

3. Ўша китоб, 82-бет, 12-боб.

Ал-Бухорийнинг уктиришича, ҳар бир инсон кариндошларига меҳр-оқибатли бўлиши керак. Бундай хислатга эга одамнинг ризки улуғ, умри узок бўлади. Алломанинг айтишича, „Абу Ҳурайда Разияллоҳу анҳу: „Мен Расулуллоҳу салоллоҳу алайҳис саломнинг „Кимки ризки улуғ, умри узок бўлсин деса, кариндош-уруғларига меҳр-оқибатли бўлсин“, деганларини эшитганман”¹, дедилар.

Ал-Бухорий бадгумонлик, айб ахтаришни, ҳасадгўйликни ёмон хислат ҳисоблайди, одамларни бундай хислатлардан йироқ бўлишга ундайди, дўстликни улуғлайди.

Ал-Бухорийнинг ахлоқий таълимотида ҳаё ҳам юкори ўринда туради. Олимнинг таъкидлашича, ҳаё яхшиликсиз келмайди, яъни ҳаё бор ерда яхшилик бўлади. Башир ибн Каъб: „Илми ҳикматда ёзилганки, виқор ҳам, вазминлик ҳам ҳаё билан боғлиқдир”², - дейди.

Умуман, Имом Исмоил Ал-Бухорий ўз ҳадисларида иймон, эътиқод, инсонпарварлик, халқпарварлик, ватанпарварлик, тўғрилик, меҳр-оқибатлилик, меҳр-шафқатлик, вафодорлик каби инсоний фазилатларни улуғлади, одамларни комил инсон бўлишга даъват этди. Шундай инсоний фазилатларга эга бўлиш нақадар улуғ шараф эканини ўз тимсолида намоён этди. Шу туфайли ҳам бу буюк зот „Амир ул-мўминийн фи-л-ҳадийс“ („Ҳадис илмида барча мўмин-мусулмонларнинг амири“), „Илм ал-муҳаддисий“ („Барча муҳаддисларнинг имоми“), „Имом ад-дунё“ („Бутун дунё имоми“) деган шарафли унвонларга сазовор бўлди, халқимиз фахри, ифтихори бўлди.

Абу Райҳон Беруний **Ҳаёти, илмий-маърифий фаолияти**

Абу Райҳон Беруний 973 йил 4 сентябр (ҳижрий 362 й.) куни Хоразмнинг Кот шаҳрида дунёга келади. У Хоразмда олим Абу Наср ибн Ироқ Мансур кўлида таълим олади, бутун Шарқнинг фан ва маданиятини ўрганади, араб, суғдий, форс, сурёний, юнон ва қадимги яҳудий тилларини, Ҳиндистонда санскрит тилини ўрганади.

1. Ҳадис. 2-9 бетлар, 14-боб.

2. Уша китоб, 113-бет, 77-боб.

Беруний 995 йили Хоразмдан кетиб, Эрондаги Рай шаҳрида истиқомат қилади, Журжон (Гургон) шаҳрида „Ўтмиш ёдгорликлари“, „Камтарлик ёки оқ кийимдаги кишилар тарихи“ асарини ёзади.

Абу Аббос Маъмун ибн Маъмун II таклифига биноан Урганчга келиб, саройда тўпланган олимларга раҳбарлик қилади, шоҳ Маъмун II нинг маслаҳатчиси сифатида мамлакат сиёсий ишларида ҳам фаолият кўрсатади, Абу Али ибн Сино билан илмий ишлар олиб боради.

1017 йили Хоразмни Маҳмуд Ғазнавий босиб олгач (1017 йил), Беруний бошқа хоразмлик олимлар қаторида Ғазнага олиб кетилади, умрининг охиригача шу ерда қолади. Шу шаҳарда у география ва геодезияга оид „Таҳдид“, астрономия ва астрологияга оид „Тафҳими авоил санъат аттанжим“ („Астрономия санъати асослари“) дарслигини ёзади. 1030 йили „Ҳиндистон“ деб номланувчи машҳур асарини яратади.

„Ақл ва маърифатда ҳали унга ўхшаш бирор кишини даврон ярата олгани йўқ“, - деб ёзади XIII аср тарихшунос олими Ёқут.

Беруний 1048 йили декабрда Ғазна шаҳрида 75 ёшида вафот этади.

Берунийнинг дидактик, психологик ғоялари

Беруний ўз дидактик қарашларида табиат, жамият ҳодисаларига, турмуш воқеаларига ҳолисона баҳо бериш - инсон табиатини билдирувчи омил эканлигини таъкидлаб, кишиларни воқеаларга мустақил ва онгли муносабатда бўлишга ундайди.

Олимнинг таъкидлашича, сезги ўз кўзгатувчи аъзолари орқали юзага келади. Кўзгатувчилар бир меъёрда бўлса, ёқимли ва зарарсиз, агарда меъёрдан ортиқ бўлса, дардли ва ҳалокатли бўлади.

Кўриш сезгисини нур кўзгатади, эшитиш, ҳидлаш ҳаво билан бурунга уриладиган ҳидлар орқали пайдо бўлади, таъм - озуқанинг мазаси билан вужудга келади. Бу тўрт сезгини ҳис этувчи махсус аъзолар танада мавжуддир. Бешинчи сезги эса, бутун баданда воқеъдир.

Беруний ана шу хусусиятлари билан инсон барча мавжудотлардан устунлигини таъкидлаб, инсоннинг асосий вазифаси меҳнат орқали кўзлаган мақсадига эришиш, яхшилик орқали яхшилик кўришдир, деган ғояни илгари суради.

Беруний кўзларнинг кўриши, кулоқларнинг эшитиши орқали билимларни эгаллаш қалбга боғлиқ эканлигини таъкидлайди.

Беруний яратиладиган ҳар бир ишнинг киши рухиятига, қобилиятига мос, уни толиқтирмайдиган бўлишини айтади. Беруний ёзади: „Бизнинг мақсадимиз ўқувчини толиқтириб қўймасликдир. Ҳадеб бир нарсани ўқий бериш зерикарли бўлади ва тоқатни тоқ қилади. Агар ўқувчи бир масаладан бошқа бир масалага ўтиб турса, у худди турли-туман боғ-роғларда сайр қилгандек бўлади, бир боғдан ўтар-ўтмас, бошқа боғ бошланади. Киши уларнинг ҳаммасини кўргиси ва томоша қилгиси келади. „Ҳар бир янгили нарса роҳат бағишлайди“¹, деб беҳуда айтилмаган.

Беруний меҳнатни улуғлайди, айниқса, олимлар меҳнати туфайли илмий ёдгорликлар бунёд этилишини таъкидлайди. У ёзади: „Ёзиш хабар турларининг бири бўлиб, уни бошқа турлардан кўра шарафлироқ санаш мумкин: каламнинг абадий излари бўлмаганда, халқларнинг хабарларини қайдан билар эдик“².

Берунийнинг фикрича, ёмонлик иллатини йўқотишнинг асосий йўли унинг илдиэларини топиш ва кесиб ташлашдир. Ёмонликнинг шоҳобчалари кўп, аммо уларнинг асоси уч нарса: таъма, ғазаб ва илмсизликдир. Агарда бу асослар қирқиб ташланса, шоҳобчалар қуриydi. Бу асосларнинг негизи эса, иштаҳа ва ғазабдир. Иштаҳа инсонга энг кучли ва энг ҳалокатли душман бўлиб, инсонни овқатларни тановул қилиш лаззати ва ўч олиш завқи билан алдайди. Олимнинг тушунтиришича, бу иллатлар, ранж ва гуноҳга олиб келади. Уларнинг таъсирига берилиб кетган киши инсонлик қиёфасини йўқотади.

Беруний маърифат ва билимдонлик даражаси, кишиларнинг мулоҳаза юритиш ҳолати тўғрисида билдирган фикрида ҳар бир нарсани аниқ, синчиклаб ўрганиш, билиш, бундан сўнгина бир хулосага келиш кераклигини таъкидлайди. Беруний бу ишда тажрибага асосланишини алоҳида уқтиради.

1. Беруний. Избранные произведения. Т., 1957, 39-стр.

2. Беруний. Хиндистон. 27-бет.

Беруний мурувват ва футувватни энг яхши инсоний фазилат ҳисоблайди. Унинг таъкидлашича, мурувватли кнши ўз қобилияти, хушмуомалалиги, шафқатлилиги, катъиятлилиги, чидам, фазилат ва камтарлик хислатлари билан ажралиб туради.

Абу Наср Форобий

Ҳаёти, илмий, маърифий фаолияти

Ўрта аср Шарқнинг машҳур мутафаккири, файласуф олими Абу Наср Форобий Сирдарё бўйидаги Ўтрор (Фороб) шаҳрида 873 йилда туғилиб, Шош (Тошкент), Бухоро шаҳарларида ўқиди, сўнг Араб халифалигининг маркази Бағдод шаҳрига бориб, кўп йил истикомат қилди. Юнон файласуфларининг асарларини мутолаа қилиш, турли тилларни ўрганиш билан шуғулланди. У турли соҳаларга оид илмий асарлар яратди. Ўз даврининг файласуфи, мусиқачиси, шоири, қомусий олими сифатида шуҳрат қозонди. У „Ақл ҳақида сўз“, „Ақл маънолари ҳақида“, „Илм ва санъатнинг фазилатлари“, „Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида рисола“, „Бахт-саодатга эришув йўллари“, „Идеал шаҳар аҳолисининг маслағи“ номида асарлар ва фалсафа, мантук илмига доир 160 дан ортиқ рисолалар яратди. Умрининг сўнгги йилларида Дамашқда яшади. 950 йилда вафот этди.

Форобий маърифий-педагогик қарашларининг назарий асоси

Абу Наср Форобий инсонни мавжудотнинг энг буюк ва етук маҳсули ҳисоблайди. Унинг фикрича, инсон ўзининг онги, ақли, сезиш аъзолари туфайли оламни ҳар томонлама ўрганиш қобилиятига эга. Инсон ўз ақли ёрдамида ўзини ўраб олган мавжудотнинг моҳиятини тушунади.

Форобийнинг таълимотича, инсоннинг беш сезги аъзоси беш турли вазифани бажаришга мувофиқлашган бўлиб, улар ташқи муҳитдан олинган хабарларни бир ягона марказга олиб келади ва бу марказда барча хабарлар -образлар умумлашади. Одам аъзоларининг маркази бўлган юрак тана ва унинг аъзоларини қон билан таъминлайди, қон юрак орқали бутун аъзоларга тарқалади. Иккинчи марказ миядир. Мия қон билан

тирик бўлганлиги сабабли юракка бўйсунди, яъни юракдан кон олади, лекин шу билан бирга, у бутун аъзоларга раҳбарлик қилади, ўз буйруғига бўйсундиради, уларни маълум мўътадилликда ушлаб туради. Демак, инсондаги рухий жараёнлар физиологик-анатомик жараёнлар - рухий аъзо билан боғлиқ, юрак инсоннинг биологик ҳаётини, мия эса рухий-маънавий ҳаётини бошқариб туради.

Форобий „Аристотелнинг „Категориялар ига шарҳлар“ номидаги рисоласида инсон руҳида, ҳозирги ибора билан айтганда, инсоннинг маънавий ҳаётида учрайдиган барча „шакллари“ иккига; туғма шаклларга ва илм-санъат (касб-ҳунар), ҳулак-атвор, хоҳиш ва кўникма-малакалар ёрдамида қўлга киритиладиган шаклларга ажратади.

Форобийнинг инсоний фазилатлар тўғрисидаги ушбу таълимотига кўра:

1. Инсон ўз моҳияти билан ижтимоийдир, яъни жамиятда, ўзаро муносабат, ўзаро жараёнда инсон бўлиб етишади. Жамият инсонларнинг ўзаро бирикуви ёрдамида-инсоннинг ўз моддий эҳтиёжларини кондиришга бўлган интилиши натижасида вужудга келади, инсон жамиятдан ташқарида, инсонлар жамоасидан ажралган ҳолда ёрдамсиз ўз эҳтиёжларини кондира олмайди.

2. Инсонни бошқа ҳайвонлардан устун қилган нарса, унинг учун табиий ҳисобланувчи ақл ва рухий қувватлардир. Инсон ақлли ва сўзловчи ҳайвондир. Лекин қутилган мақсадларга эришув учун туғма касб-ҳунарни, турли ишларни эгалламоқ даркор.

3. Инсон ўзининг барча туғма қобилиятларини юксак камолотга эришуви, етук бўлиши, мукамалликка эришуви учун сарф қилади ва бу йўлда ўзи курашган табиат ҳодисаларидан фойдаланади, уларни ўзига бўйсундиради, бунинг учун илм-фанни, турли ҳунарларни ўрганади.

Форобийнинг фикрича, инсон ақли ва сезиш аъзолари туфайли оламни ҳар томонлама ўрганиш қобилиятига эгадир. Инсон ўз ақли ёрдамида ўзини ўраб олган мавжудотнинг моҳиятини тушунади.

Форобийнинг педагогик назарияси инсонпарварлик ғоялари билан суғорилган.

Унинг инсонпарварлик ғоялари заминда таълим-тарбия, инсон шахсиятини камол топтиришнинг йўл-йўриқлари, илм-маърифатга эришувнинг усуллари, ижтимоий муаммоларни ечиш масалалари туради. Бу муаммоларни Форобий инсон, инсонийлик, етук инсоний жисмларни яратиш нуқтаи назаридан ҳал этишга интилади.

Форобийнинг уқдиришича, инсонни бахт-саодатга элтувчи жамоа етук жамоа бўла олиши мумкин. Комил инсонни яратиш, уни бахт-саодатга элтиш ҳар қандай давлат, жамоа бошлигининг вазифаси бўлиши даркор.

Форобий инсон ривожда илм-фанни ҳал этувчи омил, деб билади, ташки оламни ўрганиш, табиат сирларини билишда табиий билимларнинг мавқеини алоҳида қайд қилади.

Форобийнинг таъкидлашича, инсонни тарбиялаш икки хил усул ёрдамида олиб борилиши мумкин. Агар тарбияланувчи ихтиёрий равишда зарурий, ақлий ва ахлоқий хислатларни - билимли бўлишга тўғрилиқни, ҳақиқатни севишга, жасур дўстларга садоқатли бўлиш каби фазилатларни эгаллашга интилмаса, тарбиячи, муаллим ундай фазилатларни шакллантирмоғи лозим. Бундай инсоний фазилатларга эга бўлиш учун бахт-саодатга элтувчи жамоа бўлиши керак.

Демак, Форобий ўз педагогик назарияларини, психологик, физиологик муаммоларни фалсафанинг муҳим қисми сифатида талқин этади ҳамда инсонни ҳар томонлама яхлит ва ўзаро узвий боғлиқ бўлган қисмлардан иборат эканлигини айтиб, уни бир бутун ҳолда ўрганишни тавсия этади. Унинг таълимотича, инсонни бахт-саодатли жамоанинг аъзоси қилиб етиштириш учун, изчиллик билан иш олиб бориш лозим.

Форобий тарбия ва таълим ҳақида

Форобийнинг „Бахт-саодатга эришув ҳақида“, „Идеал шаҳар аҳолисининг фикрлари“, „Ихсо ал-улум“, „Ақл маънолари ҳақида“ номли асарларида инсонга таълим ва тарбия бериш зарурияти ва бунинг учун нимага асосланиш лозимлиги, таълим-тарбия усуллари, ундан қутилган мақсад масалалари асосий ўринни эгаллайди.

Форобий, таълим ва тарбия беришни бир-биридан фарк қилади. Унинг фикрича, таълим сўз билан, бир нарсани уқтириш, ўрганиш билан амалга оширилади, ёшлар назарий билимларни шу таълим ёрдамида эгаллайдилар.

Тарбия эса, амалий фаолиятда намоён бўлади, ёшлар онгига тарбия маълум иш-ҳаракат, касб-ҳунар, одоб орқали сингдирилади. Таълим ва тарбия жараёнида назарий билим билан амалий ҳаракат -одат, малака, фаолият бирлашиб боради, етуклик шу бирлашувнинг даражасига қараб юзага келади.

Таълим беришда, Форобийнинг таъбирича, ёшларни назарий билимларга, фалсафий илмларга ўргатиш, улар ақлини барча фанларнинг асослари билан бойитиш назарда тутилади. Тарбиялашда эса, ёшларга маънавий-ахлоқий қондалар, хулқ-одоб меъёрлари, амалий санъат, яъни турли ҳунар ўргатилади, улар онгига фаолият тартибларини сингдириш асосий мақсад қилиб қўйилади. Таълим ҳам, тарбия ҳам ёшларнинг ҳақиқий инсон бўлиб етишуви учун ниҳоятда зарурдир.

Инсонлар турли илм, ҳунар фаолиятига мойилликлари ва қобилиятлиликлари билан табиатан бир-биридан фарк қилади. Тенг табиий хислатларга эга бўлган одамлар эса, ўз тарбияси (малакалари) билан фарк қилади.

Тарбияси жихатдан тенг бўлганлар эса, бу тарбия натижаларининг турлича бўлганлиги билан бир-бирларидан фарк қиладилар.

Тарбия жараёни, Форобийнинг фикрича, тажрибали педагог, ўқитувчи томонидан ташкил этилиши, бошқариб турилиши ва маълум мақсадларга йўналтирилиши лозим, чунки „ҳар бир одам ҳам бахтни ва нарса-ҳодисаларни ўзича била олмайдди. Унга бунинг учун ўқитувчи лозим“¹.

Форобий инсонлар хулқига ижобий хислат ва фазилатларни сингдиришга қаратилган изчил мақсадни амалга оширадиган тарбияга катта эътибор беради.

Форобий ўз асарларида тарбиянинг барча турлари, инсон етуклигининг барча томон ва белгилари - жисмоний, ақлий-ахлоқий ва эстетик тарбия тўғрисида ҳам фикр билдиради.

1 Ал-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата. 192-бет.

Масалан, Форобий билимдон, маърифатли, етук одамнинг образини тасвирлар экан, бундай дейди:

„Ҳар кимки илм-ҳикматни ўрганаман деса, уни ёшлигидан бошласин, соғ-саломатлиги яхши бўлсин, яхши ахлоқ ва одобли бўлсин, сўзининг уддасидан чиқсин, ёмон ишлардан сақланадиган бўлсин, барча қонун-қоидаларни билсин, билимдон ва нотик бўлсин, илмли ва доно кишиларни ҳурмат қилсин, илм ва аҳли илмдан мол-дунёсини аямасин, барча реал, моддий нарсалар тўғрисида билимга эга бўлсин“¹.

Форобий ўз назарий қарашида ақлий ва ахлоқий тарбияга алоҳида эътибор беради. Унинг эътиқодича, билим, маърифат, албатта, яхши ахлоқ билан безатилмоғи лозим, аке ҳолда кутилган мақсадга эришилмайди, бола етук бўлиб етишмайди. Дарахтнинг етуклиги унинг меваси билан бўлганидек, инсоннинг барча хислатлари ҳам ахлоқ билан яқуланади.

Форобий инсоннинг ижтимоий моҳиятини чуқур ҳис этган ҳолда, таълим-тарбия жараёнида ижтимоий муҳит ундаги фазилатларни ривож топиши билан бирга, янги фазилатларни ҳам вужудга келтириши мумкинлигини қайд этади.

Форобийнинг фикрича, инсонда маълум касб-ҳунар фазилати раислик қилади, касб-ҳунар шундай санъатки, уни юзага чиқариш учун унга мувофиқ усул ва ҳаракатларни қўллаш керак. Инсонда гўзал фазилатлар бирлашса, уйғунлашса, шундан сўнг у ўзидагидек фазилат ва иродани халқлар ва шаҳар аҳлларида ҳосил қилиш йўлини ўрганиши лозим, халқлар ва шаҳар аҳлларида ахлоқ, одоб, расм-русум, касб-ҳунар, одат ва ирода ҳосил қилиш учун эса, инсон зўр куч ва қудратга эга бўлиши лозим.

Форобий тарбия усуллари ҳақида

Форобий инсонни ҳар томонлама мукамал қилиб етиштириш вазифаларига ва бу йўлда фойдаланиладиган таълим-тарбия усуллари, воситаларига жуда катта эътибор беради. У таълим ва тарбия беришда тарбияланувчига ҳос хусусиятни, хоҳиш, интилишни, руҳий майлларини ҳисобга олиб, таълим-тарбияни аста-секин тушунтириш, англашиш

¹ Ўша китоб, 199-бет.

йўли билан олиб бориш қўлланадиган усулни мўлжалланган мақсад томон йўналтириш кераклигини айтади. У бу икки усул етук ва мукамал инсонни етиштиришга хизмат қилишни кераклигини таъкидлайди.

Абу Али ибн Сино

Хаётни, илмий-маърифий фаолияти

Мукулмон Шаркининг буюк қомусий акли, жаҳон илм-фақи ва маданиятини машхур намояндаларидан бири Ибн Сино Бухоро яқинидаги Афшона (ҳозирги Вобкент тумани)да 980 йили туғилди. шу шаҳардаги мактабда ўқиди. турли устозлардан таълим олиб, ўз даври илмлари -математика, мантик, астрономия, қонуншунослик, физика, фалсафа асосларини эгаллади, тиббиёт илмини эгаллашга қизикди, табиблик билан шугулланди. У ўз даврининг етук олимлари - Абу Райхон Беруний, Масихий, Ибн Ирок, Абу Хайр Ҳаммар билан мулоқотда бўлди.

Ибн Сино ўз асарларини ўша давр илмий-адабий тиллари - араб ва форс тилларида фалсафа, тиббиёт, табиатшунослик, бадий адабиёт бўйича „Қонун фит-тиб“ („Тиб илмлари қонуни“), „Китоб аш-шифо“ („Жонни саклаш китоби“), „Китоб ан-нажот“ („Нажот китоби“), „Кит ан-инсоф“ („Инсоф китоби“), шунингдек, ахлоққа доир „Рисола фи илм ал-ахлоқ“ („Ахлоққа оид рисола“), „Рисола фи ал-ахд“ („Бурч ҳақида рисола“), „Рисола фи фазилат ан-нафс“ („Нафсни покиза тутиш ҳақида рисола“), „Китоб ан-ансоф“ („Адолат ҳақида китоб“) каби 450дан ортик асарлар ёзиб, маданиятимиз тарихида ўчмас из қолдирди. унинг ривожига катта ҳисса қўшди, ўз даврида „Шайх ур-райс“ („Олимлар раиси“) унвонига эга бўлди.

Ибн Сино 1037 йил 18 июнда Исфохон шаҳарида 57 ёшида вафот этди.

Ибн Сино педагогик қарашларининг пазарий асоси

Ибн Сино ўзининг „Ахлоққа оид рисола“, „Бурч ҳақида рисола“, „Адолат ҳақида китоб“ ва бошқа асарларида ўз педагогик назариясининг асосини ташкил этган инсон ва табиат,

инсоний фазилат, меҳнат, ахлокий қонун-қоидалар, ақл ва ақлий тарбия, инсон руҳияти, адолат... ҳақидаги фикрларини баён этди.

Ибн Синонинг фикрича, инсон ўзини ўраб олган табиат ва табиий ходисалардан ташқаридаги нарсаларга муҳтожлик сезади, у нарсаларни фақат меҳнат қилиш билан яратади. лекин бу нарсаларни фақат ўз меҳнати билан амалга ошира олмайди. уларни яратиш учун бошқалар ҳам иштирок этиши керак ёки жамоа ёрдам бериши лозим. Бунинг учун жамоа аъзолари ўзаро яхши муносабатда бўлишлари керак. Бу муносабат тил, маъноли овозлар орқали юзага келади.

Шу билан бирга, инсон ахлоқ қоидалари, меъёри, шартларини эгаллаган бўлиши зарур, чунки қоидаларни билмаганлар жамоада бир-бири билан иноқ яшай олмайдилар. Бу ахлокий қонун-қоидалар уларни маълум бир тартибга солиб туради. Бу қоидалар ёрдамида жамоа аъзолари яхши ҳаракат, яхши муносабатни ёмонликдан фарқ қиладилар, яхшиларига риоя этишга интиладилар. Чунки, амалиёт, яхшилик одамларни иноқликка, ёмонлик билан келишмовчиликка олиб боришини кўрсатади. Ибн Синонинг таъкидлашича, яхши одат, яхши хулқ ва ёмон хулқ, ёмон ахлоқ ҳақидаги тушунча, билим инсонда шу асосда шаклланиб боради.

Инсон онгли равишда ҳаракат қилади ва бу ҳаракат натижасини билади. яъни у келажакни ўйлаб ҳаракат қилади. Аниқ мақсад билан ҳаракат қилиш инсонни ва жамоани ёмон ишлардан сақлайди, яхши ишлар қилишга йўллайди, унда ишонч туйғусини ҳосил қилади.

Ибн Синонинг фикрича, ҳаёт, ҳаётгий қувват уч шаклда: ўсимлик, ҳайвонот ва инсон шаклида намоён бўлади. Инсонда бу уч ҳаётгий қувват ва инсонгагина хос бўлган ақлий қувват мавжуддир. Нафсининг энг олий ифодаси ақл бўлиб, у инсонгагина хосдир.

Ибн Сино мияни барча сезгилардан борувчи асаблар маркази, умуман, инсон асаб тизимининг маркази деган гояни илгари суради. Инсон нафси - жони - энг олий ва етукдир, у фикрлаш ҳислатига эгадир ва мавҳум тушунчаларни ўзлаштириш, мавжудотнинг моҳиятини тушуниш, мақсадли ҳаракатларни амалга ошириши қобилиятига эгадир.

Инсон билимларни ташки сезгилар ёрдамида эгалламайди. У бошлангич сезги орқали билиб бўлмайдиган ақидаларни фаол дунёвий ақлдан олади. Яъни дунёвий ақл инсон аклининг тўла ва фаол бўлиши учун имкон яратади. Фаол дунёвий ақл инсонда аклий куч ёки муҳокама, мулоҳаза кувватининг шаклланишида иштирок этади. Бу кувват эса, инсонга хос бўлган мантикий тафаккурнинг вужудга келишида ҳал этувчи омил бўлади.

Ибн Сино таълим ва тарбия ҳақида

Ибн Сино таълим ва тарбия ҳақидаги таълимотида ахлоқ тарбиясига алоҳида аҳамият беради. У ахлоқ қондаларини эгаллашга, инсоннинг ахлоқий муносабатларини ривожлантиришга ёрдам берадиган тадбир орқали таълим ва тарбияни изчил амалга ошириш мумкинлигини айтади. У инсон ёшлигидан ўсиб бориши билан таълим ва тарбия вазифалари ҳам ўзгариб боришини таъкидлади.

Ибн Синонинг таъкидлашича, бола туғилганидан бошлаб оёққа тургунча маълум тартибда тарбияланиб бориши лозим. Бу тартиб ўз вақтида овқатлантириш, чўмилтириш, ухлатиш, йўргаклаш каби тартиблардан иборат. Буларни ҳам маълум қондалар асосида амалга ошириш даркор. Боланинг табиатини мустаҳкамлашдаги муҳим воситалар аста-секин тебратиш, мусика эшиттириш, ашула айтишдан иборат бўлиб, улар тартиб билан амалга оширилса, бола яхши ухлайди.

Болаларнинг ўспиринликка ўтиш даври тарбияси ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, бу даврда уларда хулқ-атвор шаклланади.

Ибн Синонинг фикрича, бола хулқини мўътадилликда сақлашга алоҳида эътибор бериш керак. Бундан икки манфаат бор. Бири - боланинг руҳи учун бўлиб, у ёшлиқдан бошлаб яхши хулқли бўлиб ўсади ва кейинчалик бу унга ажралмас малака бўлиб қолади.

Иккинчиси - унинг бадани учундир, чунки ёмон хулқ турли мижоз бузилишларидан бўлади. Шунингдек, агар ёмон хулқ одатга кириб қолса, у мижоз бузилишига сабаб бўлади.

Бола 6 ёшга тўлгандан сўнг уни мактабга бериш керак. Ўқиш, билим бериш, ўргатиш ҳам аста-секин амалга оширилиши керак. Боланинг китоб ўқишга ҳаддан ташқари берилиши унинг соғлигига салбий таъсир қилади. Боланинг ўспиринликка ўтиш даврида унга иш топширишда унинг хоҳиши, истаги ҳисобга олиниши лозим.

Ибн Сино бола катта бўлиб, етилган чоғида жисмоний тарбияга аҳамият бериш зарурлигини айтади. Унинг уқдиришича, жисмоний машғулот инсон руҳини ҳам тетиклаштиради. Аммо жисмоний машғулотлар ортикча бўлмаслиги керак, акс ҳолда, биданнинг тезда чарчаб қолишига олиб келади. Илм-фанга интилиш инсоннинг энг олий маънавий ҳаракатларидандир. Чунки илм одамни маънавий юксакликка кўтаради, жамият равнақининг асосий омили бўлиб хизмат қилади.

Ибн Сино шундай дейди:

Тарк қил бор нарса ни, жон барчадин аълодурур,
Жон камоли илмдан ир, илмдандир сўлу соғ.
Жон агар бир шиша бўлса, илм шам чирог,
Ҳикмати инсонни билгил ул чирокда мисли ёғ.
Ул агар сўнса, сенинг ҳам ўлганингмасму шу чоғ.

Ибн Синонинг таъкидлашича, ахлоқий тушунчалар бир-бирлари билан узвий боғлиқ бўлиб, шароитга қараб турлича аҳамият касб этади: лаззат тушунчаси ҳиссий ва маънавий мазмунга эга бўлиб, инсон учун аҳамиятлидир. Ахлоқий бойлик, Ибн Синонинг таъкидлашича, адолатдир. Адолат мувозанат, ўрталик тушунчалари билан боғлиқ. Ахлоқий тушунчалар ақлга, ақлий билимга асосланиши лозим. Лекин инсон қанчалик билимдон, олим бўлмасин, ахлоқий қоидаларга таянмаса, у одобсизлик ва ёмонликка йўл қўяди.

Ибн Синонинг уқдиришича, инсоннинг энг яхши фазилатларидан бири ўзининг ёмон ахлоқий ҳислатларини англаб, уларни йўқотишга интилишидир. Унинг яхши ҳислатларида бошқаларга эътибор ва ғамхўрлик билан муносабатда бўлиши алоҳида ўринда туради. Кимки, ўзининг ахлоқини тарбиялаш учун ўз олдига қўйган вазифасини бажариб, ўз хулқини тузатишга интилса, унга ҳеч нарса қўрқинчли эмас. Кимки, ўз хатосини тузата олса, у бошқаларнинг тарбияси ҳақида ғамхўрлик қила олиши мумкин. Бошқа одамни тарбияламоқчи ва унинг ахлоқини тузатмоқчи бўлган тарбиячи, аввало, уни яхши ўрганиши ва барча камчиликларини яхши билиб олиши керак. Акс ҳолда, тарбиячи ўз олдига қўйган вазифасини бажара олмайди.

Ибн Сино тарбия у дуллари хақида

Ибн Сино болада ахлоқий хислатларни меҳнат, жисмоний ва ақлий тарбия билан узвий бирл якда шакллантиришни болани хақиқий инсон қилиб камол топтиришда асосий омил деб билади.

Ибн Сино ахлоқий тарбияда энг муҳим воситалар бола билан, нафсига, гурурига тегмаган ҳолда, яккама-якка суҳбатда бўлиш, унга насиҳат қилишни маъқул усул ҳисоблайди.

Насиҳат қилишда суҳбатдошга ниҳоятда ҳурмат билан ёндашиш, уни камситмаслик, ортикча сўз айтиб, уни зериктирмаслик керак.

Бир хил насиҳатларни қайтаравериш болага таъсир қилмайди. У дейди: „Сенинг фикрларинг (боланинг) юрагига этиб бориб, унга ўйлаб, фикр юритиб кўришга имкон берсин... Агарда суҳбатдошинг ёки дўстинг сенинг сўзларингга ва насиҳатингга эътибор бермаётганини сезсанг, суҳбатни бошқа вақтга кўчир“.

Ибн Синонинг фикрича, боланинг тарбияси - бу изчил ва аста-секин амалга ошириладиган тартибдан иборатдир.

Ҳожа Баҳовуддин Нақшбанд¹

Ҳаёти, меҳнат фаолияти

Ҳожа Баҳовуддин Нақшбанд Бухоро атрофида, „Қасри хиндивон“ деб аталмиш қишлоқда 818 (1318 мелодий) йилда дин арбоби Жалолиддин оиласида туғилади, диний руҳда тарбияланади, балоғатга етгач, деҳқончилик билан шугулланади, матога нақш (сурат) солиш касбини ҳам эгаллади. („Нақшбанд“ лақаби шу туфайли унга берилган).

Нақшбанд фақат ёшлигида эмас, балки бутун умрида ҳалол меҳнат билан яшади. Баҳовуддин Нақшбанд 991 (1389) йилда Бухорода вафот этади.

Нақшбанднинг бунёдкорлик ғоялари

Нақшбанд ўз таълимотида Аллоҳга яқин бўлишнинг энг тўғри йўли - жамият саодати учун янаш, бунёдкорлик, савоб ишларни қилиш, мукаммал ахлоқий бўлиш ғоясини илгари суради.

---

¹ Ушбу мақола академик Иззат Султоновнинг „Баҳовуддин Нақшбанд абадияти“ рисоласи асосида тайёрланди. Т., „Фан“, 1994.

Нақшбанд мусулмонликда иймондан сўнг ҳалоллик биринчи ўринда туришини ва ҳалоллик фақат меҳнат орқалигина амалга оширилиши мумкинлигини айтади, бу ғояга содиқлигини ўз фаолиятида намойиш қилади.

Нақшбанднинг таъкидлашича, инсон оламни билиши ва ахлоқий мукамалликка, дунё гуноҳларидан холи бўлишга интилиши керак. Нақшбанднинг фикрича, яхши ва ёмонга, улуг ва кичикка яхшилик қилиш, барча халойиққа нисбатан ўзини камтар тутиш, барчага хизмат ҳузурда бўлиш, хатто, фарзанд, ходим ва қуллар одобсизлик қилсалар ҳам, уларга юмшоқ ва чучук тил билан насиҳат қилиш одобнинг биринчи шартидир.

Маълумки, исломда банд (худонинг қули, одам)нинг Аллоҳга ўз садоқатини изҳор этиш йўллари энг муҳим масаладир. Ибодат шу йўллarning биридир. Бу йўл-йўриқнинг ибодат (номоз)дан ташқари зикр, хилват ва самоъ каби шакллари бор. Нақшбанд таълимоти - йўл-йўриги (тарикати) улардан фарқ қилади. Нақшбанднинг хилват ва у билан боғлиқ бўлган бонқа расм-русумлар орқали Аллоҳга яқинлашиш ҳосил бўлмаслиги ҳақидаги назарий таълимоти тафаккур ривожида олға қараб босилган катта ижобий қадам бўлди.

Нақшбанд халқаро анжуманларда суҳбатда бўлишни хилват ва самоъдан афзал ҳисоблади, бу ғоясини ўз тариқатининг пойдевори деб ҳисоблади. Бошқача қилиб айтганда, Нақшбанд хилватдан кечиш, ҳаётга, жамият манфаатларига фаол муносабатда бўлишни таъкидлади. У одамларнинг жам бўлиши ва бир-бирлари билан фикр алмашиб, маърифат орттиришининг фойдаси катталигини, хайрият жамиятда ва жамият суҳбатда эканлигини айтди.

Нақшбанд „нафсларингизга тухмат қилинг“, яъни шахсий тилақларингиздан ва манфаатларингиздан кечиб яшанг ва ишланг, дейди.

Нақшбанд ўз таълимотини изоҳлаб: „бизнинг тариқатимиз урван вусқодур“ (исломга нисбатан - маҳкам таянчдир) деб, ҳар бир мусулмонни исломнинг ҳамма талабларини бажаришга даъват этади. У асос солган Нақшбандия тариқатининг моҳияти „Дил ба ёру, даст ба қор“, яъни „Дилингни Аллоҳга-ю, қўлингни ишга бағишла“, деган қалимада ўз ифодасини топган.

III бўлим. Марказий Осиёда XIY-XV асрларда мактаб, таълим, тарбия, педагогик назария ривож

XIII аср бошларида Чингизхон истилоси ва қилган ёвузликлари натижасида Марказий Осиёнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида талофот юз берди: шаҳарлар, суғориш иншоотлари вайрон бўлди, олимлар қувғин қилинди. Халқ Чингизхон зулмига қарши кўзгалди, унга бўлган нафрати ифодаланган „Гулдурсун“ каби афсоналарни яратди. Бадиий адабиётда Рабғузийнинг „Қиссаи Рабғузий“си сингари асарлар ёзилди.

XIV асрнинг ўрталарида Марказий Осиёда майда феодал ҳокимликлар ўртасида низо кучайди, иқтисод мушкуллашди, сиёсатда бекарорлик авж олди. Ана шундай пайтда Амир Темури сиёсат майдонига чиқди. У 1370-1405 йиллар давомида мамлакатни мўғуллар зулмидан озод қилди, хонлар ўртасидаги низоларга чек қўйди. Хуросонда марказлашган мустақил, қудратли давлат барпо этди. У ўз фаолиятида давлатни мустаҳкамлаш, уни бошқаришни мукаммаллаштириш, қурилиш, ободончилик, суғориш, шаҳарлар ўртасидаги савдо йўлларини кенгайтириш ишларига катта эътибор берди. Унинг даврида Самарқанд янгича усулда қайта қурилди: шаҳарда Кўксарой, Бибихоним масжиди, Шохизинда мавзолейи, шаҳар атрофида Боғи Чинор, Боғи Шамол, Боғи Дилқушо, Боғи Бехишт, Боғи Нав каби боғ ва саройлар барпо этилди.

Амир Темури замонида тарих илми, тарихшунослик соҳасида муҳим ишлар қилинди: Абдураззоқ Самарқандийнинг (1413-1482) „Матлаъ ас-саъдайн ва мажмаъ ал-бахрайн“, („Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиши“), Ҳофиз Абрунинг (1361-1430) „Зубдат ат-таворих“ („Тарихлар сараси“), Шарофиддин Али Яздийнинг „Зафарнома“ асарлари юзага келди.

Амир Темури саройида олимлардан Абдужаббор Хоразмий, Шамсиддин Мунши, Абдулла Лисон, Бадриддин Аҳмад, Нўъмониддин Хоразмий, Жалол Ҳоқий ва бошқалар ҳам хизмат қилиб, турли илм-фанга оид асарлар яратиб, бу фанлар ривожига катта ҳисса қўшдилар.

Амир Темур ўз шоҳлик фаолиятида, ижтимоий-сиёсий масалалар билан бирга, маданият ва илм-фаннинг ривожига алоҳида эътибор беради.

Амир Темур давлат ишларида исломга таяниб, мусулмон динининг нуфузнинг эътиборидан фойдаланади, ислом динининг улуғ намояндаларини эъзозлаб, хурмат қилади.

Умуман, Амир Темур мамлакатда кучайиб кетган феодал таркокликка барҳам бериб, эл-юртни ўз туғи остига бирлаштиради, марказлашган йирик феодал давлатига асос солади. Бир катор халқлар ва юртларга мустамлакачилар зулмидан озод бўлишда ёрдам беради. Туркистон заминини зироатчилик, ҳунармандчилик, илм-фан ва маданияти ривожланган илғор мамлакатга айлантиради.

XIV-XV асрларда ёзилган асарларда, масалан, „Темур тузуклари“, Низомиддин Шомий ва Шарофиддин Али Яздийнинг „Зафарнома“, Ибн Арабшоҳнинг „Ажойиб ул макдур фи ахбори Темур“ („Амир Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари“) ва бошқа асарларда соҳибкироннинг тўғрилиқ, муруватлилик, эл-юртга меҳр-муҳаббатлилик, адолатлилик, мардлик ва қаҳрамонлик ғоялари, инсоний фазилатлари ифодаланди.

Амир Темур ҳукмронлиги даврида ўрнатилган тинчлик мамлакатда маданият, илм-фан, халқ оғзаки ижоди, адабиёт ва санъатнинг ривожини мадрасаларда таълим-тарбиянинг юқори савияда бўлишида муҳим омил бўлди.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда Шоҳруҳ, Улуғбек, Мирза Абу Саид, Султон Аҳмад, Ҳусайн Бойқаро, айниқса, Ҳиндистонда Бобур ва Акбаршоҳ, Ўрта Осиёда Амир Темур даврида қарор топган иқтисод ва маданиятнинг ривожлантириши билан боғлиқ энг яхши анъаналар ҳам давом эттирилди.

Йирик шаҳарларда масжид ва мадрасаларда, масалан, Бухорода Хўжа Зайниддин, Болоҳовуз, Жума, Намозғоҳ, Катга масжиди ва Абдуллахон Кўкалдош, Муҳаммад Хўжа Порсо, Нодир Девонбеги, Абдулазизхон, Хиёбон, Жўйбори Калон, Раҳмонқулихон, Эрназар элчи, Туреунжон, Ниёзкул, Бохарзий, Маъсудия, Мир Араб, Самарқандда Бибиҳоним, Жоми, Кўктош, Кўчкионхон масжиди ва Ғайбонихон, Улуғбек, Шердор, Тиллақори, Хивада Матпанабой, Қутлумурод,

Оллоқулихон мадрасаларида диний таълимот асосида ислом, аруз, илми баён, мантик, тарих, география каби гуманитар фанлардан ташқари риёзиёт, фалакиёт, хандаса, таббиёт каби аниқ фанлар ҳам ўқитилди. Таълимда шарҳлаб ўқиш, мустақил мутолаа, мунозара, суҳбат усуллари қўлланди.

Талабалар араб, форс, туркий тилларда ёзилган асарларни ана шу усулларда ўқиб, ўргандилар. Гуманитар ва аниқ фанлар соҳасида Имом Бухорий, Абу Исо ат-Термизий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Умар Замахшарий аъёнларини давом эттирувчи Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид, Али Қушчи, Султонали Хўжандий, Юсуф Табибий, Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Фазлуллоҳ Абдуллайс каби олим ва шоирлар, Абдурахмон Хоразмий, Султон Али Машҳадий, Султон Али Ханжой, Мир Али Қилқалам, Халвоний, Рафиқий каби хаттотлар, Мирак Накқош, Бехзод, Шох Музаффар каби мусаввирлар етишди.

Улар мадрасаларда ўқиш, мустақил мутолаа, мунозаралар орқали улуғ мутафаккир сифатида жаҳонга танилдилар, жаҳон маданияти, илм-фани ривожига салмоқли ҳиссаларини қўшдилар. Бу улуғ мутафаккирлар ўз асарларида ёш авлод таълими ва тарбияси, таълим усуллари ҳақида назарий қарашларини баён этдилар, педагогик назарияси тараккиётига салмоқли ҳиссаларини қўшдилар. Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Кошифий, Давоний каби шоир ва олимлар асарларида айтилган, олға сурилган ғоялар педагогик назария ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

Умуман, XIV-XV асрларда Марказий Осиёнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти билан танишишда шу нарса маълум бўладики, Амир Темур барпо этган мустақил марказлашган давлатда у қўллаган сиёсат ўлкада илм-фан, санъат, адабиёт, ҳунармандчилик ва ёшлар тарбиясида муҳим аҳамият касб этди. Шоирлар, илм аҳллари, давлат арбобларининг асарларида ифодаланган инсоний фазилатлар ҳақидаги назариялари, мактаб ва мадрасаларда ислом таълимотини ўрганилиши, ахлоқ, мантик илмининг ўқитилиши келгуси авлод тарбиясида муҳим омил бўлди.

Мухаммад Тарагай - Мирзо Улуғбек Ҳаёти ва илмий-маърифий фаолияти

Мирзо Улуғбек Марказий Осиё халқлари илм-фани ва маданиятини жаҳон миқёсига олиб чиққан, Марказий Осиёда педагогик назарияси тараққиётига муносиб ҳисса қўшган улуғ сиймолардан биридир.

Улуғбек 1394 йил 22 март куни туғилади. Отаси Шохрух Амир Темурнинг учинчи ўғли бўлиб, Хуросон хукмдори, маърифатли, илм-фанга қизиққан шох эди. Шу туфайли у дунёнинг турли бурчакларидан кўпдан-кўп фанларга доир китоб ва қўлёзмаларни олдириб келиб, Самарқандда кутубхона ташкил этади, ёшларнинг илмларни эгаллашлари учун имконият яратади. Улуғбекнинг отаси Гавҳаршодбегим ҳам ўз даврининг оқила билимдони, тadbиркор аёлларидан ҳисобланар эди.

Маърифатпарвар ота-она ўз фарзандлари Улуғбекнинг тарбиясига алоҳида эътибор бериб, жисмонан соғлом, ақл-заковат, ахлоқ-одоб ва илмий баркамол шахс бўлиб етишувига ҳаракат қиладилар. Улуғбекни ўз даврининг билимдон ва тажрибали мураббийлари тарбиялаб, саводини чиқарадилар, уни диний ва дунёвий илмларнинг асоси билан таништирадилар. Улуғбек араб ва форс тилларини мукаммал ўрганади, ўз даврининг таниқли олими ва санъат ҳомийси сифатида шуҳрат қозонади.

Улуғбек 17 ёшда Мовароуннаҳр хукмронлигини эгаллайди. Унинг ташаббуси билан ўлкада илм, адабиёт, санъат аҳллари фанларнинг янги-янги қирраларини оча бошладилар. Улуғбек ўз фаолиятида асосан, фалакиёт фанини ривожлантиришга катта аҳамият беради, 1424 йилда Самарқандда қурган расадхонасида сайёралар сирини ўрганади. Унинг бошчилигида юздан ортиқ олимлар илмий тадқиқотлар олиб бориб, астрономия ва математика соҳасида кашфиётлар яратиб, 1018 юлдузнинг ҳолати ва ҳаракатига доир асарлар ёзадилар. Бу асарларнинг асосий мазмунини „Зижи Кўрагоний“ деб аталувчи астрономия жадвали ташкил этади. Жадвал жаҳон фани ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилади. Расадхона негизида Самарқандда астрономия мактаби вужудга келади.

Мактаб ўз даврининг академияси ("Дорул-илм") бўлган ва ўрта асрлар мусулмон Шарқ астрономиясининг ривожига катта таъсир қилган.

Улуғбек 1449 йил 27 октябрда 56 ёшида ёвузларча ўлдирилади.

Улуғбек педагогик қарашларининг назарий асоси

Улуғбек ўзининг фалсафа, астрономия, математика, география, адабиёт, мусиқа тарихи соҳасига доир асарларида ўз даври учун муҳим ғояларни - дўстлик, тинчлик ва адолат ҳақидаги ғояларини илгари сурди. Улуғбек билимга интилиш ҳар бир муслим ва муслима учун фарз эканлигини айтди.

У инсонда ҳар бир ишни адо этишга қобилият мавжудлигига ишонади, инсонни камситиш каби ҳолатларга қарши курашади, фан ва маданият таракқиётигина инсонни ақлий ва ахлоқий камолотга эриштиришига ишонади, билимни фақат китобдан эмас, балки фаолият орқали эгаллаш зарурлигини, кашфиёт, янгиликлар очиш ва уни амалга оширишни инсон-олим учун олий фазилат деб билади.

Улуғбекнинг фикрича, ёшлар билимларнинг аҳамиятини, уларни эгаллашдан мақсад нима эканлигини, ўрганган билимларини ҳаётга татбиқ этиш йўллари билишлари, жамият ва ҳаёт фаровонлиги учун зарур хунарларни эгаллашлари керак.

Улуғбекнинг таъкидлашича, ўқувчи ҳаётида дарсликлар муҳим аҳамиятга эга. Шунга кўра, ҳар бир фан бўйича яратиладиган дарсликда воқеа, ҳодиса ёритилишидан катъи назар, ҳаётий ҳақиқат ўз ифодасини топиши керак. Дарслик содда, раван, ўқимишли бўлиши лозим. Аммо дарслик қанчалик яхши бўлмасин, таълимда ўқитувчи асосий ўринда туради, ўз педагогик маҳорати, яхши инсоний фазилатлари билан ўқувчиларга намуна бўлади.

Улуғбек тарбия ва таълим ҳақида

Улуғбек ўз педагогик қарашларида меҳнат ва ахлоқ тарбиясига алоҳида эътибор бериб, инсонлар орасидаги ўзаро муносабат, дўстлик ва биродарлик тарбияда алоҳида аҳамият

касб этиши кераклигини таъкидлайди. Унинг фикрича, касби ва хулк-атвори яхши, ҳамма ҳурмат қиладиган, хушфёъл киши билан дўстлашиш лозим. Ҳар бир киши дўстона ҳамкорлик билан катта ҳаётий муаммоларни ҳал этиши мумкин, киши ёлғиз ўзи, дўстларсиз ҳеч нарса қила олмайди.

Улуғбек ўқишда, умуман, ҳаётда меҳнатда чидамли бўлишни юқори баҳолайди, болаларда бу сифатларни тарбиялашни талаб этади, чидамлилиқ ва меҳнатсеварликни ўз тимсолида намоён этади. У юлдузлар устида тадқиқот ишларни олиб бориш жараёнида дуч келган қийинчиликларни баён этиб дейди: „Юлдузлар жадвалини тузиш мақсадида биз кечаю кундуз ишладик, ўз мўлжаллаган мақсадимизга етгунча биз ўзимизга қадар яратилган жадваллар билан такқосладик, қайта туздик ва шу тариқа юз қайталаб кузатишлар киритгач, ўн саккиз йилдан сўнггина ўз кўзлаган ниятимизга едик“¹. Улуғбек болаларнинг жисмонан соғлом, ҳарбий ҳунарни пухта эгаллаган, жасур, мард бўлиб етишувига эътибор бериб, жисмоний жиҳатдан баркамол инсонларга чуқур ҳурмат назари билан қарайди. Улуғбекнинг фикрича, одам соғлом ва бақувват бўлиши учун ёшлиқ чоғлариданок жисмоний машқ билан, яъни отда юриш, кураш тушини, найзабозлик билан мунтазам шуғулланиши ва уларни бажариш санъатини эгаллаши керак. Ана шундай одамгина ўзини, ўз юртини, ватанини ташқи душмандан ҳимоя қила олади.

Улуғбекнинг уқдиришича, боланинг билим олишига бўлган кизиқиши, ҳавасини оширишда, у тарбияланаётган муҳит муҳим ўринда туради. Ота-оналар, айниқса, ўқимишли ота-оналар ўз фарзандларининг ҳақиқий инсон бўлиб камол топишига, шахс сифатида шаклланишига эътибор беришлари керак.

Алишер Навоий

Алишер Навоийнинг ҳаёти, маърифий фаолияти

Инсониятнинг бахт-саодати, халқнинг тинчлиги, осойишталиги, юрт ободончилиги, илм-фан равнақи учун ҳаёти ва ижодиётини бахш этган Алишер Навоий 1441 йил 9 февралда Ҳирот шаҳрида туғилди. Отаси Ғиёсиддин кичкина Темурийлар саройидаги амалдорлардан, онаси шаҳзодаларнинг энагаларидан бўлиб, Алишернинг ўқиши,

¹ Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётининг лаяҳалар. Т., „Фан“, 175-бет.

тарбиясига алоҳида эътибор берадилар. Улар 4-5 ёшида Алишерни мактабга ўқишга берадилар. Ироққа кўчиб, Тафт шаҳрида яшай бошлаган йилларида Алишер бу шаҳарда машҳур тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг суҳбатига бўлади. Оиласи Ҳиротга қайтиб келишганда Алишер Навоий Саъдийнинг „Гулистон“ ва „Бўстон“, Фаридиддин Атторнинг „Мантик-ут-тайр“ („Қуш тили“) асарини ўқиб ўрганади, мусика, тарих фанлари билан жиддий шуғулланади, 10-12 ёшларидан бошлаб шеърлар ёзади. Отасининг вафотидан кейин Захириддин Бобур қарамоғида тарбияланади.

Алишер Навоий 15 ёшида Ҳусайн Бойқаро билан бирга Абулқосим Бобурнинг саройида хизмат қилади. Абулқосим билан Манахадга бориб, бу шаҳарда ўқишни давом эттиради, Фирдавсий, Низомий, Дехлавий, Лутфий, Атоий ижодини ўрганади, „Мажолис-ун-нафоис“ асарини ёзади, 18-19 ёшларида Абдурахмон Жомий билан танишади. Самарқанд шаҳрида бўлган йилларида атоқли олим ва санъаткорлар - Мирзо Ҳожи Сўғдий, Сайид Қутб Самарқандий ва бошқалар асарларини ўрганади. Ҳусайн Бойқаро Ҳирот тахтини эгаллаганда, Ҳиротга қайтиб келади.

Алишер Навоий саройда дастлаб мухрдорлик, сўнгра вазирилик вазифаларини адо этади, шаҳарнинг ободончилигига, фуқаролар тинчлиги, фаровонлигига алоҳида эътибор беради. иждодий ишини давом эттиради: „Хамса“, „Лисон-ут-тайр“ („Қуш тили“), „Махбуб-ул-қулуб“ („Кўнгилларнинг севгани“), „Мажолис-ун-нафоис“ („Гўзаллар мажлиси“), „Ҳазойин-ул-маоний“ („Маънолар хазинаси“) ва бошқа асарларини ёзади.

У ўз асарларида тарихий-маърифий, ижтимоий-тарбиявий, инсонпарварлик, халқлар дўстлиги, тинчлик ҳақидаги ғояларини ифодалади. Алишер Навоий 1501 йил 3 январда Ҳирот шаҳрида вафот этди.

Навоий педагогик қарашларининг назарий асоси

Алишер Навоий ўзининг „Ҳайрат-ул-аброр“, „Садди Искандарий“, „Махбуб-ул-қулуб“ ва бошқа асарларида ўз педагогик назариясининг асосини ташкил этган ташки олам, инсон ва унинг ўзлиги, инсоний фазилат, жамият,

инсонпарварлик, халқпарварлик ҳақидаги ғояларини ифодалади. Навоий илмий-адабий фаолиятида ўзидан олдин яшаб ўтган Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улугбек ва бошқа буюк мутафаккирларнинг педагогик назарий фикрлар-таълимотларини давом эттирди ва бойитди.

Навоийнинг фикрича, оламнинг яратилишидан мақсад инсондир. Инсон бутун борликнинг кўрки ва шарафидир. Инсоннинг бахт-саодати учун, унинг камолоти учун кураш - Навоий фаолиятида етакчи ғоядир.

Одамий эрсанг демагил одами.

Оники йўқ халқ ғамидин ғами.

байти Навоий фалсафий қарашларининг туб манбаидир.

Навоий инсонни севади, унинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилади. бахт-саодати учун курашади. Навоий меҳнаткан, ижодкор, ўз касбини мукамал эгаллаган, меҳнати ва заковати билан ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам манфаат етказган инсонни улуғлади.

Навоийнинг фикрича, жамиятдан, одамлардан ажралиб, яққаланиб қолган одам инсон каторига кира олмайди. У дунёдан баҳра топа олмайди, ҳаёти емирилади, инсон шахси одамлар билан мулоқотда, одамларнинг руҳий, маънавий таъсири натижасида шаклланади.

Навоийнинг педагогик назариясида ватанпарварлик улуғланади. Навоий инсонга муҳаббат ватанга бўлган муҳаббат билан узвийликда эканлигини айтади. Навоий халқини, ватанини, унинг гўзал табиатини, она тилини, маданиятини, миллий қадриятларини севган одамни чин инсон ҳисоблайди. Зеро, ватанга муҳаббат, чин инсонийлик энг гўзал фазилатдир. Навоийнинг фикрича, ватанпарварлик фақат эл-юртни ҳимоя қилишдан иборат бўлмай, эл-юртни обод, фаровон қилиш учун ҳам курашишдир. Шунинг учун ҳам инсонни севиш, унинг кадр-қимматини кўтариш, унда энг яхши фазилатларни шакллантириш, ривожлантириш керак.

Навоий таълим-тарбия ҳақида

Навоийнинг уқдиришича, тарбиянинг мақсади - ёш авлодни халқпарвар, билимли, энг яхши фазилатларга эга киши қилиб етиштиришдир. Навоий боланинг вояга етишишида, камол

топишида тарбиянинг кучи ва қудратига, тарбия натижасида боланинг фойдали ва етук киши бўлиб ўсишига ишонади.

Навоийнинг уктиришича, ёш бола яхши нима-ю, ёмон нималигининг фаркига бора олмайди, чунки унинг тушуниш, фикрлаш, муҳокама қилиш қобилияти ўсмаган бўлади. Шу сабабли, у ўз хусусиятига кўра, бирор салбий таъсир натижасида ярамас, ногўгри йўлга тушиб кетиши мумкин. Демак, болани жуда кичик ёшидан бошлаб тарбияламоқ даркор.

Навоий одоб - одамнинг олижаноб фазилатларидан эканлигини айтиб, одобли киши очик юзли, хушмуомала, ёқимли бўлишини таъкидлайди. Унинг фикрича, кишилар учун икки юзламачилик, кўполлик ётдир. Одобли одам донмо ҳурмат ва иззатда бўлади, ота-она, ака-ука, опа-сингилни, дўстларни ҳурмат-иззат қилмоқ - ҳар бир одобли кишининг бурчидир. Адаб муҳаббатга безак ва пардоз беради, адаб ва тавозеъ дўсилик кўзгусини яркиратади, икки томондан ёруғлик етказади. Шу сабабдан ҳам ҳар бир киши ёқимли, назокатли, очик чеҳрали ва хушмуомала бўлиши керак.

"Ҳар кимгаки, даҳр ичида донолик эрур.

Хилм ила анга мажлис оролик эрур."¹ - дейди, яъни ақлли, доно киши одобли, ҳаёли, камтарин, ширин муомалали, хулқи ёқимли бўлади. Ширин сўзлик ҳар бир киши учун энг яхши фазилатдир. Дағаллик, кўполлик энг ёмон ҳислатдир.

Демак, ота-оналар ўз болаларини чин инсонга хос бўлган гўзал фазилатлар эгаси қилиб тарбиялашлари керак.

Навоий ўз педагогик карашларида карамлилик, саҳоватлилик ва ҳимматлиликни ҳам инсоний гўзал фазилат ҳисоблайди, эл-юртга, мухтожларга ёрдам бериш энг юкори карам эканлигини айтади.

Навоийнинг фикрича, яхшиликни ўзига мақсад қилиб олган одам бахтли бўлади. Бундай одамлар саҳий ва ҳимматли бўладилар. „Саҳийлик кишилар боғининг ҳосилдор дарахтидир, балки у дарахтнинг ширин мевасидир, одамгарчилик ўлкасининг тўлқинли дарёси, балки у тўлқинли дарёнинг асл гавҳаридир“².

---

1 Алишер Навоий Махбуб-ул-хулуб. 1939, 43-бет. 2 Ўша асар, 54-бет.

Навоий саҳийликни халққа, давлатга фақат мол-мулк билан эмас, балки ҳар бир киши ўзида бўлган куч, билим билан маънавий ёрдам бериши кераклигини айтади.

Навоийнинг фикрича, ҳар бир одам шахси кишилар билан мулоқотда, уларнинг бир-бирларига бўлган рухий, маънавий таъсир кўрсатишлари натижасида шаклланади, ҳар бир одамнинг асосий бурчи - ўз фарзандига яхши тарбия бериш ва одоб ўргатишдир.

Навоий ўз педагогик таълимотида илм-фанни ўрганишга ҳам алоҳида эътибор беради. Унинг фикрича, ҳар бир одам илм-фанларни эгаллаши ва ривожлантириб бориши керак. Чунки, илм туфайли:

Одам зийнати камол ўлғай¹.

Навоий ақл ва илмни инсоннинг энг тўзал ва зарурий фазилатларидан бири ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам ҳар бир инсоннинг энг муҳим бурчи - илм олишдир. Аммо илмдан шахсий ғараз ва мартаба - мансаб учун фойдаланмаслик керак. Илмларни эгаллашдан мақсад - халқ ва жамиятнинг фаровонлиги, халқнинг бахт-саодати учун хизмат қилишдир. Жамиятнинг узвий қисми - аъзоси бўлган ҳар бир шахс ўз халқига хизмат қилиши, фойда келтириши зарур. У халқ учун, ватан учун фойда келтирар экан, бу унинг ўзи учун ҳам фойда эканлигини нутқмаслиги лозим.

Нафъ еткурмакка шиор айладинг,
Ўзингга ул нафъни ёр айладинг.
Нафънинг агар халққа бешак дурур,
Билки, бу нафъ ўзингга кўнрақ дурур.²

Навоий дили, кўзи, тили, сўзи, ўзи пок ва соф бўлган, халқ хурматига муносиб одамларни улуг инсон деб билади. Бундай одамни:

Они баъсар хайлининг инсони бил,
Одамийлар одами они бил.³ - дейди Навоий.

Одамлар одамийси - Навоийнинг идеалидир. Навоий инсонни миллати, ирқий ва диний айирмаларидан қатъий назар, бир-бирлари билан дўст, аҳил бўлиб яшашга даъват этади.

1. А. Навоий. Ҳамса Т., 1960, 473-бет.

2. Ўша асар, 102-бет.

3. Ўша асар, 110-бет.

IV бўлим. XVI-XIX асрларда мактаб, таълим, тарбия ва педагогик назария ривож

XVI-XVIII асрларда Туркистонда ҳукмронлик қилган хонлар ўртасида ўзаро низо кучайди, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётда тушкунлик давом этди. Бу ҳолат XIV-XV асрларда ривож топган маънавият, маданият, маърифатга ҳам ўз салбий таъсирини кўрсатди.

XIX асрда Бухоро, Хоразм, Қўқон хонлари иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий соҳаларда мустақил фаолият кўрсатиб, ташқи мамлакатлар билан алоқа кила бошладилар, адабиёт ва санъат ривожига эътибор бердилар. Аmmo, XIX асрнинг иккинчи ярмида чор ҳукумати Туркистонни эгаллади, мустамлакачилик сиёсатини кучайтирди, маданият, илм-фан, санъат, таълим-тарбия соҳасида ҳам ўз ҳукмроелик сиёсатини амалга оширди: асосий эътиборни Туркистон халқининг миллий тарихи, маданияти, урф-одати ва анъаналаридан маҳрум этишга қаратди; чор мустамлакачилари шу сиёсат асосида ўлкада ўз мавқеларини мустаҳкамлашга ҳаракат қилдилар.

Ўлкада юз берган бу кўнгилсиз воқеалар Саид Насафий, Турдий, Комил Хоразмий, Мунис Хоразмий, Огахий, Гулханий, Маҳмур, Завкий, Аҳмад Доини, Фуркат, Муқимий, Аваз Ўтар каби маърифатпарварларнинг дунёқарашига кучли таъсир кўрсатди. Улар чор амалдорларининг зулми, қаршилигига қарамай, маданиятимизни сақлаб қолишга ҳаракат қилдилар, ўзларидан олдин яшаган буюк мутафаккирларнинг таълим, тарбия, инсонпарварлик ғояларини давом эттиришни ўз олдларига асосий мақсад қилиб қўйдилар.

Комил Хоразмий

Ҳаёти, илмий-маърифий фаолияти

XIX аср ижтимоий, маданий ҳаётининг йирик вакиллари билан бири Комил Хоразмий 1825 йилда Хива шаҳарида туғилди. У дастлаб маҳалладаги эски усулдаги мактабда ўқиди, кейин мадрасада билим олди, араб ва форс тилларини мукаммал ўрганди. Фирдавсий, Рудакий, Жомий, Навоий асарларини кунт билан ўқиди.

Хоразмий 1856-1865 йилларда Саид Мухаммадхон саройида котиблик вазифасини бажарди, сўнгра Мухаммад Раҳимхон Феруз саройида мирзабоши лавозимида ҳам ишлади. Бу йилларда Санкт-Петербург шаҳарида бўлди, у ердаги маданий ҳаёт, мактаб, билим юрти ва институтларда бўлиб, таълим-тарбия ишлари билан танишди. 1891 йилда унинг ташаббуси билан Хивада янги усул мактаби ташкил қилинди. Мактабда рус тили ва дунёвий илмлар ҳам ўқитилди.

Комил Хоразмий ўз ижтимоий фаолиятида адабий-маърифий, таржимонлик ишлари билан шуғулланди. Унинг ўзбек ва форс тилларида ёзган „Камол“, „Шуаро“, „Фузало“, „Дар баёни таърифи ва тавсиф Тошкан“ асарлари чоп этилди. Фахриддин Сайфининг „Латиф-аттаиф“ („Турли гоифаларнинг латифалари“) асарини форсчадан ўзбек тилига таржима қилди.

Комил Хоразмий 1899 йилда 74 ёшида вафот этди.

Хоразмий педагогик карашларининг пазарий асоси

Комил Хоразмий ўз асарларида илм-фаннинг мамлакат ижтимоий, маданий, маърифий ҳаётида ривожланиши, инсон ахлокий камолотида асосий восита, муҳим омил эканлиги, ахлокий ва нафосат тарбиясининг узвий бўлиши кераклиги ҳақидаги гояларини ифодалади. У камолотлилик белгиси инсоннинг маънавий, маданий фазилатларида, хагти-харакатларида намоён бўлишини айтади.

Хоразмий таълим-тарбия ҳақида

Хоразмий ўз педагогик карашларида ахлоқ тарбиясига алоҳида эътибор беради. У ахлокий камолот инсоний фазилатларнинг барқарорлигига асос эканлигини таъкидлади.

Хоразмий она тили ва илғор хорижий давлат тилларини пухта билиш ижодий фикр ривожига асос эканлиги, ватан ва халқнинг фаровонлиги учун муҳим омил бўлиши ҳақида фикр билдиради. Бу ҳақда у шундай дейди:

Ниҳон эт ўзни ватан кофи ичра анкодек,
Сенга йўк бўлса мурод иштихор гурбат аро,
Ватанда сокин ўлуб сайр эт олами боло,
Сафарни айламагил ихтиёр гурбат аро¹.

1. Комил Хоразмий. Танланган асарлар. Т., Ўзбекистон бодийи ялбаиет нашриети, 1961, 16-бет.

Хоразмий ватан ва халқ учун, унинг фаровонлиги учун хизмат қилишни комил инсонийлик ҳисоблади, ёшларни комил инсон бўлишга чорлади.

Аҳмад Дониш

Ҳаёти, ижтимоий-маърифий фаолияти

Аҳмад Дониш 1827 йилда Бухоро шаҳрида деҳқон оиласида туғилди, бошланғич билимни уйида онасидан олади, 9 ёшида мактабга кириб, араб тилини ўрганади, табиий фанларни мустақил равишда эгаллаб, ўз даврининг билимли кишиси бўлиб етишади.

Аҳмад Дониш ўзининг таълим-тарбия, ахлоқ ва нафосатга доир фикр-мулоҳазаларини, инсоннинг хулқ-атвори, меҳнатга бўлган муносабати тўғрисида „Наводирул воқо“ асарида фикрлар баён қилди.

Аҳмад Дониш 1897 йилда 70 ёшида вафот этади.

Аҳмад Дониш педагогик қарашларининг назарий асоси

Аҳмад Дониш XIX асрда яшаб, ижод этган буюк мутафаккирларнинг педагогик назарияларини, таълим-тарбия ҳақида билдирган фикр-таълимотларини давом эттирган ҳолда, „Наводирул воқо“ асарида бу масалалар бўйича ўз назарияларини ифодалади.

Аҳмад Дониш асарда факат ўзи яшаётган давр учун эмас, балки келажак учун меҳнат қилиш, меҳнат самарасидан келажак авлодни баҳраманд қилиш, меҳнат қилишдан асосий мақсад - халқ учун фойда келтиришдан иборат бўлиши кераклиги ғоясини илгари сурди.

Аҳмад Донишнинг фикрича, дунёда меҳнатсиз роҳат, ташвишсиз неъмат топиш мумкин эмас. Меҳнат ижтимоий хусусиятга эга бўлиши керак.

У дейди: „Ҳар бир хунарманд ўз хунарини қилса-ю, лекин бундан мақсади халққа фойда етказиш бўлмаса, ундай хунардан барака топа олмайди“¹.

Аҳмад Донишнинг таъкидлашича, жисмоний меҳнат билан аклий меҳнат ўзаро узвийликдадир. Бу икки меҳнат бир

---

¹ А.Дониш. „Наводирул воқо“. Т., 1964, 325-бет.

хил моҳиятга эга. Аммо, улар дунёнинг гуллаб-яшнашINI таъминласагина мактовга сазовордир.

Аҳмад Донишнинг назарича, илмни эгаллаш хунарни эгаллаш билан узвий боғлиқ бўлиши керак, чунки тажрибада қўлланмайдиган билим бўлмайдI. Ҳар бир одамни маълум бир машғулот ёки касбга тайёрлаш керак.

Аҳмад Дониш ўз педагогик назариясида ахлоқ тарбияси олдига бошқаларга фойда келтиришни асосий вазифа қилиб қўяди. Ёш авлодда меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, халқсеварлик туйғусини, одамларда озодликка ва мустақилликка ҳавас, муҳаббат туйғусини тарбиялаш керак.

Аҳмад Дониш таълим-тарбия ҳақида

Аҳмад Донишнинг педагогик қарашларида дўстлик ва ўртоқлик масаласи ҳам алоҳида ўринни эгаллайди. Бу масалани ҳал қилишда у инсонпарварлик ғояларидан келиб чиқади. Дўстликни, у, ёш авлоднинг шахс сифатида шаклланиши ва ривожланишига таъсир этувчи омил деб ҳисоблади.

Аҳмад Дониш фарзандларига насиҳат қилиб: „Агар биров билан суҳбат қурмокчи бўлсанглар, ўз сифати билан халққа яқин бўлган, ақлли, хушёр кишилар билан дўстлик алоқасини боғланглар. Чунки оқил одамлар ҳеч кимга ёмонликни хоҳламайдилар. Ақлли одамларнинг аломати улардаги яхшиликнинг ёмонликдан кўпроқ бўлишида ёки баробар бўлишидадир. Бундай одамлар олимлар, қалам аҳллари ичидан топилadi“¹ - дейди у.

Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат

Ҳаёти ва маърифатпарварлик фаолияти

Фурқат 1858 йилда Қўқон шаҳарида савдогар оиласида дунёга келади. 6 ёшидан бошлаб эски усул мактабда ўқиди, 12 ёшида мударрис Пошша Хўжадан таълим, 14 ёшидан бошлаб мадрасада таҳсил олди.

Фурқат Марғилонда тоғаси билан савдо ишларида ҳам иштирок этиб, 1882 йилда Қўқонга келиб хаттотлик билан шуғулланади. „Чордарвеш“, „Нух манзар“ китобларини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилади.

Фурқат 1889 йилда Тошкентга келади. Бу шаҳардаги маданий ҳаёт билан танишади - гимназия, театр, клуб,

¹ Ўша асар, 337-338-бетлар.

босмаҳоналар, концерт ва кўргазма заллари унинг дунёқарашига кучли таъсир этади. У Туркия, Юнонистон, Болгария, Миср, Арабистон, Ҳиндистон мамлакатларида бўлади, бир қанча вақт Қашкарда яшаб, 1893 йил баҳорида Ёркентга келиб, умрининг охирига қадар шу ерда бўлади, 1909 йилда вафот этади.

Фурқат педагогик қарашларининг назарий асоси

Фурқат ўзининг асарларида дунё миқёсида илм ва маданият соҳасидаги ўзгаришлар, кашфиётлар инсон ақл-идроки туфайли юз бераётганини баён этиб, ўлкада ақлий тарбияни кучайтириш йўлларини излаш, фан асосларини пухта эгаллаш ғояларини илгари сурди. Ўзининг педагогик назарий қарашларида фақат миллий анъанавий таълим-тарбия жараёнларинигина эмас, балки дунёдаги илғор педагогик тажрибалардан хабардор бўлиш, хорижий тилларни ҳам ўрганишни тарғиб қилди.

Фурқат таълим ва тарбия ҳақида

Фурқат таълим ва тарбиянинг ижтимоий аҳамияти юксаклигини, давлат сиёсати даражасида муҳимлигини чуқур ҳис қилган ҳолда, ўз педагогик қарашларида ақлий тарбияга алоҳида эътибор беради. У „нодир ҳунарлар“нинг инсон қўли туфайли юзага келишини таъкидлаб ва ана шу „нодир ҳунарлар“ инсоннинг ўзини „мўътабар“ қилишини уқдирди. У дейди:

Жаҳон басту кушоди илм бирла,
Нодур дилни муроди илм бирла.
Қўнгулларни сурури илмдандур.
Қўрар кўзларни нури илмдандур.
Керак ҳар илмдин бўлмоқ хабардор,
Булар ҳар қайси ўз вақтида даркор¹.

Фурқат таълим-тарбия усуллари ҳақида

Фурқат таълимда ўқувчиларни рағбатлантириш усулини, кўргазмалиликни маъқуллади, таълимда бу усулларни қўллаш билан яхши натижаларга эришиш мумкинлигига ишонди, мактабларда улардан фойдаланишга даъват этди.

---

1. Фурқат. Икки томлик танланган асарлар. II том. Т., Ўзбекистон давлат бадний адабиёт нашриёти. 1960. 10-бет.

**V бўлим. XX асрда ва XXI аср бошларида мактаб, таълим,
тарбия ва педагогик назария ривож**

**1-боб. XX аср биринчи ярмида (1901-1940 йиллар)
мактаб, таълим, тарбия, педагогик
назария ривож**

XX аср бошларида (1901-1919 йилларда) ҳам Туркистонда эски усулдаги мактаб давом этди. 1917 йил инқилобидан кейин (20-йилларда) ташкил этилган мактабларда таълим тизими икки босқичли 9 йиллик мактаб, 7 йиллик ишчи-ёшлар мактаби, ўрта хунар билим юртидан иборат бўлди.

Ўқув ва тарбиявий ишлар қамровли (комплекс), тавсияли, жамловли ишлардан иборат бўлди. Бу ишлар белгиланган дастур „Ўқув предметлари тизими эмас, билим тизими“ принципида тузилди.

Дастурда:

1. Таълим билан ҳаёт ўртасида узвийлик бўлишга;
2. Одамларнинг меҳнат фаолиятини ўрганишга;
3. Одамлар меҳнати ҳисобга олинган ҳолда, табиатни объект сифатида ўрганишга;
4. Ижтимоий ҳодисаларни ўрганишда одамларнинг меҳнат фаолияти ва иқтисод соҳасида уларнинг ўзаро алоқада бўлишларига эътибор бериш талаб этилди.

Биринчи босқич (1-4 с.) мактаб вазифаси:

1. Ўқувчиларда атроф муҳитга, унда содир бўладиган ҳодисаларни ўрганишга қизиқиш ҳиссини шакллантириш, ўстириш;
2. Ўқувчиларда китобларда акс эттирилган воқеа ва образларни ўрганишга қизиқиш, инсониятни ўйлантирган масалаларни китобдан билиб олиш мумкинлигига ишонч ҳосил қилиш;
3. Ўқувчиларда янаш, ўқиш ва жамоа бўлиб ишлаш, бу – мактаб ҳаёти хусусиятини билиш, ўз-ўзини бошқариш, бир-бирига кўмаклашиш эканлигини англаб олишга интилиш ҳиссини тарбиялашдан иборат бўлди.

Дастурда ўқитувчи асосий фаолият кўрсатувчи шахс эканлиги таъкидланди, аммо ўқувчининг фаолияти, мустақил фикр билдириши кераклиги ҳисобга олинмади.

Таълим методлари қуйидагилардан иборат бўлди:

1. Меҳнат - иш методи. Бу методда ўқувчиларни ҳаёт билан таништириш, ишлаб чиқариш ишларига жалб қилиш назарда тутилди.

2. Экскурсия - тадқиқот методи. Бу методни қўллашда ўқувчилар ўзларини ўраб олган ташки муҳит ва унда содир бўлган hodисалар билан таништирилди, ўқувчилар hodисаларни тадқиқ этдилар.

3. Лаборатория-тадқиқот методи. Бу методда белгиланган мавзунинг экскурсия воситасида ўрганиш жараёнида пайдо бўлган масалаларни тадқиқ қилиш ишлари олиб борилди.

4. Кўргазма методи. Бу методда ўқувчилар, тайёр кўргазмани куруллардан ташқари, ҳаётда кўрган ва билган нарса ва воқеа-hodисаларнинг расмини чизиш, диаграмма ва моделлар ишлаш билан шуғулландилар.

5. Тасвир методи. Бу методда ўқувчилар ўзлари тўплаган материаллар асосида расмлар ишлаб, эгаллаган билимларини шу расмлари орқали намоён қилдилар.

6. Оғзаки сўз методи. Бу метод, асосан, суҳбат ва мунозара асосида амалга оширилди.

1921-1925 йилларда Туркистон маориф комиссарлиги тузган дастур ва методик қўлланмаларда асосий эътибор ҳар бир ўқув фани курсини назарий жиҳатдан асослашга қаратилди.

Республикада таълим-тарбия бўйича ўтказилган барча тадбирларда ўрта мактаб турлари бўйича тузилган дастур ва режаларда таълимда ўқувчиларни коммунизм руҳида тарбиялаш талаб этилди.

XX аср бошларида жиддий тус олган жаҳидчилик ҳаракатининг намояндалари миллий мустақиллик, озодлик учун курашларини маърифат учун кураш билан боғлиқ ҳолда олиб бордилар. Улар бу курашни маълум дастур асосида икки йўналишда - маданий таракқиётни ривожлантириш, бунинг учун маърифатпарварликка асосланиш ва бу борадаги фаолиятни амалиёт билан боғлиқ ҳолда олиб бориш орқали амалга оширдилар. Улар миллий уйғонишнинг асосини таълимни ўқув дастурларини ислоҳ қилишда кўрдилар, таълимнинг янги тизимини амалга ошира бошладилар.

ХІХ асрнинг иккинчи ярми - ХХ асрнинг биринчи ярмида яшаган Абдуқодир Шақурий, Исҳоқхон Ибрат каби маърифатпарварлар ўзларидан олдин яшаб, ижод этган маърифат намояндalarининг маърифий ғояларини давом эттириб, янги усул мактабларини ташкил қилиб, таълим мазмунига ўзгартириш киритдилар.

Абдуқодир Шақурий 1875 йилда Самарқанднинг Ражабамин қишлоғида деҳқон оиласида туғилди. У Самарқандда биринчи бор янги усулдаги „Усули савтия“ мактабини ташкил этди. Мактаб таълимида қулай ва енгил усулларни қўллади ва бу соҳада катта муваффақиятларга эришди. У таълимда, асосан, болаларнинг саводли бўлишлари, уларда нутқ маданиятини ўстиришга эътибор берди, товуш-харф усулини қўллаш орқали савод чиқаришни енгиллаштирди.

Шақурий мактабда болаларга ўзбек тили билан бирга, форс-тожик ва рус тилларини ҳам ўқитиш ғоясини илгари сурди.

Шақурий янги усул мактаб ўқувчилари учун тушунарли услубда „Раҳномаи савод“ („Савод чиқаришга йўлланма“) ва Исматилла Раҳматуллаев билан ҳамкорликда „Алифбе таълими“ қўлланмаларини яратди, тузган бу китобларига халқлар ўртасидаги ўзаро миллий, маданий-маърифий алоқаларни ҳисобга олган ҳолда тожик адабиёти намояндalари асарларидан ҳам намуналар киритди.

Шақурий ўқувчиларда касб-ҳунарларни эгаллашга, меҳнатга кизиқишни тарбиялашга эътибор қаратди. Шу мақсадда мактаб ўқув режасига меҳнат дарсини ҳам киритди, ўқувчиларни деҳқончилик, боғдорчилик, чорвачиликнинг илгор усуллари билан таништирди.

Шақурий 1943 йилда вафот этди.

Исҳоқхон Тўра - Ибрат 1862 йилда Наманган вилояти Тўрақўрғон қишлоғида боғбон оиласида туғилди. Бошланғич таълимни қишлоқдаги мактабда олди, 1878-1886 йилларда Қўқонда мадрасада ўқиди, араб ва форс тилларини мукаммал ўрганди. У Ҳиндистон, Арабистон, Афғонистон, Туркия, Болгария, Италияда бўлиб, халқ маданияти, санъати билан танишди, хинду, урду, инглиз тилларини эгаллади.

Ибрат тарих ва маданиятга доир ёзган „Тарихи Фарғона“,

„Тарихи маданият“, „Мезонул замон“ асарларида ўзининг педагогик-маърифатпарварлик ғояларини баён этди. У ўз педагогик карашларида халқлар дўстлигига, ўқувчиларда нутқ маданиятини, саводхонликни ўстиришга, тарихий билимни эгаллашга, ахлоқий тарбияга алоҳида эътибор берди. Шу мақсадда, у, „Қадами Мирражаб Бандий“, „Илми ибрат“ рисолаларини эълон қилди.

Ибрат таълимда ўқувчиларда китобхонлик ва мустақил ўқиш кўникмасини тарбиялаш ва ривож топтириш кераклигини айтади. Ўз талабларини амалга ошириш мақсадида уйда „Кутубхонаи Исҳоқия“ номида кутубхона ташкил қилди, қишлоқда маориф, маданият, таълим-тарбия ишларини яхшилаш соҳасида олиб борилган тадбирларда фаол иштирок этди.

Исҳоқхон Тўра - Ибрат 1937 йил қатағон давр қурбони бўлди.

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг атоқли намояндалари Бехбудий, Фитрат, Мунавварқори Абдурашидхонов, Чўлпон, А.Қодирий, Айний, Элбек, Ҳ.Ҳ.Ниёзий, Авлоний тузган дастурларини, ҳар қандай қаршилиқларга бардош берган ҳолда, амалга ошириб, педагогик назариянинг ривожланишига катта ҳисса қўшдилар.

Маҳмудхўжа Бехбудий

Ҳаёти ва маърифатпарварлик фаолияти

Жадидчилик ҳаракатининг асосчиларидан Маҳмудхўжа Бехбудий 1875 йил 19 январда Самарқанднинг Бахшитепа қишлоғида руҳоний оиласида дунёга келди.

Маҳмудхўжа тоғаси Муҳаммад Сидик тарбияси ва қарамоғида ўсиб вояга етади, эски усул мактаб, мадрасаларда ўқиди. 18 ёшида қозихонада мирзолик қилади, қози, муфти даражасигача кўтарилади.

Бехбудий 1903-1904 йилларда Москва, Петербургда, 1907 йилда Қозон, Уфа, Нижний Новгород шаҳарларида, Арабистон, Миср ва Туркия мамлакатларида бўлиб, у шаҳарлардаги ижтимоий, маданий ҳаёт, мактаб, маориф ишлари билан танишади, таълим-тарбия соҳасида эришилган ютуқларни Туркистон вақтли матбуоти орқали ташвиқ этади. Бехбудий 1913 йилда „Самарқанд“ газетасини, „Ойна“

журналини нашр этади. У 1904-1908 йилларда ўлкада ташкил қилинган мактаблар учун „Рисолаи асбоби савод“ (1904), „Рисолаи жуғрофия умроний“ (1905), „Рисолаи жуғрофияи Русий“ (1905), „Китобатул атфол“ (1908), „Амалиёти ислом“ (1908), „Тарихи ислом“ (1909) дарсликларини яратади.

Беҳбудийни 1919 йил март ойининг 25 куни Шаҳрисабз туманида озодлик душманлари ўлдирдилар.

Беҳбудий маърифий-педагогик гоялари

Беҳбудий ўзининг ижтимоий, маърифий фаолиятида, яратган асарлари ва эълон қилган мақолаларида миллий истиқлолга эришиш, бу йўлда амалга ошириш зарур бўлган масалалар ҳақида ўз назарий қарашларини билдирди.

Беҳбудий мактаб, маорифни инсон онгини шакллантириш ва ривожлантириш, одамлараро дўстликни мустаҳкамлаш воситаси ҳисоблади, очилган янги усул мактабларида ўқувчиларни шахс сифатида комил топтиришга, уларда инсоний фазилатларни шакллантиришга эътибор берди.

Беҳбудий Самарканд „Шўрои Исломия“ жамияти мажлисида сўзлаган нутқида: „Биз туркистонликларга она тилида ҳам, рус тилида ҳам эркин сўзлай оладиган ва таҳрир қиладиган, шариятни биладиган ва жаҳон сиёсий шароитини тушунадиган кишилар дарҳол керак“¹ лигини айтди. Беҳбудийнинг фикрича, замонлар ўтса ҳам, илғор урф-одат ва анъаналар ўзгармайди, ёмон урф-одатлар (бидъатлар)ни йўқотиб, яхши урф-одат, анъаналарни такомиллаштириш керак. Диндан диний-этник адоватни кучайтириш мақсадларида эмас, балки миллий озодлик, ижтимоий тараққиёт учун курашда, Туркистондаги етакчи кучлар ва ижтимоий қатламларни бирлаштириш йўлида фойдаланиш лозим.

“Биз, - дейди Беҳбудий, - ўз қисматимизни биламиз. Агар бизнинг ҳаётимиз хуррият ва халқнинг бахт-саодати учун қурбонлик сифатида керак бўлса, биз ўлимни ҳам хурсандчилик билан кутиб оламиз. Мумкин қадар кўпроқ яхши мактаблар очиш, шунингдек, маориф ва халқ бахт-саодатини таъминлаш соҳасида тинмай ишлаш бизга ҳайкал бўлади”². Бу Беҳбудий педагогик назариясининг асосидир.

1 Беҳбудий. Басни ҳақиқат. „Улуғ Туркистон“ газетаси, 1917, 12 июнь.

2 „Инқилоб“ журнали, 1922 й., 1-сон.

Бехбудий таълим-тарбия ҳақида

Бехбудий таълим-тарбияда муваффақиятларга эришишнинг бирдан бир йўли улкада илм-фанни ривожлантириш эканини айтади. Бехбудий таълим-тарбия ишини ижтимоий ҳаёт, жаҳон микёсида содир бўлаётган воқеалар билан боғлиқ ҳолда олиб боришни тавсия этади. У ёшлар тарбиясида оила, ота-оналар алоҳида мавқега эга эканини таъкидлайди. У „Падаркуш“ асарида: „Бизларни хонавайрон... беватан ва банди қилгон тарбиясизлик ва жаҳолатдир, беватанлик, дарбадарлик, асорат, фақирлик, зарурат ва хорликлар... ҳаммаси илмсизлик ва бетарбияликнинг меваси ва натижасидир...“¹ деб ёзди.

Абдурауф Фитрат

Ҳаёти, илмий, маърифий - педагогик фаолияти

Абдурауф Фитрат 1886 йилда Бухорода савдогар оиласида таваллуд топади. Отаси Абдурахимбой ўқимишли, дунёвий воқеалардан хабардор киши бўлган.

Фитрат бошланғич билимини Бухорода эски мактабда олди, кейин Мирараб мадрасасида ўқиди. Сўнгра Бухоро „Хайрия жамияти“ йўлланмаси билан 1909-1913 йилларда Истамбул дорилфунунида таҳсил олди.

Фитрат 1914 йилда ўқиниши тугатиб, Бухорога қайтгач, Бухоро халқ жумҳурияти муассасаларида ишлади, 1918 йилда Тошкентга келди.

Бу ерда Туркистон халқ дорилфунунида, Тошкент давлат педагогика институтида, Ўзбекистон фанлар кўмитаси қошида тузилган илмий тадқиқот институтида Шарқ мумтоз адабиёти тарихи ва она тилидан дарс берди.

Фитрат 1922 йилда Бухоро халқ республикасининг маъриф нозири вазифасида ишлаб, ўзбек ва тожик, туркман, маҳаллий яҳудий болалари учун мактаблар очди, муаллимлар учун кўлланмалар яратди, 1923-1924 йилларда Москвадаги Шарқ тиллари институтида ишлаб, илмий тадқиқот билан шуғулланди.

Фитрат 1911-1926 йиллар давомида ўзбек тили ва адабиётининг назарий, методологик масалаларига оид асар, масалан, „Ўқиниш“ китоби, „Она тили“ дарслигини ёзди (Қаям

¹ Бехбудий Падаркуш, „Шарқ юлдузи“, 1989 й., 7-сон, 155-бет

Рамазон, Шокиржон Раҳимий билан ҳамкорликда), „Мунозара“, „Сайха“, „Рахбари нажот“, „Бегижон“, „Мавлуди шариф“, „Або Муслим“, „Сайёҳ хинди“ оммавий, тарихий асарлари, „Абулфайзхон“, „Шайтоннинг тангрига исёни“, „Арслон“ драмалари чоп этилди: Бедил, Умар Хайём, Алишер Навоий, Фирдавсий, Аҳмад Яссавий, Машраб, Муҳаммад Солиҳ, Турди ва бошқалар ижоди бўйича тадқиқотлар олиб борди.

Фитрат ўз ижодий ва педагогик фаолиятида яратган илмий ва бадний асарларида Ватан, халқ, миллат эркинлиги, фаровонлиги ҳақидаги орзуларини, таълим ва тарбия ҳақидаги назарий қарашларини ифодалади. У Туркистонда ва бошқа Шарқ ўлкаларида атоқли олим, маорифчи ва устоз муаллим сифатида шуҳрат қозонди.

Абдурауф Абдурахимбой ўғли Фитрат миллатчиликда айбланиб, 1938 йил 5 октябрда қатл этилди.

Фитрат педагогик қарашларининг назарий асоси

Фитрат ўзининг илмий ва педагогик асарларида Туркистонда очган янги усул мактабларида ўқувчиларга замонавий, дунёвий билим бериш кераклиги, халқнинг ижтимоий, маърифий онгини ошириш, маърифат, миллий тараққиёт, миллий истиқлол ҳақида назарий қарашларини ифодалади. Фитрат ватанни севди, ватанни валинсўмат деб билди. У ўз ватандошларини азиз дўст Туркистонни севишга, уни асрашга чорлади. У ёшларга хитоб қилиб, уларни шу Ватан ва миллат саодати, бахти, равнақи учун фидойилик кўрсатишга, жасоратли бўлишга чорлади:

Оғир йигит, сенинг гўзал, нурли кўзингда,
Бу миллатнинг саодатин, бахтин ўқидим.
Ўйлашингда, турмушингда ҳамда ўзингда,
Бу юрт учун кутулишинг борлигин кўрдим.
Турма - югур, тинма - тириш, букилма - юксал,
Хўрқма - қураш, қўрқма - ёпиш, йўрилма - қўзғал.¹

¹ Абдурауф Фитрат, Чин севди. Т., Ёшлар Гуломи номидан. Алфавит ва санъат нашрияти. 1996, 31-бет

Фитрат „Хуррият“ газетасида эълон қилган бир мақоласида шундай ёзади:

«... ҳар бир киши ўз кучи ва имкониятларига ишониши лозим. Кимки ўз кучига ишонмай, орзу қилган мақсадларига интилса, у, албатта, ярим йўлда йиқилиб қолади. Кимки ишонса, у, албатта, бошлаган ишhini охирига олиб боради. Инсонга хос бу хис-туйғуларни биз миллатда ҳам кўрамиз. Ўзининг миллий кучларига ишонмайдиган миллатлар, албатта, пароканда бўлади. Ўз интилишларини амалга ошириш учун ташқаридан ёрдам кутаётган халқ секин-аста жарлик қаърига ағанайди...»¹

Фитрат 1917 йил феврал ва октябр инқилоби оралиғида миллий кучларнинг бирликка интилиши ҳақида фикр билдириб, уларга хитоб қилиб деди: „Туркистон мусулмонлари, келинг, Аллоҳ номи билан, пайғамбар, дин, миллат номи билан бирлашайлик: биздаги мавжуд даъволар ва синфий бўлинишларга кўзимизни юмайлик. Ислоннинг бош амри номи билан, биродарлик ва бирлик номи билан, Аллоҳ учун, дин, ватан ва миллат учун биз барчамиз - жадидлар, қадимийлар, мулла ва бойлар бирлашайлик, бир жойга йиғилиб, бир-биримизга ёрдам берайлик“².

Фитрат ўзининг „Ўқув“ китобидан ўрин олган „Имом Ғаззолий“ номидаги ҳикоясида қароқчилар бешлиги билан Имом Ғаззолий ўртасида бўлиб ўтган савол-жавоб орқали ўқиш, билимни эгаллаш китоб йиғиш, тўплаш эмас, балки китоблардан олган билимни мияга, юракка жойлаш кераклигини таъкидлади. У маънавий бойлик ва гўзаллик негизи, инсоният яратган тафаккур дурдоналарини онгга сингдириш, жойландан иборат, деган гоъни илгари суради.

Фитрат таълим ва тарбия ҳақида

Фитрат илм-маърифат ва тарбиянинг жамият тараққиёти ва инсон камолоти, маданият ривожидида муҳим аҳамиятга моликлигини юқори баҳолади.

Фитрат инсон камолотида оила, жамоа муҳим ўрин эгаллаши ва ақлнинг комил бўлиши, ахлокий поклик, донишмандлик, шижоатлилик, адолатлилик каби инсоний

1 „Хуррият“ газетаси, 1917, 4 август.

2 „Хуррият“ газетаси, 1917, 15 июн.

фазилатларни улуғлади. инсон аклий қувватининг натижасисиз, ақлнинг раҳбарлигисиз саодатга эриша олмасликларини таъкидлади. Бу соҳада ўқитувчилар раҳнамолик қилишлари кераклигини айтиб, ўқитувчиларга мурожаат қилди, уларни турк элига тўғри йўлларни кўрсатишга чорлади:

Орқадонлар, тўпланайлик жоҳлнинг уйин йиққали,

Эл кўзин олган қоронғу пардаларни йиртқали.

Биз эрурмиз маърифат арелонлари, илм эрлари,

Тўпланайлик турк элига тўғри йўллар очқали¹.

Фитрат учун миллат гинчлиги ва равнақи ҳар қандай кадриятлардан улуғдир. Унинг таъкидлашича, одамлар қандай дин, мазҳаб, қавм ва миллатга мансуб бўлинмасинлар, бир отанинг фарзандларидирлар, бир жинсдирлар.

Демак, улар ўзаро аҳил бўлмоқлари керак.

Мунавварқори Абдурашидхонов

Ҳаёти, ижтимоий-педагогик фаолияти

Мунавварқори Абдурашидхонов 1878 йилда Тошкент шаҳрида Шайхонтохур даҳаси Дархон маҳалласида зиёли оилада туғилди.

Мунавварқори бошланғич таълимни уйда онаси Ҳосиятхон отиндан олди, сўнгра Тошкент ва Бухородаги мадрасаларда, кейин бир мунча вақт Туркияда ўқиди. Меҳнат фаолиятини Тошкентда бошлаб, 1919 йилларга қадарли даврда „Гароқий“, „Хурийд“, „Суръат“, „Осиё“, „Ҳақиқат“, „Нажот“, „Кенгаш“ рўзномаларини нашр этди, „Нажот“ ва „Кенгаш“ рўзномаларининг муҳаррири бўлиб хизмат қилди.

Мунавварқори Тошкентда ўз уйида „Усули жадид“ номида янги усул мактабини очиб, она тили билан бирга дунёвий фанлардан дарс берди, дарсларнинг кўргазмали бўлишига, билимни амалиётга татбиқ этишга эътибор берди.

1908 йилда унинг „Адиби аввал“ („Биринчи адиб“), „Адиби соний“ („Иккинчи адиб“) ўқиш китоблари, „Сабзавор“ (бадий асарлар тўплами), „Ер юзи“ (географияга оид), „Тажвид“ (Қуръони Каримни ўқиш усули ёритилган) асарлари нашр этилди. Мунавварқори халқнинг озод ва эркин яшаши, уни истикболга олиб чиқиш орзусида яшади, курашди. У улуғ

¹ Абдурауф Фитрат. Чин севги. Т., Гифур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрияти. 1996, 37-бет.

мутафаккир олим, устоз сифатида халқ ўртасида шуҳрат қозонди.

Мунавварқори Абдурашидхонов 1937 қатагон йилларининг қурбони бўлди.

Мунавварқори маърифий қарашларининг назарий асоси

Мунавварқори ўз педагогик қарашларида таълим-тарбия ва маорифни ислоҳ қилиш жамиятда миллий ривожланиш ва Ватанни босқинчилардан озод қилишнинг асосий омили бўлиши ғоясини илгари сурди.

Мунавварқори ўз педагогик қарашлари ва амалий фаолиятида таълимнинг демократик асосда бўлишини, ўқувчиларни ақлий, ахлоқий, жисмоний жиҳатдан камол топтиришни назарда tutди.

Мунавварқорининг фикрича, ёш авлодни тарбиялаш билангина миллатни уйғотиш, Ватанни озод қилиш, халқ маънавиятини юксалтириш, турмушини фаровонлаштириш мумкин.

Мунавварқори болалар қалбига Ватан туйғусини сингдиришни уларни фуқаролик бурчларини самимий эътиқод билан адо этувчилар қилиб камол топтириш омили ҳисоблади.

Мунавварқори таълим-тарбия ҳақида

Мунавварқорининг фикрича, Ватанни севиш, унинг гуллаб яшнаши учун меҳнат қилиш ва билимларни эгаллаш шарт. Билимсизлик нодонлик, ялқовлик демакдир.

Адиб ёшлигидан болаларда меҳнатга қизиқиш, ғайрат, жасорат фазилатларини тарбиялашни тавсия этади. У ёшларни бу фазилатларни эгаллашга чорлаб деди:

Сиз ҳам тулинг, эй ўртоқлар,
Юрт обрўсини ёшлар сақлар.
Тирик бўлсанг, кўзғол, ўртоқ,
Кўлга ишни тез ол, ўртоқ!

Мунавварқори болалар тарбиясида фақат ота-оналар эмас, балки муаллим ва кенг жамоа жавобгар эканлигини айтиб, улардан болаларни ахлоқли қилиб тарбиялашни талаб этди. У ёшларни билимларни пухта эгаллашга, меҳнат қилишга умуминсоний кадриятларга садоқатли бўлишга чорлади, ота-оналарни фарзандларида маънавият, нафосат, гўзаллик туйғусини ривожлантиришга даъват қилди.

1. Ўрта Осиёда педагогик фикр тараккиётидан лавҳалар. Т., „Фан“, 1996, 273-бет.

Абдулла Авлоний Ҳаёти, маърифий фаолияти

Абдулла Авлоний 1879 йил 12 июлда Тошкентда хунарманд оиласида туғилди, 7 ёшидан эски усул мактабда, 1890 йилда Шайхонтохурдаги мадрасада ўқиди.

Авлоний 1907 йилда „Шухрат“ газетасининг муҳаррири бўлиб ишлади. У 1904 йилда Миробод, 1909 йилда Дегрез маҳалласида янги усул мактаби очиб, дарс беради, 1921 йилда Тошкент ўлка билим юртида, 1923 йилда Тошкент хотин-кизлар билим юртида мудир, 1924 йилда ҳарбий мактабда, 1925-1930 йилларда Ўрта Осиё кишлоқ хўжалиги мактабида ўқитувчи бўлиб хизмат қилади.

1900-1917 йилларда унинг „Биринчи муаллим“, „Иккинчи муаллим“, „Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ“, „Мактаб гулистони“ асарлари, „Адабиёт ёхуд миллий шеърлар“ тўплами, 1933 йилда ўрта мактаб 7-синфи учун „Адабиёт хрестоматияси“ нашр этилади.

Авлонийга 1931 йилда профессорлик унвони берилади. У 1925 йилда „Меҳнат Қаҳрамони“, 1930 йилда „Ўзбекистон халқ маорифи зарбдори“ унвонларига сазовор бўлади.

Авлоний 1934 йил 25 августда вафот этади.

Авлоний педагогик қарашларининг назарий асоси

Авлоний яратган асарларда ватан, ахлоқ, она тили, меҳнат ҳақидаги педагогик ғоялари ифодаланган.

Авлонийнинг таъкидлашича, ватан туйғуси энг инсоний, энг мўътабар туйғудир. Ватан дарди билан яшамок, унинг бахтидан қувонмок, у билан фаҳрланмок керак. Ватан Онадек муқаддас. Уни қадрлаш, эъзозлаш, унинг шодлик ва қувончига шерик бўлиш, ғам-ҳасратини баҳам кўриш - фарзанднинг муқаддас бурчидир.

Ахлоқ тарбияси ижтимоий ишдир. Ҳар бир халқнинг тараққий қилиши, давлатларнинг қудратли бўлиши авлодлар тарбиясига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Тилга, маданиятга муҳаббат ҳар бир кишининг халқига бўлган муҳаббатидир. Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадургон ойнаи ҳаёти, тил ва адабиётидур.

Меҳнат ўз номи билан меҳнат, бинобарин, меҳнат кишидан куч ва ирода талаб этадиган фаолиятдир.

Авлоний тарбия, таълим ҳақида

Авлоний ахлоқ тарбиясида Онага, Ватанга муҳаббат алоҳида ўринда туришини уқиради.

Унинг таъкидлашича, оилада ўсаётган фарзандлар ўртасида онанинг бахтига шерик бўлиб, бахтсизлигида ёлғиз ташлаб кетадиган фарзандлар ҳам топилади. Шунга кўра, фарзандларни, Онанинг бахти учун, Ватаннинг фусункор табиатини, боғларини хуш кўрадиган, ташвиш ва ғамларини бартараф этиш учун курашадиган қилиб тарбиялашга алоҳида эътибор бериш керак.

Авлонийнинг фикрича, тил ва сўз инсон кадр-қимматини белгилашда асосий омилдир. Унинг уқтиришича, сўз инсоннинг даража ва камолини, илм ва фазлини ўлчаб кўрсатадиган тарозисидур. Ақл соҳиблари кишининг фикр ва ниятини, илм ва қувватини, кадр ва қимматини сўзлаган сўздан билурлар.

Авлонийнинг уқдиришича, одамлар умр бўйи бир-бирлари билан алоқада, ўзаро муносабатда бўладилар. Ростгўйлик, тўғрисўзлик инсонлар ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли ҳам Авлоний ростгўйлик ва тўғри сўзликни энг гўзал инсоний фазилат деб билади.

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий

Ҳаёти, ижодий ва педагогик фаолияти

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий 1889 йилда Қўқон шаҳрида табиб оиласида туғилди. У ёшлиқдан ўқишга берилиб, 12 ёшида хат саводли бўлади. 1906 йилда мадрасага кириб ўқиди, кейин мустақил равишда Лутфий, Алишер Навоий, Гулханий, Муқимий, Фурқат асарларини ўқиб ўрганди.

Ҳамза Ҳақимзода 1911 йилда Қўқонда Ҳожибек гузариди янги усулда мактаб очиб, ўқитувчи бўлиб ишлади. 1913-1914 йилларда Афғонистон, Ҳиндистон мамлакатларида, Макка ва Мадина, Шом, Байрут, Истамбул, Одесса шаҳарларида сафарда бўлди. Сафардан қайтгач, 1915 йилда Шохимардонда мактаб очиб, ўқитувчиликни давом эттирди.

Ҳамза Ҳақимзода педагогик иш билан бирга, ижодий иш билан ҳам шугулланиб, 1915-1916 йиллар давомида „Оқ гул“, „Қизил гул“, „Пушти гул“, „Сариқ гул“ шеърӣ тўпламларини,

„Миллий роман ёхуд янги саодат“, „Захарли хаёт“ драматик асарларини яратади ва уларда педагогик гояларини баён этади.

Ҳамза Ҳакимзода Шохимардонда маърифат душманлари томонидан 1929 йил 18 март куни ўлдирилади.

Ҳамза Ҳакимзода маърифий-педагогик қарашларининг назарий асоси

Ҳамза Ҳакимзода ўз педагогик қарашларида халқ маорифини демократик асосда қайта қуриш, маорифнинг янги тизимини яратиш гоясини илгари сурди. У ўз тажрибасига суянган ҳолда, болаларни илмли, одобли қилиб тарбиялаш ва ҳунарга ўргатиш, мактабда дунёвий фанлар ўқитилиш лозимлигини айтди. Унинг фикрича, мактабда аклий тарбияда болалар табиат ҳодисаларини, уларнинг ўзаро боғлиқлигини билиши керак. Ахлоқий тарбияда болаларда инсонпарварлик туйғусини ривож топтириш лозим. Шундагина болалар жамият ва халқ фаровонлиги учун хизмат қиладиган бўлиб етишадилар.

Ҳамза Ҳакимзода таълим ва тарбия ҳақида

Ҳамза Ҳакимзода педагогик қарашларида оила муҳотида болани тарбиялаш масаласи алоҳида ўринда туради. Унинг ўқдиришича, бола баркамол инсон, гўзал ахлоқли бўлиб етишиши учун оилада соғлом муҳит, тарбия тўғри йўлга қўйилган бўлиши керак. Шундагина оилада бола ахлоқли, гўзал хулқли, жамиятга, халққа муносиб фарзанд бўлиб етишади.

Ҳамза Ҳакимзода болаларни Онани ҳурмат қилишга даъват қилади. Зеро, Она уларнинг меҳрибони, ғамхўридир. У дейди:

Жону дилда асради бизни суюб,
Деди бизни, бошқа орзуни қўюб.
Яъни йўқ бизга онадек меҳрибон,
Синага калқон, бош узра соябон.
Биз ҳам лозим ани шод айламак,
Бизга қилган хизматин ёд айламак¹.

¹ Ҳамза Сайлаима. I, Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979, 90-бет.

Ҳамза Ҳакимзода болада тўғри сўзлик, ростгўйлик ва сабрлилик хислатини тарбиялашни тавсия этади. Унинг фикрича, тўғри сўзли киши ҳар жойда эътиборли, дили, юзи равшан, иззат-хурматда бўлади. У дейди:

Тўғри сўзла, эй ўғил, тил бурмагил ёлғонга ҳеч,
Бир масал бор: „Тўғри сўзлар бошни кесмас қилич“¹.

Садриддин Айний

Ҳаёти, ижтимоий, маърифий фаолияти

Садриддин Айний 1878 йилда Бухоро вилояти Ғиждувон туманидаги Сокарте кишлоғида деҳқон оиласида туғилди. Шу кишлоқдаги эски усул мактабда билим олди. Кейин 1890-1900 йилларда Бухорода Мир Араб, Бадалбек, Ҳожи Зоҳид мадрасаларида таҳсил олади. У 1909 йилда Бухорода янги усул мактабини очади, „Ёшлар тарбияси“ номида дарслик ёзади. Айний 1917 йил инқилобидан кейин Самарқандга келади, умрининг охиригача шу шаҳарда яшади.

Айнийнинг 1924 йилда қизлар мактаби учун „Қиз бола ёки Ҳолида“ дарслиги, 1926-1954 йилларида „Тожиқ адабиётидан намуналар“, „Қул бола ёки икки озод“ каби қисса, ҳикоялари, „Дохунда“, „Қуллар“, „Етим“, „Эсдалиқлар“ асарлари нашр этилади.

Садриддин Айний 1943 йилда Ўзбекистон фанлар академиясининг фахрий аъзоси, Тожикистон фанлар академиясининг академиги этиб сайланади.

Айний 1946-1950 йилларда Самарқанд давлат университетиде ўзбек адабиёти кафедраси мудири бўлиб хизмат қилади, ўзбек мумтоз адабиётидан дарс беради. У ўзбек ва тожиқ адабиёти, таълим-тарбия соҳасидаги самарали хизматлари учун давлатнинг юксак орденларига сазовор бўлади.

Айний 1954 йилда вафот этади.

Айний маърифатпарварлик қарашларининг назарий асоси

Садриддин Айний ўз маърифатпарварлик қарашларида ватанпарварлик, инсонпарварлик, халқпарварлик ғояларини илғари суради. Унинг фикрича, тарбиянинг асосий мақсади болани ватанга, халққа садоқатли қилиб камол топтиришдир. У

¹ Х.Х. Ниезий. Қировт китоби. 1914, 19-бет.

ижодий ва маърифий фаолиятларида, ўқиш китобларида бу гоёни болалар онгига сингдиришга ҳаракат қилди. Айний халқнинг ақл-заковатини, куч-қудратини ўзаро дўстликда, меҳр-оқибатда кўрди, болаларда халққа хос бу фазилатларни таркиб топтиришга даъват этди.

Айний таълим, тарбия ҳақида

Айний ахлоқий тарбияланган бола ҳеч вақт ёлғон гапирмаслигини, ҳамма вақт чин сўзли, соф виждонли бўлишини айтади ва сахийлик, хайрихоҳлик, камтарликни ахлоқий фазилат ҳисоблайди ва тарбияда болаларда бу сифатларни ривожлантиришни уқдиради.

Айний ахлоқ ҳақидаги қарашларида камтарликни энг юксак инсоний фазилат эканлигини алоҳида таъкидлади. Унинг уқтиришича, болаларни камтарлик руҳида тарбиялашда шаҳсий намуна, ўрнак бўлиш муҳим омиддир. Айний меҳнатни улуғлади, меҳнат инсонга ҳурмат, обрў, бахт бахш этишини таъкидлаб, оилада болани ёшлик вақтидан меҳнатга кўниктириш кераклигини айтади. У меҳнат ҳақидаги ўз фикрини „Қиз бола ёки Ҳолида“ дарслигида ифодалаб, меҳнатда қиз ва ўғил болалар ўртасида ҳамкорлик, ўзаро кўмак бўлишини тавсия этади.

Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон¹

Ҳаёти ва маърифатпарварлик фаолияти

Абдулҳамид Чўлпон 1897 йилда Андижонда Қатортерак маҳалласида ҳунарманд оиласида туғилди. У Андижонда эски мактабда ўқиди, тузем мактабида ўқиб, рус тилини тўлиқ ўрганади, Андижон ва Тошкентдаги мадрасаларда таҳсил кўради, араб ва форс, турк тилларини мукамал эгаллади. Чўлпон бутун умри давомида Фирдавсий, Ҳофиз, Саъдий, Умар Хайём, Жалолиддин Румий, Алишер Навоий каби сўз санъаткорларининг асарларини мутаола қилади.

У 1914 йилдан чиқа бошлаган „Садои Туркистон“, „Садои Фаргона“ газеталарида ўз мақолалари билан катнашади. 1920 йилга қадар „Иштирокиюн“, „Қизил байроқ“, „Туркистон“, „Бухоро ахбороти“ газеталарида масъул лавозимларда хизмат қилади.

¹ Чўлпон ҳақидаги мақолани тайёрлашда О.Шарафутдиновнинг "Чўлпон таржиман ҳолига дастлабки чизгилар" (сўз боши)дан, Д.Қурбоновнинг "Чўлпон хаёти ва ижодий мероси" рисоласидан фойдаланилди.

Чўлпон 20-йилларда „Уйғониш“, „Булоқлар“, „Тонг сирлари“, „Соз“ тўпламларини эълон қилади, „Гўзал ёзғичлар“, „Адабий парчалар“ китоблари нашр этилади, 1926 йилда „Ёркиной“ драмаси алоҳида китоб тарзида чоп этилади.

Чўлпон 1931-1935 йилларда Горькийнинг „Она“, „Егор Буличев“, Пушкиннинг „Борис Годунов“, „Дубровский“, Эжен Потъенинг „Байналминал“, Робиндранат Тагорнинг „Хой, йўловчи киз“, Леонид Андреевнинг „Етти осилган киссаси“, Шекспирнинг „Ҳамлет“ асарларини ўзбек тилига таржима қилади, 1936 йилда унинг „Кеча ва кундуз“ романи нашр этилади.

Абдулҳамид Чўлпон миллатчи, аксилинқилобчи деб айбланиб, 1938 йил 5 октябрда отишга ҳукм қилинди.

Чўлпон маърифатпарварлик ғоялари қарашларининг назарий асоси

Абдулҳамид Чўлпон жадидчилик ғояларининг фаол тарғиботчиси сифатида ўз асарларида маърифатпарварлик, инсонпарварлик ғояларини ифодалади.

Чўлпон ўзининг маърифий қарашларида миллатни ҳар бир ижтимоий ҳаётда юз бераётган воқеалар моҳиятини аниқ англаб олишга даъват этади, шундай қилгандагина чинакам озодлик учун курашишда хатолик бўлмаслигини айтади.

Чўлпон озодлик кураши давом этишига, халқнинг эрк учун курашиб мустамлакачиларнинг йўқотилишига ишонади. Унинг фикрича, зулмкор кучайиб, инсонларга эга бўлиши мумкин, аммо виждонга эга бўлолмайди.

Фақат эркин виждонларга «эга бўлмоқ - мумкин эмас¹⁾» деб уқдиради шоир. У элни кўнгил мулкидаги эркинлик учун курашга ундади.

Чўлпоннинг таъкидлашича, кўнгил эркинлигини таъминлашнинг ўзигина тугал мақсад бўлолмайди. Кўнгил ташқи олам билан боғлиқ. Кўнгилнинг янаши учун ёниб яшаш, ташқи оламдан андоза олган ҳолда, кўнгилни ўзгартиришга интилиш керак.

Чўлпон замондошларига хитоб қилиб дейди:

---

1. Чўлпон. Яна олдим созимм. Т. Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашроти 1991 й. 437-бет.

Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам, сен-да инсонсан.
Кишан кийма, бўйин эгма,
Ки сен ҳам ҳур туғилгонсан¹.

Чўлпон халқни денгиз, тўлқин, куч деб хис этади. Халқ кўзғалса, уни тўхтатувчи куч йўқлигига ишонади. Унинг уқдиришича, халқнинг истаги ўз ўлкасининг озод бўлишидир, халқ юртни ҳар бир нарса билан тўлдиришга, ўзни тўқ этишга кодирдир. Модомики шундай экан:

Бутун кучни халқ ичидан олайлик,
Кучок очиб халқ ичига борайлик!² -

деб ўз замондошларини халқ билан бирга бўлишга, мақсадларига эришишга кўмакдош бўлишга чорлади.

Абдулла Қодирий

Ҳаёти ва адабий-маърифий фаолияти

Ўзбек адабиётининг буюк намояндаси Абдулла Қодирий 1894 йилда деҳқон оиласида таваллуд топди. Мусулмон ва рус-тузем мактабида ўқиди, 1918-1924 йилларда Тошкент эски шаҳар озука кўмитасида саркотиб, „Озиқ ишлари“ газетасининг муҳаррири, касабалар уюшмасида саркотиб, „Инкилоб“ мажмуасида ходим, „Муштум“ журналининг таҳрир ҳайъати аъзоси бўлиб ишлади. 1925-1926 йилларда Москвада Валерий Брюсов номли адабиёт институтида таълим олди.

Абдулла Қодирий 12 ёшидан ижодий иш билан шуғулланди. „Жувонбоз куёв“, „Бахтсиз куёв“ драмалари, „Улоқда“ хикояси напир этилди, „Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан“, „Тошпўлат тажанг нима дейди“ туркумида сатирик хикоялари босилди. 1926 йилда „Ўтган кунлар“, 1929 йилда „Меҳробдан чаён“ романлари, 1934 йилда „Обид кетмон“ очерки нашр этилди.

Абдулла Қодирий Н.В.Гоголнинг „Уйланиш“, А.П.Чеховнинг „Хамелеон“ асарларини ўзбек тилига таржима қилди. „Тўла русча-ўзбекча сўзлик“ни тузишда иштирок этди.

Атоқли адиб Абдулла Қодирий 1937-1938 қатағон йилларининг қурбони бўлди.

1. Уша китоб, 408-бет.

2. Уша китоб, 408-бет.

Қодирий маърифатпарварлик қарашларининг назарий асоси

Абдулла Қодирий ўз маърифатпарварлик қарашларида миллатпарварликни улуғлади, ҳар бир одам ўз халқи ва ватанига хизмат қилиши, халқ ва миллат манфаатини ўз манфаатидан юқори қўйиши кераклиги ғоясини илгари сурди. Адибнинг фикрича, ҳар бир инсон миллатнинг бир қисмидир. У ўтганлар ва келгуси авлод олдида масъулдир. У ўзининг кимлигини, яшаётган заминига, ватани тупроғига такрор ва такрор янги авлодлар келишини унутмаслиги керак. Халққа мусибат келтирувчи фосиқларга шафқатсиз бўлиш лозим.

Абдулла Қодирий бу ғояларини „Ўтган кунлар“ романида Юсуфбек хожи тимсолида ифодалади. Юсуфбек хожи Азизбекка дейди: „Юрт етмиш кун қамал кечирди. Онадан туғма азоблар, очликлар ўтқирди ва ўтқармоқда. Менга қолса бу кунларда ўттиз икки танга эмас, ўттиз икки қора пул солиш ҳам оғирдир. Юрт беш-ўн кун орқа ўнгини олсин“¹.

Абдулла Қодирий халқ тинчлиги, эркинлиги учун курашган одамларни виждонли, диёнатли, ғайратли инсон рамзи сифатида улуғлади. Эл-юртда Юсуфбек ҳржидек инсонлар бўлишига ишонади.

Ҳожи саройдан чиқиб, от устида борар экан, боишга тушиши мумкин бўлган ўлимни кўз олдига келтирган ҳолда, ўзича сўзлаб боради «...Мен қонхўрлик учун худонинг фарз қилган ҳажини адо қилмадим; олдимда ўғлим бор, менда бошқаларнинг ўғлини даррага ётқизиш чоғида кўндаланг келадиган виждон бор, дин бор, диёнат бор»².

Юсуфбек ҳожининг виждони пок, диёнатли эканини яхши билган халқ, унинг даъвати билан курашга отланади, адолатсиз Азизбекни орадан кўғаришга фотиҳа ўқийди, уни ўлимга маҳкум этади.

Абдулла Қодирий инсонпарварликни олий фазилат деб билади. Юсуфбек хожи Ражаббекникида бўлиб ўтган гаплар ҳақида сўзлаб, Отабекка дейди: „Ўз наслини ўз қули билан кофир қўлига тутқин қилиб топширғувчи -биз кўр ва ақлсиз оталарга худонинг лаънати албатта, тушар ўғлим! Боболарнинг

1. Абдулла Қодирий. Ўтган кунлар. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994, 106-бет.

2. Ўша китоб, 106-бет.

муқаддас гавдаси мадфун (дафн қилинган) Туркистонимизни... Темур Қўрагон каби дохийларнинг, Мирзо Бобур каби фотиҳларнинг, Форобий, Улуғбек ва Абу Али ибн Сино каби олимларнинг ўсиб-унган ва нашъунамо қилганлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрағувчи албатта, тангрининг қаҳрига сазовордир, ўғлим! Гуноҳсиз бечораларни бўғизлаб, болаларни етим, хоналарини вайрон қилғувчи золимлар қуртлар ва қушлар, ердан ўсиб чиққан гиёҳлар қарғишига нишонадир, ўғлим¹

Абдулла Қодирийнинг фикрича, адолат фақат давлат сиёсатида эмас, балки оила муҳотида ҳам барқарор бўлиши керак. Шундагина юртда ҳам, оилада ҳам тинчлик, осойишталик, аҳиллик мустаҳкамланади, барқарорлашади. Адиб адолатни ахлоқий бойлик ҳисоблайди.

Маълумки, тўғрисиўзлик ўзбек халқининг азалий беназир одатидир. Берилган ваъда, айтилган сўздан қайтиш лабзсизлик, уят ҳисобланган. Шу одатимизга кўра, Юсуфбек хожи Отабекка: „Ўғлим... Биз ҳозир андишанинг бандаси... онанг бировни ишонтириб қўйган: бизнинг оиладан лафзсизлик чиқиши менга маъқул кўринмайдир“², - дейди.

Абдулла Қодирийнинг фикрича, халқимизнинг шарқона миллий анъаналари оилада ота-онанинг ўзаро аҳил, самимий мулоқотда бўлиши, ўғил ва қизнинг насл-насабини билиши, меҳмондўстлик оиланинг мустаҳкам, осойишта бўлишида ғоятда муҳим омилдир. Адиб бу маънавий кадрятларни одамлар, халқлар ўртасида дўстлик, меҳр-окибатлик, тинчлик ва фаровонликни юзага келтирувчи муҳим восита, деб ҳисоблайди.

Абдулла Қодирий ўз педагогик қарашларида ҳақиқий севги-муҳаббатни инсон камолоти, аълоқий покликнинг асоси, омили ҳисоблади. Бу ҳақдаги ўз орзуларини Отабек билан Кумуш ўртасидаги том маънодаги муносабатда баён этди.

Отабек Кумушни севади, Кумуш ҳам уни яхши кўради. Улар умрларининг сўнгги дамига қадар бир-бирларига садоқатда бўладилар, вафодорлик уларнинг доимий ҳамроҳи бўлади.

1. Ўша китоб, 146-бет.

2. Ўша китоб, 136-бет.

2-боб. XX аср иккинчи ярмида (1940-1990 йиллар) мактаб, таълим, тарбия ва педагогик назария ривож

1917-1990 йилларда хукмронлик қилган Шўро сиёсатининг фоживий моҳиятини чуқур ҳис этган Қори-Ниёзий, С.Ражабов, Ш.Зуннун, Ғ.Ғулум, Ойбек, М.Шайхзода, Ҳ.Олимжон, Зулфия, П.Мўмин, Э.Воҳидов, А.Орипов ва бошқа олим ҳамда адиблар мустабид тузумнинг кабиҳ сиёсатиға бардош берган ҳолда, ўз асарларида эрк, озодлик, халқпарварлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик ғояларини баён этдилар. Улар жадидчилик ҳаракати атоқли намояндаларининг замондошлари, издошлари сифатида уларнинг маърифатпарварлик, педагогик ғояларини, назарияларини давом эттирдилар.

Қори-Ниёзий

Ҳаёти ва ижтимоий, маърифий фаолияти

Тошмуҳаммад Ниёз ўғли - Қори-Ниёзий 1897 йилда Хўжанд шаҳрида хунарманд оиласида туғилди. Бошланғич билимни Хўжандда эски усул мактабида олди. Кейин Фарғонада рус-тузем мактабида ўқиди. Сиртдан Петербургдаги „Круг самообразования“ нашриётининг табиатшунослик бўлимида ўқиб, уни тугатгач, Фарғона рус-тузем мактаб биносида ўзбек мактабини ташкил қилди. Фарғона таълим-тарбия техникумида директор бўлиб ишлади. 1926 йилда Тошкентда Ўрта Осиё давлат университетининг физика-математика факультетига ўқишга кириб, уни 1929 йилда тугатди. 1931 йилга қадар шу университетда ўқитувчи, профессор, 1931-1933 йилларда ректор бўлиб хизмат қилди; 1934-1936 йилларда Тошкент давлат педагогика институти ва бошқа олий ўқув юртларида математика кафедраларини бошқарди, 1937-1938 йилларда Ўзбекистон Халқ Маорифи Комиссари ва Фанлар қўмитасида президиум раиси вазифаларини бажарди; 1939-1943 йилларда Ўзбекистон халқ комиссари совети раисининг ўринбосари ва Бутуниттифок фанлар академиясининг Ўзбекистон филиали президиумининг раиси (1940-43) бўлиб ишлади, 1943-1947 йилларда Ўзбекистон Фанлар академиясида президентлик вазифасини бажарди. Сўнгра 1960 йилга қадар Фанлар академияси

президиумининг аъзоси, физика-математика бўлими раиси бўлиб хизмат қилди.

Қори-Ниёзий 1917 йил инқилобидан кейин янги турдаги мактаблар очишда фаол иштирок этди, мактаблар учун қўлланма, методик тавсиялар ёзди. У олий математикага доир „Математика анализининг асосий курси“ номида дарслик яратди. Унинг „Улуғбек ва унинг илмий мероси“, „Совет Ўзбекистони тарихидан очерклар“, „Босиб ўтилган йўл ҳақида мулоҳазалар“, „Хаёт мактаби“ китоблари нашр этилди.

Қори-Ниёзийнинг ижтимоий ҳаётда, маориф ва илм-фан соҳасида қилган хизматлари давлатнинг юқори орденлари, Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси давлат мукофоти лауреати унвони билан тақдирланди.

Қори-Ниёзий 1970 йилда вафот этди.

Қори-Ниёзий маърифатпарварлик қарашларининг назарий асоси

Қори-Ниёзий ўз педагогик қарашларида илм-фанни кўсак даражада улуғлаб, кадрлади. У дейди: „Фан - минглаб йиллар мобайнида заррама-зарра, томчилаб вужудга келган, асли табиати мусаффо ва муаззам муҳитдан иборат. Бу эса ҳақиқий, чиндан ҳам „оби ҳаёт“ муҳитидир, чунки ҳаммамиз, катта-ю кичик, ёшу қари бу муҳитдан кундалик ҳаётимизда баҳраманд бўлиб келмоқдамиз. Шунинг учун фан, айниқса, халқ хизматига қаратилган илғор фан чексиз хурматга сазовордир“.

Қори-Ниёзийнинг фикрича, „Ҳақиқий фаннинг ўзи, унинг асрлар мобайнида вужудга келган якуни, покликнинг, демак, ахлоқнинг ёрқин намунаси“¹.

Қори-Ниёзийнинг уқдиришича, ахлоқ тушунчаси фан билан ўзаро боғлиқдир. Шунинг учун ҳам фан аҳлларининг халқ олдида жавобгарлиги ҳам ғоят даражада каттадир.

Қори-Ниёзийнинг маърифий қарашларида самимият ва мантиқ тушунчаларининг фанний асосда, объектив бўлиши масаласи ҳам алоҳида ўринда туради. Олимнинг фикрича, ҳақиқий фаннинг қонуниятлари объектив бўлиб, маълум мантиққа суянади. Шунинг учун фикр фанний асосда объектив бўлиши керак.

1. Т.Н.Қори-Ниёзий. Ҳаёт мактаби. Т., „Фан“ нашриёти, 1970, 293-бет.

Қори-Ниёзий таълим-тарбия ҳақида

Самимийлик инсоннинг олижаноб фазилатларидан биридир. Самимийлик ростгўйлик билан узвий боғланган. Бу икки тушунча ўзаро узвийлиги билан жамият равнақида, айниқса, ёш авлод тарбиясида муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Қори-Ниёзий жойларда таълим жараёнини кузатишларида ўқитишнинг муваффақияти, асосан ўқитилаётган фанга ўқувчиларни қизиқтириш эканлигига ишонч ҳосил қилган. „Мен аминманки, - дейди у, - ҳар бир нормал қобилият эгаси бўлган киши ҳам бу каби натижага эга бўлиши мумкин. Бунинг асосий шарти вақтдан тўғри фойдаланиш ёки бошқача қилиб айтганда, кундалик системали ижодий меҳнатдан иборат“¹.

Қори-Ниёзий илм-фан аҳлини ҳар бир муаммони чидам, кузатиш, изланиш, меҳнат билан ҳал қилишга даъват этади, ҳар бир муваффақият инсонга қувонч бахш этишини, кишининг ҳаёти вақт билан боғлиқ эканлигини, вақт -соғлиқ-саломатликдан кейинги бебаҳо неъмат эканлигини айтади.

Демак, муваффақиятларга эришиш учун вақт имкониятларидан тўғри фойдаланиш керак. Мавжуд имкониятлар эса ҳалол меҳнат натижасида рўёбга чиқади.

Қори-Ниёзийнинг педагогик қарашларида бахт тушунчаси ҳам алоҳида ўринда туради. Қори-Ниёзий халқнинг орзуси - бахт эканлигини таъкидлар экан, ҳақиқий бахтнинг моҳиятини англаш - инсон онги, виждони ва маънавий савиясига боғлиқлигини айтади. Олимнинг таъкидлашича, ақл-идроққа суянган ҳолда, жон-дил билан меҳнат қилиб, мустақилликка, озод-эркин ҳаётга муяссар бўлиш, бу - ҳақиқий бахтдир.

Сиддик Ражабов

Ижтимоий, илмий-педагогик фаолияти

Сиддик Ражабов 1910 йилда Жамбул шаҳрида хунарманд оиласида туғилди. Бошланғич мактабни тугатиб, Фарғона педагогика билим юртида ўқиди, уни битиргач, 1930 йилда Фарғона педагогика институтига кириб, ўқишни давом эттирди, 1933 йилда институтнинг адабиёт факультетини тугаллади.

1. Уша китоб, 149-бет.

Сиддик Ражабов 1935-1937 йилларда Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институти хузуридаги аспирантурала таҳсил олди, 1958 йилда „Ўзбекистонда совет мактаби тарихи“ мавзуида докторлик диссертациясини химоя қилди.

Сиддик Ражабов меҳнат фаолиятини 30-йиллардан бошлаб, у Қашқадарё вилоятининг Ғузор туманида Авғонбоғ маҳалласида бошланғич мактаб очади, мактабда ўқитувчи ва мудир бўлиб хизмат қилади. У Ўзбекистон педагогика фанлари илмий текшириш институтида илмий ходим ва Тошкент давлат педагогика институти педагогика кафедрасида ўқитувчи бўлиб ишлади.

Сиддик Ражабов 1941-1943 йилларда „Совет Ўзбекистони“ газетаси бош редактор ўринбосари, бош редактори бўлиб хизмат қилди.

1947 йилда у Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти кафедрасининг мудирини этиб тайинланди, 1961 йилдан бошлаб Ўзбекистон педагогика фанлари илмий текшириш институти директори, 1962 йилда педагогика бўйича илмий даражалар берувчи бирлашган кенгаш раиси бўлиб хизмат қилди. 1966 йилдан бошлаб Тошкент давлат педагогика институти педагогика кафедраси мудирини этиб белгиланади ва умрининг охиригача кафедрани бошқарди.

Сиддик Ражабов 1959 йилда РСФСР педагогика фанлари академиясининг мухбир аъзоси, 1968 йилда СССР педагогика фанлари академиясининг хақиқий аъзоси этиб сайланди.

Сиддик Ражабовнинг халқ маорифи, педагогика фани ривожини соҳасида қилган хизматлари давлатнинг орденлари, юксак унвон ва нишонлари билан тақдирланди.

Сиддик Ражабов 1993 йилда вафот этди.

Сиддик Ражабов илмий-педагогик қарашларининг назарий асоси

Сиддик Ражабов ўз илмий фаолиятида, асосан, Ўзбекистонда халқ маорифининг ривожига, дидактик масалаларга, педагогик кадрлар тайёрлашга, чет эл илғор

педагогик фикрларни тарғиб этишга, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга алоҳида эътибор берди.

Бу ҳақдаги ғояларини „Педагогика фани тараққиётининг баъзи масалалари“, „Ўзбекистонда совет мактаби тарихига доир“ монография ва рисоаларида, „Олий мактаб дидактикасининг масалалари“, „Замон ва тарбия“, „Ўзбекистонда педагогика фанларининг тараққиёти истиқболлари“ каби тадқиқотларида акс эттирди.

„Олий мактаб дидактикасининг баъзи масалалари“ илмий мақоласида у, йиллар давомидаги изланишлари, кузатишларига суянган ҳолда, таълим жараёнида: илмийлик, узвийлик, назариянинг амалиёт билан бирлиги, ўқитишда онглилик, шахс ва жамoa бирлиги, аниқлик ва фараз бирлиги, билимни пухта ўзлаштириш принципларига амал қилиш ғояларини илгари сурди.

Сиддиқ Ражабов ўз илмий фаолиятида хорижий мамлакат буюк педагогларидан Коменский, Ушинский, Л.Толстойнинг педагогик қарашларини тадқиқ қилиб, илғор фикрларидан республикада таълим-тарбия жараёнида фойдаланишни тавсия этди.

Ғафур Ғулом

Ҳаёти ва адабий-маърифатпарварлик фаолияти

Ғафур Ғулом 1903 йилда Тошкентда деҳқон оиласида туғилди. У дастлабки маълумотни эски усулдаги мактабда олди, 1916 йилдан бошлаб 8-рус тузем мактабида ўқиди, 1918 йилда 8 ойлик ўқитувчилар тайёрлов курсида таҳсил олди, уни тугаллагач, 1920 йилдан бошлаб „Ҳаёт“ номидаги бошланғич мактабда ўқитувчи, 3-боқименз болалар уйида мудир бўлиб ишлади, Навоий, Ҳофиз, Бедил, Саъдий, Муқимий, Фурқат асарларини мустақил ўқиб ўрганди. Унинг дастлабки шеърлари „Маориф ва ўқитувчи“, „Янги йил“, „Ер юзи“, „Мушгум“ журналлари ва „Қизил Ўзбекистон“, „Ёш ленинчи“ газеталарида эълон қилинди.

20-30- йилларда унинг „Турксиб йўлларида“, „Кўкан“, „Тирилган мурда“, „Икки васиқа“, „Тўй“, „Чўтир хотиннинг толеи“, „Ёдгор“, „Шум бола“, „Ҳийлаи Шаърий“, „Ҳожи қабул бўлди“, Улуғ Ватан уруши йилларида „Мен яҳудий“, „Кузатиш“,

„Соғиниш“, „Сен етим эмассан“, кейинги йилларда янги шеърлари - „Ўзбекистон чироқлари“, „Ассалом“, „Оналар“, „Вақт“, „Ўзбек халқининг ғурури“, „Тонг отар кўшиги“, „Шароф кўл ёзмаси“ шеърини гўпламлари нашр этилди.

Ғафур Ғулом Шайх Саъдийнинг „Ғулистон“, Рудакийнинг „Қарилқдан ҳикоят“, В.Шекспирнинг „Отелло“, „Қирол Лир“, А.Грибоедовнинг „Акиллилик балоси“, М.Горькийнинг „Бўрон куши ҳақида кўшиқ“, „Лочин ҳақида кўшиқ“, А.Лахутийнинг „Ватандан қарзим“, „Эрон қизи“, Мирза Турсунзоданинг „Ҳиндистон қиссаси“ни, Шиллернинг „Вильгельм Телль“ асарларини ўзбек тилига таржима қилди.

Ғафур Ғулом 1943 йилда Ўзбекистон фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси этиб сайланди, 1946 йилда „Мен шарқдан келатирман“ номидаги шеърлар тўплами учун „Давлат мукофоти лауреати“ деган номга сазовор бўлди, ўзбек адабиётини ривожлантиришдаги улкан хизматлари учун „Ўзбекистон ССР халқ шоири“ фахрий унвонига сазовор бўлди, давлатнинг „Буёқ хизматлари учун“ юксак орденлари билан мукофотланди.

Ғафур Ғулом 1966 йилда вафот этди.

Ғафур Ғулом маърифатпарварлигининг назарий асоси

Ғафур Ғуломнинг фикрича, меҳнат инсонга гўзаллик бахш этади, инсон гўзаллиги у ижод этган нарсаларда намоён бўлади. Зеро, меҳнат гўзаллиги эрк, ижтимоий тенглик, инсон ҳаёти билан боғлиқ бўлган гўзалликдир. Инсон ҳар жиҳатдан озод, эркин бўлмоғи керак. Шундагина у ўз ҳаётини, жамиятни фаровонлик омили сифатида юқори баҳолаб, инсонларни Она - Ватани, ўз ҳаётини гўзаллаштиришга чорлайди.

Ғафур Ғуломнинг уқдиришича, бахтли бўлиш меҳнатни севиш ва роҳатни меҳнатда кўришдир.

Ақлу билим, шижоат одамларники,

Виждон билан номланур ҳар ҳалол меҳнат.

Ҳурмат - чин меҳнат билан, меҳнат бу ижод.

Меҳнат оша ҳурматни сақлангиз маҳкам!¹ - дейди у.

¹ Ғ.Ғулом. Шеърлар. 1-жилд. Т., „Фан“, 1957, 127-бет.

Ғафур Ғулом инсон салоҳияти, маънавий фазилати орқалигина воқеликни юзага келтириши, „Янгидан жаҳон“ яратиши ғоясини илғари суради.

Ғафур Ғулом ҳар бир даврнинг азиз онларини кадрлайди ва онлар ўз қадри қандай кадрланаётганлигини сўрайди, албатта. Демак, ҳар бир азиз инсон фурсатни ғанимат билиши, халқ бахт-саодати, Ватан фаровонлигига арзигулик хотира яратиб, ўз ҳаёти, умри дафтарини безамоғи керак. Зеро, вақт - абдий жараёнди. Ҳар бир инсон шу тез ўтар вақт ичида фурсатни эзгу ишларга бағишламоғи, харж қилмоғи зарур.

Фурсат ғаниматдир, шох сатрлар-ла
Безамок чоғидир умр дафгарин! - дейди у.

Ғафур Ғулом таълим, тарбия ҳақида

Ғафур Ғулом ёш авлодни келгуси замон учун тайёрлаш кераклигини чуқур ҳис қилади. Чунки ёш авлод келгуси замон одамларидир. Балоғат ёшига етган ўғил ва қизлар ким бўлишлари ҳақида фикр юритадилар, шу зайлда уларда ватанпарварлик, инсонларварлик тушунчалари шаклланиб боради. Уларда янгича фикр, дунёқараш туйғулари туғилади, одамларга, жамият ва ижтимоий воқеа, ҳодисаларга муносабатлари жиддий тус касб этади.

Ғафур Ғулом ёшларга хитобан дейди:

Ёзажак шеъримга бўлсин деб асос
Кечмишни ҳозирга айладим қиёс.
Сиз букун довюррак, қайнаган қон-ла,
Аъло баҳоларни кутасиз жон-ла.
Ватан истаги ҳам худди ана шу..!²

Ғафур Ғуломнинг таъкидлашича, бу кунги ёш авлод адиб ёки инженер ёки астроном бўлади. Ватан истаги ҳам худди ана шу.

Шоир: „Кўрсатинг навқирон наслимиз кучин“ дея уларни Ватан равнаки, халқ фаровонлиги йўлида ўз салоҳиятларини намойиш этишга даъват этади:

Сизсиз келажак йўқ, сиз ахир халқнинг,
Минг йилни кўражак қароғларисиз.
Сизсиз ёримайди осмонда Зухра.
Замонлар тонгининг чароғларисиз,
Бебаҳо наслсиз, ҳаёт ва меҳнат
Сизнинг хамирингиз шу улуғ халққа,
Ватанга муҳаббат билан югрулган..!¹ - дейди.

1. Ўша китоб, 15-бет. 2. Ғ.Ғулом. Шеърлар, 1-том. 1950 й. «Фан», 146-бет. 3. Ўша китоб, 146-бет

Ғафур Гулом ёшлар қалбида халққа, Ватанга мухаббат доимо барқарор бўлишини таъкидлайди, уларда ваъдага вафоли, ахлоқда мумтоз, дўстпарвар, ўз сўзли, ёрига содик бўлишни уқдиради. Зеро, бу хислатга эга бўлиш ҳар бир ният, орзунинг рўёбга чиқишида асосий омилдир.

Мусо Тошмуҳаммад Ойбек

Ҳаёти ва адабий-маърифий фаолияти

Мусо Тошмуҳаммад Ойбек 1905 йилда Тошкентда бўзчи оиласида туғилди. Бошланғич билимни эски усулдаги мактабда олди. Сўнгра 1918 йилда „Намуна“ номидаги бошланғич мактабда ўқиди, 1921 йилдан бошлаб „Навоий“ номидаги педагогика билим юртида ўқиб, уни 1925 йилда битиргач, мактабларда ўқитувчи бўлиб ишлади, Ўрта Осиё давлат университетининг кечки ижтимоий фанлар факультетида ўқишни давом эттирди.

Ойбек 1927-1929 йилларда Ленинградда Плеханов номидаги халқ хўжалиги институтида, Тошкентда Ўрта Осиё давлат университетининг иқтисод факультетида таҳсил олиб, уни 1930 йилда тугаллаб, шу институтда сиёсий иқтисод фанидан дарс берди.

Ойбек 1930-1937 йилларда маданий қурилиш илмий-текшириш, Ўзбекистон Фанлар қўмитаси қошидаги тил ва адабиёт илмий-текшириш институтларида илмий ходим бўлиб ишлади. 1939-1941 йилларда Ўзбекистон ўқув-педагогик нашриётида адабий таржимон ва муҳаррир бўлиб хизмат қилди.

Ойбек 1943 йилда Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси этиб сайланди. 1945 йилда Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раиси ва 1945-1949 йиллар давомида „Шарқ юлдузи“ журналининг бош муҳаррирлик вазифасини бажарди.

Ойбек А.С.Пушкиннинг „Евгений Онегин“ романини ўзбек тилига таржима қилди. 1922 ва ундан кейинги йилларда унинг „Аргумон“, „Туйғулар“, „Кўнгил найлари“, „Машъала“, „Навоий гулшани“ шеърий тўпламлари, „Дилбар - давр қизи“, „Қизлар“, „Ўч“, „Бахтигул ва Соғиндиқ“, „Темирчи Жўра“, „Навоий“ дostonлари, „Қутлуғ кон“, „Навоий“, „Олтин водийдан шабадалар“, „Қуёш қораймас“, „Улуғ йўл“ романлари, „Болалик“ ва „Нур кидириб“ киссалари нашр этилди.

Ойбек „Навоий“ романи учун бутун иттифок Давлат мукофоти лауреати, „Болалик“ қиссаси учун „Ҳамза“ номидаги Ўзбекистон республикаси Давлат мукофоти лауреати деган унвонларга сазовор бўлди, Ўзбек адабиётини юксалтиришдаги улкан хизматлари давлатнинг „Буюк хизматлари учун“ энг юқори ордени билан тақдирланди. Ойбек 1968 йилда вафот этди.

Ойбек педагогик қарашларининг назарий асоси

Ойбек инсонпарварликни улуғ инсоний фазилат, ватанпарварликни беназир фидоийлик, деб билади. Ўз ватани ва халқини чексиз севган одамни ҳақиқий инсон ҳисоблайди. Унинг бу ғоялари бадиий ижодида ҳам, маърифий-педагогик қарашларида ҳам асосий ўринни эгаллади. У педагогик қарашларини адолатлилик, эътиқодлилик, тўғрилиқ, садоқатлилик, диёнатлилик, саботлилик, раҳм-шафқатлилик, ҳимматлилик, тавозелиқ, эркинлик, озодликка интилиш - халқимизга хос бу фазилатларни „Навоий“ романида Алишер Навоийнинг ижтимоий, ижодий фаолиятлари ва Султонмурод, Арслонқул, Зайниддиннинг илғор фикрлилари, хатти-ҳаракати, шахсий сифатлари орқали баён этди.

Ойбек ўз педагогик қарашларида раҳбар кўнгли эл муҳаббати билан тўлиқ туришини, ҳар бир ишида эл тинчлиги, манфаати ва зарурияти, орзу-истаклари унинг учун мезон бўлишини беназир фазилат ҳисоблади.

Ойбек бу идеалларини Навоийнинг Дарвешали ва дўсти Хўжа Афзал билан учрашганлари ва суҳбатларида айтган сўзларида ифодалади.

Ойбек илм-фан, санъат соҳасида янгиликлар кашф этиб ва бу янгиликлардан эл улусни, ёш наслни баҳраманд этишни илм ва санъат аҳли учун улуғ ҳиммат, фазилат эканлигини айтади.

Навоий „Бог жаҳон оро“га Шарқнинг машҳур санъаткорларидан бири Камолиддин Беҳзод кириб келганда, Навоий у билан оғаларча меҳрибонлик билан кўришади.

„Бу кўҳна жаҳон, сизнингдек санъаткорни хануз кўрмаган эди. Қаламингизни ҳусни ҳар қандай таърифдан бениҳоят баланддир. Бу камолотни яна олийлаштирмоқ йўлида самимий ҳаракат қилингиз“¹, - деб уни санъатда янада юқори босқичга кўтарилиб, камолот чўккиларини эгаллашга чорлайди.

Ойбекнинг фикрича, санъаткор юртда санъатнинг турли соҳалари ривож топишида фидойлик кўрсатиши лозим.

Ойбек одамлар ўртасида содир бўлган ҳар қандай низони эл, юрт тинчлиги, осойишталигини ўйлаган ҳолда ўзаро келишиб бартараф этиш мумкинлигига ишонади. Бундай вақтда ақл-идроққа, инсоф ва виждонга суяниш оқилона тадбирдир.

Ойбекнинг таъкидлашича, миллий она тилини эъзозлаш ва бойитиш ҳам ватанпарварликдир. Она тилини пухта билиш билан бирга, бошқа халқлар тилини ўрганиш, билиш керак. Бу - халқимизнинг маданий, маънавий ривожига муҳим омилдир.

Ойбек миллий маънавиятимиз негизи бўлган дўстлик, камтарлик, миллий анъана ва урф-одатларни энг гўзал фазилат, қадрият ҳисоблади. У ўз ватандошларини шахсиятларида маънавий куч барқ урган икки буюк аллома - Жомий ва Навоийнинг, ёш жиҳатдан фарқлинишларига карамай, ўзаро самимий дўстликлари, аҳилликлари, камтарликлари каби дўстликка, камтарликка даъват этиб, уларни ёш авлод қалбига бу фазилатларни сингдиришга чорлади.

Ҳамид Олимжон

Ҳаёти ва ижтимоий, маърифий фаолияти

Ҳамид Олимжон 1909 йилда Жиззах шаҳрида деҳкон оиласида туғилди. Бошланғич билимни Жиззахда Наримонов номидаги бошланғич мактабда олди. Сўнгра 1923-1928 йилларда Самарқанд билим юртида ўқиди, 1928-1931 йилларда Ўзбекистон Педагогика академиясида таҳсил олди.

Ҳамид Олимжон 1927 йилдан бошлаб „Зарафшон“, „Ёш ленинчи“ газеталарида, „Қурилиш“, „Совет адабиёти“ журналларида бўлим мудири, масъул котиб, Маданий қурилиш илмий-текшириш институтида, Тил ва адабиёт институтида илмий ходим ва Ўзбекистон ўқув педагогика Нашриётида катта муҳаррир, бўлим мудири, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида масъул котиб бўлиб хизмат қилди.

1. Ойбек. Навоий. Роман. Т., Ўздавнашр, 1944, 174-бет.

Ҳамид Олимжон бадиий ижод билан ҳам шуғулланди, 1927-1943 йиллар давомида унинг „Кўклам“ шеърлар тўплами, „Маликаи Ҳуснобод“, „Ойгул билан Бахтиёр“, „Паризод ва Бунёд“, „Зайнаб ва Омон“ дostonлари, „Жангчи Турсун“, „Роксананинг кўз ёшлари“ балладалари, „Муқанна“ драмаси, „Файзулла ота Юнусов“, „Зайнаб“, „Фарғона“ тоғининг этакларида“ қиссалари нашр этилди.

Ҳамид Олимжон А.С.Пушкиннинг „Кавказ асири“, „Сув париси“, М.Лермонтовнинг „Бела“, Н.Островскийнинг „Пўлат қандай тобланди“, М.Горькийнинг „Челкаш“ асарларини ўзбек тилига таржима қилди.

Шоирнинг ўзбек адабиёти ривожига соҳасида қилган хизматлари давлат томонидан унвон ва орденлар билан тақдирланди.

Ҳамид Олимжон 1944 йилда вафот этди.

Ҳамид Олимжоннинг маърифатпарварлик ғоялари

Ҳамид Олимжон ўз бадиий ижодида халқпарварлик, эрксеварлик, адолат, эзгулик, ватанпарварлик ғояларини илгари сурди. У ўз педагогик ғояларини „Ойгул билан Бахтиёр“ эртак-дostonида ёрқин баён этди. Dostonда яхшиликнинг ёмонлик, адолатнинг зулм, гўзалликнинг худбинлик устидан галаба қозониши муқаррарлигини Ойгул, Дархон Тарлоннинг Жамбил ва Журжон юрти хонларига қарши курашлари мисолида ифодалади.

Ҳамид Олимжоннинг фикрича, эрк ва озодлик истаги одамга бахтиёрликка эришишга ишонч, куч бағишлайди, у яхши тилак ва орзуда яшайди. Жасурли инсон ор-номусли бўлади, унга қўрқинч бегонадир. Шундай ҳислатларни ўзида мужассам қилган Дархон хоннинг „Не фойда берди исён?“ деган саволига:

Бош кўтардик, зулмдан
Бўлмоқчи эдик озод.
Лекин бу гал ўлмади,
Аммо тилак бўлмади.
Бир кун сени йиқармиз
Ва қабрга тикирмиз¹.

1. Ҳамид Олимжон. Танланган асарлар. Уч жилдлик. Иккинчи жилд. Т.,

Ҳамид Олимжоннинг таъкидлашича, калбида эл-юртга, ота-онага меҳр, ёвузликка нафрат ҳисси бўлган одам ўлимни ҳам енгади. Ойгул шундай хислатга эга бўлгани учун зиндонда ҳам, сандиқда уч ой оққанда ҳам, жайхун балиқ ютганда ҳам ўлмади, тирик яшади. Эрксевар, халқпарвар бўлгани учун эл уни севди, эъозлади, унга қўмақдош бўлди.

Ҳамид Олимжон камтарликни, ахлоқий гўзаллик ва одоблиликни инсонга бахт, обрў, муҳаббат ато этувчи юксак фазилат сифатида кадрлади. Ойгул шундай инсоний фазилати туфайли одамлар севгисига, пок дил ва мард Бахтиёр билан бахтиёр турмуш қуришга муяссар бўлди. Ойгул Сусамбилга йўлга чиққанда эл карнай-сурнай чалиб, шод-хуррамлик билан уни кузагади.

Мақсуд Шайхзода

Ҳаёти ва маърифатпарварлик фаолияти

Мақсуд Маъсумбек ўғли Шайхзода 1908 йилда Озарбайжонда Ганжа вилояти Октош шаҳарида шифокор оиласида туғилди. Илк саводни ибтидоий мактабда олди. 1921-1925 йилларда Бокуда Дорил муаллиминда (педагогика билим юрти)ўқиб, уни тугаллагач, Доғистоннинг Дарбанд, Бўйнак шаҳарларидаги мактабларда ўқитувчи бўлиб ишлади, 1933 йилда Боку педагогика институтида сиртдан ўқиб адабиёт бўлимини тугаллади.

Шайхзода 1928 йилда Тошкентга келди ва умрининг охиригача шу ерда яшади. У Наримонов номидаги мактабда дарс берди, „Шарқ ҳақиқати“, „Қизил Ўзбекистон“ газеталарида ишлади, 1933-1935 йилларда Ўзбекистон халқ комиссарлари қошидаги Фан қўмитасида аспирантурада таҳсил олди, филология фанлари номзоди илмий даражасига эга бўлди. У 1935-1938 йилларда А.С.Пушкин номидаги тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб хизмат қилди, 1938-1967 йилларда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтида ўзбек адабиётидан дарс берди.

Шайхзоданинг 1929-1967 йиллар давомида „Жумҳурият“, „Ўн икки“, „Янги девон“, „Сайлов кўшиқлари“, „Кураш нечун?“, „Жанг ва кўшик“, „Кўнгил дейдики“ шеърый тўпламлари, „Ўн бирлар“, „Учинчи ўғил“, „Ўрток“, „Мерос“, „Тупрок ва ҳақ“, „Йиллар ва йўллар“ дostonлари,

„Жалолиддин“ драмаси, „Мирзо Улугбек“ фожейи асари нашр этилди.

Шайхзода А.С.Пушкиннинг „Моцарт ва Сальери“ драмасини, „Мис чавондоз“ достонини, Л.Ю.Лермонтов, Н.А.Некрасов шеърларини, Ш.Руставели, Низомий, Фузулий, Мирза Фатали Охундов, В.Шекспир, Байрон, Гёте, Эсхил, Эзоп ва бошқа адиб ва шоирларнинг айрим асарларини ўзбек тилига таржима қилди.

Шайхзода ўзбек адабиёти, адабиётшунослиги ривожига қўшган ҳиссалари учун „Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби“ унвони, „Буюк хизмати учун“ олий нишон ва бошқа нишон, ёрлиқларга сазовор бўлди.

Максуд Шайхзода 1967 йилда вафот этди.

Шайхзоданинг маърифатпарварлик гоялари

Шайхзоданинг педагогик қарашларида меҳнатсеварлик, аҳиллик гояси алоҳида ўринда туради. Шайхзода тинчликни, аҳилликни башарият орзуси ҳисоблайди. Ҳалол меҳнатни элга бахт, рўшнолик бахш этувчи фазилат сифатида улуғлайди.

Шайхзоданинг таъкидлашича, халқимизга хос меҳнатсеварлик фазилатининг қудрати шундаки:

Меҳнатга ихлосманддир, эрк топган киши,
Биз бинокор бир халқмиз, юртнинг соҳиби.
Ғайратландик, ботирлик элнинг лақаби.
Кошонамиз бўлгувчи яна ҳам улуғ,
Қўрғонимиз басавлат, еримиз бўлуғ¹.

Шайхзоданинг уқдиришича, эрки ўз қўлида бўлган киши меҳнатга ихлосманд бўлади. Ўзбек халқи меҳнатга чинакам ихлос қўйган - бинокор халқ, ғайрат ва жасорат ўзбек халқига хос улуғ фазилат. Шу туфайли кошонамиз, маданиятимиз, илм-фанимиз ривожланмоқда, давлатимиз, қудратимиз - химоямиз мустаҳкам, еримиз - ҳаётимиз бўлуғ, юртимиз обод.

Шайхзода лафз ҳалолликни гўзал фазилат деб билади. Унинг таъкидлашича, лафзлилиқ ҳалол меҳнатда, эл-юрт вазифаларини сидқидилдан адо этишда намоён бўлади. Лафзли киши эл-юртда шуҳрат топади.

Шайхзода тинчликни умумхалқ орзуси, башарият умиди, деб билади. Унинг фикрича, яхшилик ҳам, аҳиллик ҳам тинчликдан

1. Шайхзода. Чорак аср девони. Т., 1958, 115-бет. Ўзбекистон давлат бадийи нашриети, 1958, 104-бет.

бахраманд бўлади. Тинчлик барқарор бўлар экан, ўлкалар орасида дўстлик мустаҳкамланади, халқлар қалбида севинч барқ уради, инсон – инсонга, идеал ишончга эга бўлади. „Севги ва тинчлик“ шеъриси дейди:

Истайманки, одам бўлсин боққа намуна,
Салом бериб, салом олсин ўлкалар иноқ... Истайманки,
яхшиликлар қолсин эсдалиқ.

Йигитга ишқ, қариларга осойишталик¹.

Шайхзоданинг таъкидлашича, тинчлик фақат орзу, истак билан барқарор бўлмайди. Тинчлик учун тинимсиз фаолият кўрсатиш, ҳаракат қилиш, ҳаракатда эса самара бўлиши керак. Бунинг учун одамлар ҳимматли бўлишлари ҳам лозим.

Шайхзода таълим, тарбия ҳақида

Шайхзоданинг педагогик қарашларида пок кўнгиллилик улуғланади, ёвузлик қораланади. У ёвуз ниятлилардан болаларни сақлашга даъват этади. Унинг уқдиришича, ёвуз ниятлилар ўз ниятларига эриша олмайдилар, чунки замон орқага қайтмайди. „Боланинг ҳомийси ота-оналари бор“. Ота-оналар азалдан ўз фарзандларининг ҳомийлари бўлганлар. Шайхзода ота-оналарни ўз болаларини ёвузликдан сақлаб, уларнинг кўнглига шафқат, марҳамат туйғусини солишга ҳаракат қилишга даъват этади.

Шайхзода ўз педагогик қарашларида камтарликни юксак инсоний фазилат ҳисоблайди. Унинг уқтиришича, камтарлик фазилатига эга бўлган инсон эл-юрт ҳурмати ва эҳтиромига сазовор бўлади. Зеро, халқ наздида камтарлик инсон учун эскирмайдиган энг кўркам либосдир. Шунга кўра. Шайхзода одамларни ёшларни жаҳон жилвасини ўзида мужассам этган қалб меҳридан баҳраманд этишга даъват қилади.

Қалб муштдагу, аммо меҳрида

Жилванар бугун бир жаҳон², - дейди у.

Маълумки, „Ассалому алайкум“ ўзбекча „сизга тинчлик бўлсин“ демакдир. Бу калиманинг салмоғи шундаки, у инсон дилига мурувват, шафқат бахш этади. Шу сабабли Шайхзода яхшиларни авайлаб асраб, „салом“нинг салмоғини оқлашга даъват этади.

Дўстлар, яхшиларни авайлаб сақланг.

„Салом“ деган сўзнинг салмоғини оқланг³, - дейди у.

1. Ўша туплам, 117-бет. 2. Ўша китоб, 295-бет. 3. Ўша китоб, 324-бет.

Зулфия Исроилова

Хаёти, ижтимоий, маърифий фаолияти

Зулфия Исроилова 1915 йилда Тошкентда хунарманд оиласида туғилди. Бошланғич билимни Тошкент хотин-қизлар педагогика билим юртида олди. 1933-1935 йилларда Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтида ўқиди, 1935-1938 йилларда Ўзбекистон Фанлар академияси тил ва адабиёт институти аспиранти сифатида тахсил олди.

Зулфия 1938-1940 йилларда Республика болалар ва ёшлар адабиёти нашриёти муҳаррири, 1941-1950 йилларда Ўзбекистон давлат нашриёти бадиий адабиёт бўлими бошлиғи, 1950-1953 йилларда „Ўзбекистон хотин-қизлари“ („Саодат“) журнали бош муҳаррири бўлиб хизмат қилди. 1930-1958 йилларда унинг „Хаёт варақлари“, „Қизлар кўшиғи“, „Шеърлар“, „Хулқар“, „Уни Фарҳод дер эдилар“, „Ҳижрон кунларида“, „Мен тонгни куйлайман“, „Дугоналар билан суҳбат“, „Юрагимга яқин кишилар“ тўпламлари, „Мушоира“ асари босилди. Зулфия 1971 йилда Ойбекка бағишланган „Кўёшли қалам“ достонини яратди.

Зулфия Н.А.Некрасовнинг „Рус аёллари“, Мустай Каримнинг „Ой туғилган кунда“ асарларини ўзбек тилига таржима қилди.

Зулфиянинг ўзбек адабиётини ривожлантиришда ва ижтимоий ҳаётда қилган хизматлари давлатнинг юксак орденлари, „Ўзбекистон ССР халқ шоири“ унвони, Неру, Ҳамза ва Нилуфар номидаги мукофотлар билан тақдирланди.

Зулфия 1996 йил 1 август куни вафот этди.

Зулфиянинг маърифатпарварлик ғоялари

Зулфия Ватанни севиш, инсон бахтини, дўстликни эъзозлаш ғояларини олға сурди. У Ватан гўзаллигини, инсон бахти ва дўстликни, Ватан ва халққа садоқатлиликни улуғ бахт ва шараф деб билди.

Зулфиянинг фикрича, Ватан меҳри, ишқи ҳар бир инсон қонида кечмоғи керак. У ўзининг ижодий фаолиятида, масалан, шеърини тўпламларидан ўрин олган „Менинг Ватаним“, „Икки мактуб“ шеърларида, „Уни Фарҳод дер эдилар“ балласида Ватанни севиш, инсон бахтини эъзозлаш, халққа содиқ бўлиш ғояларини илгари суради. У Ватанни, халқ фаровонлигини куйлашни бахт ва шараф деб билади. Унинг фикрича, Ватан меҳри, ишқи ҳар бир инсон қалбида абадий бўлиши, қонида кечмоғи керак. „Уни Фарҳод дер эдилар“ балладасининг қаҳрамони Фарҳод жанг майдонида ҳолсиз ётган ҳолда: „Азиз Ватан, жонажон Ватан,

Керак бўлса қурбон жону тан.“, - деб она юртини, халқини эслайди.

Зулфия таълим, тарбия ҳақида

Зулфия педагогик карашларида инсонпарварликни, эл - юрт учун қайғуришни, илмни эъзозлашни инсоний улуг ҳислат сифатида кадрлайди, инсонпарвар киши элда ҳам, юртда ҳам ҳурмат ва эҳтиромга сазовор эканлигини таъкидлайди.

Зулфия „Боғда“ шеърда меҳнат гўзаллиги унган ишда, меҳнат аҳлида намоён бўлишини айтади. Узининг ҳалол меҳнати билан ерни - боғни гўзаллаштиргани учун кекса боғбон ҳам гўзал. Ҳалол меҳнат, шарофат билан у шод. Меҳнат ўз гўзаллиги билан боғбон ҳиссиётига, ҳиссиёти орқали онгига таъсир этган. Зулфия шеърда ҳалол меҳнат шарофатини тасвирлаш билан ёшларни меҳнат соҳиби бўлишга чорлаган.

Эркин Воҳидов

Ҳаёти, адабий-ижтимоий фаолияти

Эркин Воҳидов 1936 йил 8 декабрда Фарғона вилоятининг Олтиариқ туманида ўқитувчи оиласида туғилди. Ёшлигида отаси ва онаси вафот этади. Эркин Воҳидов тоғаси кўлида тарбияланади. У Тошкентдаги 22-мактабда ўқиб, уни тугатгач, Тошкент давлат университетининг филология факультетида ўқиди, 1955-2000 йилларда „Тонг нафаси“ шеърлар тўплами, „Чароғбон“, „Нидо“, „Палатада ёзилган дoston“ шеъррий китоблари, „Олтин девор“ драма асари, „Ҳозирги ёшлар“, „Муҳаббат“, „Тирик сайёралар“, „Рухлар исёни“ достони, икки жилдлик „Муҳаббатнома“ сайланма шеъррий, „Изгируб“, „Ишқ савдоси“ сайланма тўпламлари нашр қилинди. У буюк немис шоири Гётенинг „Фауст“ фожиавий драмасини ўзбек тилига ўғирди.

Эркин Воҳидов 1975 йилдан „Ёш гвардия“ нашриетида бош муҳаррир ўринбосари, сўнг бош муҳаррир, кейин „Ёшлик“ журналида редактор, Ғафур Ғулом номли адабиёт ва санъат нашриётида директорлик вазифасини адо этади.

Эркин Воҳидов ўзбек адабиётининг ривожига қўшган улкан ҳиссалари, жамоат ишлари соҳасидаги самарали хизматлари учун давлатимизнинг орденлари, „Халқ шоири“ унвони, „Буюк хизматлари учун“ ордени, „Ўзбекистон Қаҳрамони“ унвони билан тақдирланди.

Эркин Воҳидовнинг маърифатпарварлик ғоялари

Эркин Воҳидовнинг бадиий ижоди ва маърифий фаолиятида Ватан ва халққа содиқлик, эл-юрт қамоли ва равнақи орзусида яшаш ғоялари асосий ўринда туради.

Эркин Воҳидовнинг фикрича, „Она тупроқ“ - ер, тупроқ аслида мўътабар, табаррук эмас. Ер, тупроқ инсоннинг

ҳалол пешона тери билан муаззамдир. Инсон ёт назардан асраб, жонини фидо этгани сабабли ер муқаддасдир. У ёзади:

Дастлаб ўша ер узра одам
Тўқканида ҳалол манглай тер,
Гавҳар унди она тупроқдан,
Қутлуғ бўлди муаззам бу ер.
Муборақдир инсон тўққан тер,
Муътабардир қутлуғ тоза қон!

Демак, инсон пешона тери муборақ, унинг тинчлик ва осойишталиги учун тўққан қутлуғ тоза қони муътабардир.

Эркин Воҳидовнинг уқдиришича, Ватан ишиқида ёнган қалб ҳеч қачон хор бўлмайди, юртда яшашнинг завқини туйган одам бахтиёр, юракдан элни севган одам чин ўғлондир.

Эркин Воҳидов таълим, тарбия ҳақида

Эркин Воҳидов камтарликни улуғ инсоний фазилат деб билади, бу фазилат соҳиби доимо иззат-ҳурматда эканлигини таъкидлайди, у манманлик, кибру ҳаволик ёмон иллат эканлигини айтади.

Эркин Воҳидов ўз фикрини чойнак билан пиёла ҳақидаги нақл мисолида баён этиб, дейди:

Гарчи шунча мағрур турса ҳам,
Пиёлага эгилар чойнак.
Шундай экан, манманлик нечун,
Кибру ҳаво нимага керак?²

Эркин Воҳидов манманлик, кибру ҳавога берилганлар қанчалик мағрур бўлмасинлар, камтаринлар олдида бўйин эгишга мажбур эканликларини таъкидлаб, уларни пиёла симон камтарин бўлишга даъват этади:

Камтарин бўл, ҳатто бир кадам
Ўтма ғурур остонасидан.
Пиёлани инсон шунинг-чун
Ўпар доим пешонасидан¹.

Эркин Воҳидовнинг ўз педагогик қарашларида оилада бола тарбиясига эътибор беради. У ота-оналарга ёш болани „шайтон“ келди, „бобов келди“ деб кўрқитмасликни маслаҳат беради. У ота-оналарга болаларни шаддотликка (ўжарликка), раҳмсизлик ва бедодликка (арз-додга қулоқ солмайдиган, адолатсизликка) ўргатмаслик кераклигини ҳам айтади. Бундай ҳислатга эга бўлган бола беандиша одамларга (шайтонларга) ўхшаб қолажагини уқдиради.

1. Эркин Воҳидов. Ишқ савдоси. Сайланма. Биринчи жид, Т., «Шарқ», 2000, 33-бет.

2. Ўша китоб, 15-бет.

3. Ўша китоб, 15-бет.

Абдулла Орипов.

Ҳаёти, ижтимоий, маърифий фаолияти

Абдулла Орипов 1941 йил 21 март куни Қашқадарё вилояти Нуқўз қишлоғида туғилди. 1948 йилда ўрта мактабга кириб, уни 1958 йилда битриди. Сўнгра Тошкент давлат университетининг филология факультетига таълим олди. „Жиноятга йўл“, „Ҳаким ва аёл“ каби дostonлари нашр этилди. У соҳибқирон Амир Темур ҳақида пьеса ёзди, улуг италян шоири Дантенинг „Илохий комедия“ („Дўзоҳ“) асарини ўзбек тилида чоп этди.

Абдулла Орипов ўзбек адабиётининг ривожига қўшган улкан хизматлари учун давлатнинг орденлари, жумладан, „Буюк хизматлари учун“ ордени билан мукофотланди, „Ўзбекистон халқ шоири“, „Ўзбекистон Қаҳрамони“ унвонларига сазовор бўлди.

Абдулла Ориповнинг маърифатпарварлик ғоялари

Абдулла Орипов ўз маърифий қарашларида жаҳон маданияти, илм-фани ривожига ўзига муносиб ўринни эгаллаган буюк зотлар - боболаримизни етиштирган халқ, Ватан фарзанди бўлгани билан фахрланади, заминдошларини шундай хис-туйғу соҳиб бўлишга даъват этади. Унинг фикрича, Ўзбекистонни фақат унинг бойликлари учун эмас, буюк алломалар Ватани бўлганлиги учун севиш керак. Бу - Абдулла Ориповнинг асосий ватанпарварлик ғояси.

Абдулла Орипов таълим - тарбия ҳақида

Абдулла Орипов ўз педагогик қарашларида вафодорликни юксак инсоний фазилат ҳисоблайди. У „Аёл“ шеърида барча кулфатларга бардош берган, садоқатли, вафодор аёлни шундай инсоний фазилат соҳибаси тимсоли сифатида улуғлайди. У дейди:

Назokat пайтимас, яқинрок келинг,
Буюк зот қошида айлангиз салом.
Шу содиқ бевага саждалар қилинг.
Шу содиқ бевага айланг эхтиром.
Ҳатто зеб-зийнатни юлқиб зиёда,
Ҳайкал ҳам қўйингиз бамисли ҳаёл,
Шундайлар бўлмаса агар дунёда,
Бу қадар мухтарам бўлмасди аёл.

1. Абдулла Орипов. Йиллар армони. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1984, 105-бет

Абдулла Ориповнинг укдришича, инсон туғилади, ўсади, улғаяди. У ўзидан олдин яратилганлардан фойдаланади. Ўтганлар ўз манфаатларини ўйлаб эмас, балки келгуси авлодни ўйлаб ўзларидан ёдгорлик қолдирганлар, савобли ишлар қилганлар.

Абдулла Орипов „Савоб“ шеърда одамларни ўтганлар каби келгуси авлодга ўзларидан ёдгорлик қолдиришга даъват этади.

Абдулла Орипов ўзбек халқининг меҳр-оқибатлик фазилатини миллий кадрият сифатида улуғлайди. У айрим муаммоларни фақат илм-фан эмас, балки меҳр билан ҳал қилиш мумкинлигини айтади. Масалан, „Самовий меҳмон, беш донишманд ва фаррош кампир қиссаси“да тасвирланишича, самодан тирик жон ерга тушгани хусусида шов-шув тарқалади. Билагон олимлар йиғилишади... бу зот сирини англашмоқчи бўладилар. Замонавий фан-техниканинг барча ютуқларидан ойдаланиши кўрадилар. Аммо самовий меҳмон қилт этмасдан ётади... олимлар унинг бепарволигидан хайрон. Ниҳоят муаммо илм доирасидан ташқарида, ақл мантикидан ҳоли равишда ҳал бўлади:

Бир фаррош кампир
Азбаройи меҳр билан
Бошгинасин силади.
Тиканакдек тикка ўсган
Сочгинасин силади¹.

Сирли мавжудотга жон кирди, ҳатто кўзига ёш келади, бир оздан кейин оёққа туриб юради, нималарнидир гапиргандек, жилмайгандек бўлади. Демак, ҳаётда илм-фан инсон ҳаётида содир бўладиган барча муаммони ҳал қилиб, ечиб беравермайди. Ҳаётда шундай муаммо борки, уни инсоний меҳр билан ҳал қилиш мумкин. Шу туфайли ҳам Абдулла Орипов одамларни меҳр-оқибатли бўлишга чорлайди.

1. Ўша китоб, 391-бет.

**VI бўлим. Ўзбекистонда 1991-2005 йилларда мактаб, таълим
ва тарбия, педагогик назария ривож
1-боб. 1991-1996 йилларда мактаб, таълим, тарбия**

1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикаси мустақил деб эълон қилинган кундан бошлаб мустақилликни, мамлакат фаровонлигини, халқнинг тинчлигини, осойишталигини сақлаш асосий мақсад, ўсиб келаётган авлодга эътибор устувор вазифа қилиб қўйилди.

1992 йилда қабул қилинган „Таълим тўғрисида“ги Қонун асосида ишлаб чиқилган таълим тизимига кўра:

- таълимнинг узлуксиз бўлиши ўзаро мутаносибликда ташкил этилиши;

- таълим ва тарбияни комплекс равишда уюштириш;

- таълимни демократлаштириш ва инсонпарварлаштириш;

- таълим системасини фан ҳамда ишлаб чиқариш соҳалари билан интеграциялаштириш;

- умумий ўрта таълим негизида ёшларни махсус таълим муассасаларида ўқишга, мутахассисликка, касб-хунарга тайёрлаш, деб белгиланди.

Республикада амалга оширилган узлуксиз таълим барча таълим босқичлари: мактабгача тарбия, умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар, олий таълим ҳамда олий таълим туридан кейинги таълим турлари ўртасида узвийлик ўзаро мутаносиблик бўлишида, таълимни илм-фан, ишлаб чиқариш ютуқлари билан боғлиқ ҳолда ташкил этишда муҳим омил бўлди.

Тарбияга қамровли ёндашилганлиги натижасида аклий меҳнат, ахлоқий, нафосат ва жисмоний тарбия ўртасида узвийлик мустаҳкамлана бошлади, ўқувчилар фаолиятининг мазмунли бўлишини, таълимий вазифаларнинг ҳам қамровли тарзда амалга оширилишини таъминлади. Тарбияга қамровли ёндашиш оила, мактаб, жамоатчилик ўртасида алоқани кучайтиришда, бу алоқанинг педагогик хусусият касб этишида ижобий аҳамиятга эга бўлди.

Республикада яратилган давлат стандартларида уларнинг ижтимоий мақсадни ифода этувчи бўлишига эътибор берилди, уларда мустақиллик даври талаб этаётган таълим мазмуни, усул ва шакллари белгиланди.

Таълимда қўлланган тест усули иқтидорли болаларни аниқлашга, уларнинг илм-фан асосларини эгаллашларида муҳим усул сифатида хизмат қилди.

2-боб. 1997-2005 йилларда мактаб, таълим, тарбия, педагогик назария ривож

1997 йил 29-30 августда бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи чакирик IX сессиясида Президент Ислом Каримов 1997 йилга қадар бўлган даврда таълим тизимида эришилган ютуқларни қайд қилган ҳолда таълим соҳасида қилинадиган ишларни, кадрлар тайёрлаш тизимида туб ислохотлар қилиш зарурлигини айтди ва ислохотларни амалга ошириш йўларини кўрсатди.

„Таълим тўғрисида“ қонун ва „Кадрлар тайёрлаш миллий дастури“ асосида республикада амалга оширилаётган таълим-тарбияда тубдан, кескин ўзгариш бўла бошлади. Бу қонун ва дастур ёш авлодни Ватанга садоқатли, унинг мустақиллигини асраб-авайлашга тайёр, кенг тафаккурли, мустақил фикрлаш қобилиятига эга, жисмонан соғлом, маънавий ва маданий, маърифий жиҳатдан баркамол қилиб етиштиришда муҳим омил бўлди.

Қонунда таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари аниқ кўрсатилди, таълим Ўзбекистон Республикаси ижтимоий тараққиёти соҳасида устивор эканлиги қайд қилинган ҳолда, таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари қуйидагилардан иборатлиги айtilди:

- таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;

- таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;

- умумий ўрта, шунингдек, ўрта махсус, касб-хунар таълимининг мажбурийлиги;

- ўрта махсус, касб-хунар таълимининг йўналишини: академик лицейда ёки касб-хунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги;

- таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;

- давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиклиги;

- таълим дастурларини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндашув;

- билимни бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;

- таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштириш.

Таълим тизимини инсонпарварлаштириш ва демократлаштиришда:

- ўқувчиларнинг билим ва қобилиятларини ўстиришга, уларни миллий ва умуминсоний кадриятларга эътиқодли бўлиш руҳида тарбиялашга, шахс ва жамият, жамоа ўрталаридаги муносабатларни уйғунлаштиришга, ўқитувчи билан ўқувчи-нинг ўзаро муносабатини „Устоз ва шогирд“ асосида бўлишига;

- ўқувчиларда юксак эстетик ҳис-туйғуни, билим олиш маданиятини шакллантиришга, шахсий ва ижтимоий фаолиятини ривожлантиришга, тарбиялашнинг устувор йўналишларини ўз ичига олган таълим-тарбия дастурларини такомиллаштиришга;

- узлуксиз таълим тизимига таълимни дифференциациялаш принцип ва механизмларини жорий этишга;

- ўқувчилар, умуман, ёшларда миллий истиқлол ғоясини шакллантиришга, бунинг миллий ва умуминсоний кадриятлар акс эттирилган ўқув кўлланмалар, бадий асар яратишга;

- таълим-тарбияда санъат асарлари - адабиёт ва тасвирий, амалий санъат намуналаридан фойдаланишга аҳамият берилди.

Узлуксиз таълим:

- таълимнинг устуворлиги - ривожланишининг биринчи даражали аҳамиятга эга, билим, таълим ва юксак интеллектнинг нуфузлилиги;

- демократлашуви - таълим ва тарбия услубларини танлашда ўқув юртлари мустақиллигининг кенгайиши, таълимни бошқариш давлат жамият тизимига ўтказилганлиги;

- инсонпарварлашуви - инсон қобилиятларини очиш ва унинг таълимга нисбатан бўлган турли-туман эҳтиёжларининг кондирилиши, миллий ва умумбашарий кадриятлар устуворлигининг таъминланиши, инсон, жамият ва атроф-муҳитнинг ўзаро муносабатларини уйғунлаштириш;

- ижтимоийлашуви - таълим олувчиларда эстетик бой дунёқарашни ҳосил қилиш, уларда юксак маънавият, маданият ва ижодий фикрлашни шакллантириш;

- миллий йўналтирилиши - таълимнинг миллий тарих, халқ анъаналари ва урф-одатлари билан узвий уйғунлиги, Ўзбекистон халқларининг маданиятни сақлаб қолиш ва бойитиш, таълимни миллий тараққиётнинг ўта муҳим омили сифатида эътироф этиш, бошқа халқларнинг тарихи ва маданиятини ҳурматлаш;

- таълим ва тарбиянинг узвий боғлиқлиги, бу жараённинг ҳар томонлама камол топган инсонни шакллантиришга йўналтириш;

- иқтидорли ёшларни аниқлаш, уларга таълимнинг энг юқори даражасида, изчил равишда фундаментал ва махсус билим олишлари учун шарт-шароитлар яратиш асосида ташкил этилди ва ривожлантирилди.

Миллий дастурда қўйилган мақсадни - таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратиш учун республикада қуйидаги вазифалар амалга оширилди:

- „Таълим тўғрисида“ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ таълим тизими ислоҳ қилинди, давлат ва нодавлат таълим муассасалари ҳамда таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасида рақобат муҳитини шакллантириш негизида таълим тизимини ягона ўқув-илмий ишлаб чиқариш мажмуи сифатида изчил ривожлантирила бошланди;

- таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимини жамиятда амалга ошириладиган янгиланиш, ривожланган демократик ҳуқуқий давлат қурилиши жараёнларига мослаштирилди;

- кадрлар тайёрлаш тизими муассасаларини юқори малакали мутахассислар билан таъминлаш, педагогик фаолиятнинг нуфузи ва ижтимоий мақоми кўтарилди;

- кадрлар тайёрлаш тизими ва мазмуни мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиёти истиқболларидан, жамият эҳтиёжларидан, фан, маданият, техника ва технологиянинг замонавий ютуқлари асосида ривожлантирилмоқда;

- таълим олувчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг ва маърифий ишларнинг самарали шакллари ҳамда усуллари ишлаб чиқилди;

- таълим, фан ва ишлаб чиқариш интеграциялаштирилмоқда, тайёрланаётган кадрларнинг миқдори ва сифатининг давлат талаблари даражасида бўлиши шаклларининг механизми ишлаб чиқилди;

- кадрлар тайёрлаш соҳасида ўзаро манфаатли халқаро ҳамкорлик ривожлантирилмоқда.

„Таълим тўғрисида“ги қонунда таълим турлари: мактабгача таълим, умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар, олий, олий ўқув юртидан кейинги, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари таълимдан иборат қилиб белгаланди.

Мактабгача таълимда бола шахсини соғлом ва етук, мактабда ўқишга тайёрланган тарзда шакллантириш асосий мақсад қилиб қўйилди.

Бу таълим олти-етти ёшгача оилада, болалар боғчасида ва мулк шаклидан қатъи назар, бошқа таълим муассасаларида олиб борилди.

Умумий ўрта таълим: бошланғич таълим (I-II синфлар); умумий ўрта таълим (I-IX синфлар)дан иборат бўлди;

Бошланғич таълим умумий ўрта таълим олиш учун зарур бўлган саводхонлик, билим ва кўникма асосларини шакллантиришга қаратилди. Мактабнинг биринчи синфида болалар олти-етти ёшдан қабул қилинди. Умумий ўрта таълимда ўқувчиларга билимларнинг зарур ҳажми берилди, мустақил фикрлаш, ташкилотчилик қобилияти ва амалий тажриба кўникмалари ривожлантирилди, касбга йўналтиришга ва таълимнинг навбатдаги босқичини танлашга ёрдам берди.

Ўрта махсус, касб-хунар таълими олиш мақсадида ҳар ким умумий ўрта таълим асосида академик лицейда ёки касб-хунар коллежида ўқишнинг йўналишини ихтиёрий равишда танлаш ҳуқуқига эга бўлди.

Академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари ўқувчиларига эгаллаган касб-хунари бўйича ишлаш ҳуқуқи берилди, улар ўз билимларини навбатдаги босқичда давом эттириш учун асос бўладиган ўрта махсус, касб-хунар таълимини ҳам эгалламоқдалар.

Академик лицейда ўқувчилар интеллектуал қобилиятларини жадал ўстириб, улар уч йил давомида чуқурлаштирилган билим олмақдалар.

Касб-хунар коллежи ўқувчиларининг касб-хунарга мойиллиги, маҳорат ва малакасини чуқур ривожлантиришни, танлаган касблари бўйича бир ёки бир неча ихтисос олишни таъминлайдиган уч йиллик ўрта касб-хунар ўқув юрти бўлди.

Ўрта махсус, касб-хунар таълим турини тамомлаган битирувчиларга ўрта махсус маълумоти ҳақида диплом топширилиши белгиланди.

Олий таълим юқори малакали мутахассислар: бакалавр ва магистрлар тайёрлашни таъминламоқда.

Умуман, таълимнинг янги тизимини ташкил қилган барча ўқув масканларида асосий эътибор ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмасини ҳосил қилишга, эгаллаган кўникмаларини тажрибада намоён этишларига, ўз Ватанининг фидойиси сифатида ижтимоий-сиёсий ҳаётда онгли равишда иштирок этишга, мамлакат тақдири учун ўз зиммасига масъулият олишга қаратилди, шахсни камол топтириш учун шарт-шароит яратилди.

Республикада тарбия мазмуни, шакли тубдан ўзгарди, тарбиявий ишлар аниқ мақсад томон йўналтирилди, бу жараёнда субъектларнинг ўзаро самарали ҳамкорликда бўлишлари учун узвийликда бўлган тарбия шакли, восита ва усуллари ишлаб чиқилди, амалиётга татбиқ этилди. Ўқувчиларни маънавий-ахлоқий жиҳатдан баркамол шахс қилиб етиштиришда миллий маданият, маънавият, илғор миллий анъана, урф-одат ва миллий ва умумбашарий қадриятлар асос бўлди.

Республикамиз мустақиллиги даврида таълим, тарбия соҳасида, педагогик назария ривожиди Президент Ислам Каримовнинг барча анжуманларда қилган маърузаларида илгари сурган, баён қилган маърифий гоялари асосий омил бўлди, миллий урф-одат, анъаналарни, қадриятларни тадқиқ этиш, буюк аждодларимиз қолдирган беназир таълимотларни чуқур эгаллашни, қатағон йиллари қурбони бўлганлар руҳини шод этишни таъминлади.

Ислам Каримов Олий Мажлис биринчи сессияси иккинчи йиғилишида «... бу дунёда ҳамма нарса ўткинчидир. Амал ҳам, мол-дунё ҳам, шон-шухрат ҳам ўтиб кетади, фақат халқ, халқнинг хотираси доимо яшайди. Шундай экан, ҳар бир

инсон ана шу халқ хотирасида ўзидан яхши ном, эзгу ва савобли ишлар қолдириши ҳақида ўйлаши керак.

Бизнинг заҳматкаш ва олижаноб халқимиз бугун сизу биздан - ўзи ишонч билдирган инсонлардан шундай амалий ҳаракатларни кутмоқда"¹, эканлигини таъкидлади.

Ислом Каримов маънавий баркамоллик, яратувчиликни улуг фазилат ҳисоблайди, ана шундай фазилатга эга бўлмасликни хиёнат деб билади. „Инсон ахлоқи, - дейди Ислом Каримов, - шунчаки салом-алик, хушмуомалиликдан иборат эмас. Ахлоқ - бу аввало, инсоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик дегани. Манфаатпарастлик йўлида қилинган ҳар бир иш у қанчалик баландпарвоз таъриф тавсифларга ўралмасин, Фатволар тўқиб чиқармасин, барибир Ватанга хиёнатдир"².

Ислом Каримов одамларни беназир зот Алишер Навоидан ибрат олиб, етим-есир, бева-бечора, ногирон ва мухтожларга мурувват кўрсатишга, эл-юрт мактаблар, шифохона, боғ-роғлар бунёд этишга, илм-фан ва маданият аҳлининг чинакам ҳомийси бўлишга даъват этди³.

Ислом Каримов: „Ногиронларни тўлақонли фаол ҳаётга қайтариш учун уларнинг жисмоний имкониятларини ҳисобга олиб, ўқитиш, қайта ўқитиш ва ишга жойлаштиришни ташкил этиш лозим"⁴лигини таъкидлади.

Ислом Каримов диёримизда етишган буюк аллома-ларнинг ислом назарияси, фалсафаси, маданияти ривожига қўшган беназир ҳиссаларини, қолдирган меросларини чуқур ўрганиш, уни мужассамлаштириб, халқимизга энг аввало, ёш авлодга етказиш Ислом университети талабалари учун ҳам қарз, ҳам фарз эканини айтиб, уларни ана шу вазифани адо этадиган комил инсон бўлиб етишишга даъват этди.

Ислом Каримов „Шаҳидлар хотираси“ ёдгорлик мажмуасининг очилишига бағишланган маросимда сўзлаган нутқида «... озод ва эркин Ватан учун жон берган шаҳидлар руҳи олдида бош эгиб, уларга ўз ҳурмат-эҳтиромимизни бажо этамиз. Мана шу жойдаги минглаб инсонларнинг шу кунгача чирқираб ётган руҳи поклари бугун барчамиздан, эзгу ишларимиздан рози бўлиб, шояд ором топган бўлса ажаб эмас», -

1 „Ўзбекистон овози“. 2000 й., 12 февраль. 19-сон. 1. „Халқ сўзи“, 2000.13 май. 91-сон. 2 „Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. „Ўзбекистон“, 2000, 57-бет. 3 „Мазрифат“ газетаси. 2001 й., 25 август. 4 Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. „Ўзбекистон“, 200, 33-бет.

деб, одамларни Ватан ва халк бахт-саодати учун жон фидо қилганлар руҳини доимо шод этишга чорлади.

Ислом Каримовнинг таъкидлашича, республикада, ҳаётимиздаги барча соҳаларда амалга ошириладиган вазифалар кадрларга боғлиқдир, шу сабабли ҳам фарзандларимиз, набираларимиз олдидаги асосий бурчимиз уларни эртанги мураккаб, суронли ҳаётга тайёрлашдан иборатдир. Президентнинг уқдиришича, фарзандларимизни биздан кўра билимли, кучли, доно ва, албатта, бахтли қилишдек эзгу мақсад ҳар биримизнинг ҳаётимиз мазмунига айланиши даркор.

Ислом Каримов яна шуни айтадики, ҳақиқатдан ҳам ўз фарзандларимиз ва набираларимиз билан фахрланишни истасак, улар замонавий билим ва тажрибага эга, иймонли, эътиқодли бўлишларига, Ватанимиз тарихида ўчмас из қолдирган буюк аждодларимизнинг ишларини давом эттиришларига ишонишимиз лозим.

Асқар Зуннунов, Малла Очилов, Шавкат Курбонов, Муҳаммад Куронов, Рустам Аҳлиддинов, Сафо Очил, Санобар Нишонова, Ойниса Мусурмонова, Улфат Маҳкамов, Эдем Сейтхалилов каби педагог олимлар бу масалаларни жиддий тадқиқ этиб, XXI асрға қадарли педагогик назариянинг ривожини ўз тадқиқотларида ёритмоқдалар.

Асқар Зуннунов

Ҳаёти ва ижтимоий-маърифий фаолияти

Асқар Зуннунов 1915 йилда Тошкент шаҳрида савдогар оиласида туғилди. 1923-1929 йилларда эски усул ва янги турдаги бошланғич мактабда таълим олди, 1929-1933 йилда 9 йиллик билим юртида ўқиди, 1938-1943 йилларда Тошкент кечки давлат педагогика институтининг филология факультетида таҳсил олди. У 1952 йилда К.Д.Ушинский номидаги Республика ўқитувчилар малакасини ошириш институти қошида ташкил қилинган номзодлик курсида ўқиб, 1955 йилда тугаллади. 1961 йилда „Ғафур Ғулумнинг ҳаёти ва ижодини 10-синфда ўрганиш“ мавзуида номзодлик, 1975 йилда „Ўзбекистон ССР мактабларида адабиёт ўқитиш методикасининг ривожланиши“ мавзуида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Зуннунов ўз меҳнат фаолиятини 1933 йилда Тошкент шаҳрида 19-тўликсиз ўрта мактабда котибликдан бошлади, бошланғич синфларда ишлади, сўнгра 5-7- синфларда она тили ва адабиётдан дарс берди. У 1961 йилга қадар Тошкент шаҳридаги 16,20,143-, Фарғона вилояти, Бешарик туманидаги 17-, Тошкент вилояти Тошкент туманидаги 33-мактабларда ўқитувчи, илмий бўлим мудир, директор, Қашқадарё вилояти Шаҳрисабз туманида халқ маорифи мудир бўлиб хизмат қилди.

Зуннунов 1961 йилда Ўзбекистон педагогика фанлари илмий-тадқиқот институтига ишга ўтди. Бу ерда ишни муҳаррирликдан бошлаб, 1962-1990 йиллар давомида илмий ходим, она тили ва адабиёт ўқиғиш усули бўлими мудир, илмий котиб, директор ўринбосари вазифаларида хизмат қилди. У 1992-1993 йилда „Халқ педагогикасини ўрганиш“ бўлим мудир, институт директори, 1994 йили „Педагогика ва Миллий истиқлол мафқураси“ бўлими мудир бўлиб ишлади.

Зуннунов 1963-1990 йиллар давомида ижодий иш билан шуғулланиб, ўрта мактабларда адабиёт ўқитиш методикаси бўйича „4-10-синфларда адабий-назарий тушунчаларни ўрганиш“, „Мактабда Ғафур Ғулом ҳаёти ва ижодини ўрганиш“, „Адабиёт назарияси“, „Ифодали ўқиш асослари“ (ҳамкорликда), „Бадий асар таҳлили“, „Адабиёт ўқитиш методикаси“, „Баёнлар тўплами“ (ҳамкорликда), „Ўзбек адабиёти тарихидан очерклар“ каби йигирмадан зиёд қўлланма, монографиялар яратди. У ўрта мактабларнинг 5-ва 7-синфлари учун дарслик-мажмуа, кечки мактаб 10,11,12-синфлари учун адабиёт дарслигини яратишда иштирок этди. „Донишмандлар тарбия хусусида“, „Халқ педагогикаси - инсон камологининг асоси“, „Ҳаёт - ибрат манбаи“ қўлланма ва дарсликларини ёзди. Унинг раҳбарлигида ва ҳамкорлигида „Марказий Осиёда педагогик фикр тараққиётдан лавҳалар“, олий ўқув юртлири учун „Педагогика тарихи“, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари учун „Педагогика тарихи“ дарсликлари, "Педагогик тадқиқот усуллари" қўлланмаси нашр этилди.

Зуннунов ёш авлод тарбияси, адабий таълим ва педагогика фани соҳасида қилган хизматлари учун давлат

томонидан Олий Совет Президиумининг „Фахрий ёрлиги“, „Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи“ унвони, „Шухрат“ медали, „Эл-юрт хурмати“ ордени ва нишонлар билан тақдирланди.

Зуннунов маърифий-педагогик қарашларнинг назарий асоси

Зуннуновнинг фикрича, „Боқий оламнинг ўзи ибрат манбаидир. Ҳаётдаги яхшилик ва ёмонлик, поклик ибрат намунасидир. Инсон яхшилик одамга қувонч бахш этишини кўриб, яхшилик қилишга интилади, ёмонлик одамни бадном қилишини кўриб ундан йироқлашишга ҳаракат қилади. Ибрат шу жиҳатлари билан инсон тарбиясида алоҳида ўринда туради“¹. Мактабда таълим-тарбияга раҳбарлик қилувчи шахс, билимдонлик, педагогик маҳорат соҳиби, маданий-маънавий жиҳатдан етук, педагогика ва психология бўйича билим ва бу соҳадаги янгиликлардан хабардор бўлиши керак.

Инсонпарварлик раҳбарнинг асосий фаолияти бўлмоғи лозим. Зеро, у маданий-ахлоқий инсон тимсолидир. Мактаб раҳбарининг ана шу илмий, амалий фаолияти билан мактаб жамоаси ва ота-оналар - оила учун ибрат бўлиши табиийдир.

„Донолар айтганидек, келажакда ўз халқининг ифтихори бўлиш насиб этган ҳар бир инсоннинг, давлат раҳбарининг умри боқийдир. Инсоннинг асосий ҳислати башариятни севишдир. Бу ҳислатга эга бўлган инсон халқнинг осойишталиги учун ҳаётини бахшида этишга ҳам тайёрдир“², - дейди Зуннунов.

Зуннуновнинг бу фикрлари узоқ йиллик илмий-маърифий тажрибаси асосида илгари сурган педагогик назариясидир.

А.Зуннунов таълим-тарбия ҳақида

Зуннуновнинг фикрича, ўқитувчи ўқувчиларнинг руҳияти, фикрлаш қобилияти, ҳавас-истакларини, ахлоқ-одоби ҳақида тасаввурга эга бўлиши керак. Уларнинг ана шундай сифатга эга бўлиши таълим-тарбия сифатининг юқори даражада бўлишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Таълим-тарбиянинг ўзаро боғлиқ ва изчилликда бўлиши, ўқитувчилар жамоаси эришган илғор усулларни таълим жараёнига татбиқ этилиши,

1 А.Зуннунов. Ҳаёт - ибрат манбаи. Т., „Фан“ нашриёти, 2000 йил 6-бет.

2. Ҷама китоб, 128-129-бетлар

мактабдаги тарбия билан оиладаги тарбиянинг узвийликда бўлиши ўқувчининг шахс сифатида шаклланишида муҳим омил бўлиши шубҳасиздир.

Ана шу илмий, амалий фаолияти билан педагогик жамоа ота-оналар -оила учун ибрат бўлиши табиийдир.

Зуннунов таълим-тарбия усуллари ҳақида

Зуннуновнинг уқтиришича, асрлар давомида аклий ва жисмоний тарбияда ибрат бўлиш, намуна кўрсатиш асосий ўринда турган. Донишманд ота-боболаримиз, маърифатпарвар алломалар ўз фаолиятларида болаларга ўрнак бўлишга ҳаракат қилганлар, ижод этган нарсалари мисолида уларни инсон ақл-заковатининг яратувчилик қудратига эга эканлигига ишонтиришга интиланлар. Улар болаларни кўпроқ табиат бағрида бўлишга чорлаганлар, ўсимлик ва ҳайвонот олами билан таништирганлар. Улар қўллаган бу усуллар болаларда табиатга, унинг гўзаллигига ҳавас уйғотган, яхшилик қилиш ҳиссининг шаклланишига хизмат қилган.

Зуннунов ўз педагогик фаолиятида ўқитувчиларни ота-боболаримиз қўллаган ана шу таълим-тарбия усулларида ижодий фойдаланишга чорлайди.

Малла Очилов

Ҳаёти, ижтимоий, илмий-маърифий фаолияти

Малла Очилов 1931 йилда Қашқадарё вилояти, Касби тумани Хўжахайрон кишлоғида деҳқон оиласида туғилди. Бошланғич маълумотни кишлоқдаги бошланғич мактабда олди. 1946-1949 йилларда Қарши педагогика билим юртида, 1951-1955 йилларда Низомий номидаги Тошкент Давлат институтида таҳсил олди, 1955-1958 йилларда аспирантурада ўқиди.

Малла Очилов 1968 йилда Тошкент Давлат университетиде педагогика фанлари номзодлиги, 1968 йилда Москва давлат педагогика институтиде „Ўқитувчи одобининг шаклланиши“ мавзуда докторлик диссертациясини химоя қилди.

Малла Очилов 1976-2001 йиллар давомида Сирдарё вилоятида бошланғич синф ўқитувчиси, Қарши давлат педагогика институтида катта ўқитувчи, бошланғич таълим

педагогикаси ва психологияси кафедраси, педагогика кафедраси, „Олий мактаб ва таълим мазмунини замонавийлаштириш“ илмий-тадқиқот лабораторияси мудирлиги бўлиб хизмат қилди.

Малла Очилов 1958-1990 йилларда бошланғич таълим, ўқитувчи касби, ахлоқий тарбия, тарбиявий ишлар, талабаларнинг илмий-тадқиқот ишларига доир йигирмадан ортиқ рисола, 1991-2001 йилларда педагогикадан курс иши, педагогика дастури, таълим стандарти, концепцияси, ўқув кўлланимлари билан бир қаторда „Янги педагогик технологиялар“, „Ўқитувчи одоби“, „Муаллим - касб меъмори“ номларида йирик асарлар яратди. У Я.А.Коленскийнинг „Буюк дидактика“ асарини ўзбек тилига таржима қилди.

Малла Очиловнинг педагогика ривожига, таълим-тарбия соҳасида қилган самарали хизматлари давлатнинг орден ва медаллари, нишонлари ҳамда „Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими“ унвони билан тақдирланди.

Очилов педагогик қарашларининг назарий асоси

Очиловнинг фикрича, инсоннинг шаъни - юксак фазилатдир. Инсон шаънининг юксаклиги унинг ўз-ўзига, атрофидаги кишиларга, жамиятнинг унга бўлган муносабатларида ёрқин сезилади, хизматлари ва ахлоқий фазилатлари жамоатчиликка маъқул бўлгандагина юксак эъзозланади.

Очиловнинг таъкидлашича, ўқитувчи одобида шаън, тушунча ўқитувчилар жамоасида, ўқувчи ва ота-оналар ўртасида эгаллаган ҳурматида ифодаланади. Унинг таъкидлашича, адолатлилик инсонпарварликнинг асосидир.

„Ўқитувчи одобида адолатлилик фазилати педагогик фазилатнинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Ўқитувчи одобида адолатлилик унинг ўзига хослигида, ахлоқий тарбияланганлик даражасида, ўқувчилар хулқини, жамоат ишларига муносабатини, билимини баҳолашида кўринади“¹.

1. Малла Очилов. Муаллим - қалб меъмори. Т.„Ўқитувчи“, 2001 й., 47-бет.

Очилов билимдонлик, халоллик, ростгўйликни ўқитувчининг муҳим фазилати, маънавий бойлиги ҳисоблайди. Унинг фикрича, бу фазилатлар инсоний муносабатларни гўзаллаштиради.

Олимнинг таъкидлашича, „Киши инсоният яратган маънавий бойликларни канчалик кўп ўзлаштира, унинг шахси шунчалик баркамол бўлади“¹. Ҳар бир инсон буюк инсон бўлиши учун, аввало, жамият тараққиёти, инсониятнинг буюк орзу-истакларини рўёбга чиқариш йўлида хизмат қилмоғи керак.

Очилов таълим – тарбия ҳақида

Очилов ахлоқий эътиқоднинг асосини ахлоқий идеал ташкил этишини айтади. Олимнинг фикрича, ўқитувчи одобида ахлоқий идеал унинг шахсиятида бўлган юксак фазилатлар ҳақидаги ғоялар тизимидир. Ахлоқий идеал ўқитувчининг таълим-тарбия жараёнидаги хатти-ҳаракатларини тартибга солади ва ёшларни ахлоқий баркамол қилиб тарбиялашга хизмат қилади.

Очиловнинг фикрича, „Ахлоқий идеалнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у ўқитувчи эришиши лозим бўлган мақсадни ҳам назарда тутаяди. Ахлоқий идеал келажакка йўналтирилган бўлади. Шу билан бирга у реал борликка ҳам асосланади“², ўқитувчининг эътиқодли ва ибрат-намунали бўлиши таълим-тарбиянинг самарали бўлишини таъминловчи асосий омилдир.

Шавкат Қурбонов

Ҳаёти, меҳнат ва илмий фаоллиги

Шавкат Эргашевич Қурбонов 1951 йил 16 ноябрда Тошкент шаҳрида ишчи оиласида туғилди. 1959-1969 йилларда Миробод маҳалласидаги 40-ўрта мактабда ўқиди. 1969-1974 йилларда Тошкент политехника институтида ўқиб, уни битиргач, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг механика ва иншоотлар мустаҳкамлиги илмий-текшириш институтида хизмат қилди.

1979-1983 йилларда Москва давлат университети аспирантурасида таҳсил олди. 1984 йилда номзодлик диссертациясини химоя қилди.

1. Ўша китоб, 47-бет.

2. Ўша китоб, 96-бет.

Қурбонов 1986 йилдан 1996 йилга қадар Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигида инспектор, бош инспектор, бўлим ва бошқарма бошлиғи, 1996-1997 йилларда Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамасида етакчи, бош мутахассис, 1997-1999 йилларда Ўзбекистон Республикаси Президенти девонида Бош консультант, 1999-2000 йилларда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигида вазирнинг биринчи ўринбосари бўлиб ишлади.

Қурбонов 2000 йилда „Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг педагогик асослари“ мавзuida докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. У 2000 йилдан буён Ўзбекистон Республикаси Президенти девонида Кадрларни тайёрлаш ва ўқитиш шўъбаси мудири лавозимида фаолият кўрсатмоқда.

1999-2003 йиллар давомида унинг педагогика йўналишига доир „Педагогик илмий-тадқиқот муаммолари ва йўналишлари“, „Кадрлар тайёрлаш миллий дастури: Жамият ривожига таъсири“, „Кадрлар тайёрлаш миллий дастури: стратегик мақсадга эришиш“, „Кадрлар тайёрлаш миллий модели ва дастури: „Мустақиллик берган имконият“,

„Миллий истиқлол ғоясини шакллантиришда ташкилий-услубий ёндашувлар“, „Формирование национальной идеи независимости в создании молодёжи“, „Замон чақириқ ва талабларини олдини олишда таълимнинг масъулияти“ асарлари чоп этилди.

Қурбонов педагогик қарашларининг назарий асоси

Қурбонов миллий истиқлол ғоясининг асосий мақсади ҳақида шундай дейди: „Миллий таракқиёт йўлидаги асосий ғоя - Ватан равнақи, озодлик ва халқ фаровонлиги ғояси. Ушбу ғоя халқимизнинг асрий интилишларининг моҳиятини, унинг гуманистик кадриятлар билан чамбарчас боғланган бунёдкорлик фаолиятига интилишини акс эттиради.

Миллий истиқлол ғояси шахс ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга ошириш, жонажон мамлакатимиз тинч ва хавфсиз келажагига ишонч ғоясини биринчи ўринга қўяди“.¹

Қурбоновнинг таъкидлашича, Ватан - ҳар бир одам учун муқаддасдир. Ҳар бир одам Ватанда яшаш билан ўз ҳаётининг маъносини англаб олади, дунёни ҳис қилади, тушунади, шу

1. Ш.Қурбонов, Э.Сейтхалилов, М.Қуропов, Р.Ахлидинов, И.Мажидов. Миллий истиқлол ғоясини шакллантиришда ташкилий-услубий ёндашувлар. Т., „Академия“, 2002й.,220-221-бетлар.

зайлда унда дунёқараш шаклланади. Бу йўл буюк аждодлар бизга колдирган беназир меросдир.

Қурбоновнинг таъкидлашича, миллий ва умуминсоний қадриятлар халқнинг иродаси, орзу-умидлари, озодлик ва фаровонликка интилишларини ақс эттиради ва бойитади. Унинг уқдиришича, қадрият инсон ҳаётининг мазмунидир. Қадрият учта ижод (шу жумладан, меҳнат), кечинмалар (севги) ва муносабат қадриятларидан иборат.

Қадриятларни билиш:

» таълим тизимидаги барча субъектларнинг ўзлигини белгилаши ва ўзини рўёбга чиқариш механизми учун;

- педагоглар фаолиятидаги янги маъноларни танлаб олишнинг психологик механизмини тушуниш учун¹⁶⁴ гоят муҳимдир.

Қурбонов таълим-тарбия ҳақида

Қурбоновнинг фикрича, таълим ижтимоий ҳаётнинг маҳсус соҳаси. Таълим болалар ва катта ёшдагиларнинг ўзаро ҳамкорликда ва яқка ҳолда маданий қадриятларни ўзлаштириш жараёнида ривожланиши учун шарт-шароитлар яратади, ўқитиш ва ўқишнинг, тарбиялаш ва ўз-ўзини тарбиялашни ривожлантиришнинг, улғайиш ва ижтимоийлашишнинг синтезидир. Мажозий маънода таълим - одам образини яратишдир.

Таълимда кўзланган мақсадга - шахсни, жамиятни ривожлантириш, ҳаётнинг маданий ва цивилизацион шакллари сақлаш ва ҳамда ривожлантириш, шахснинг фаолият турларини ўзлаштириш воситасида эришилади.

Тарбия кенг маънода ижтимоий-маданий соҳада тажрибалар билан боланинг ички ҳис-туйғуларини юзага чиқариш жараёнидир.

Қурбонов ўз педагогик қарашларида ўқувчини шахс сифатида шакллантиришга алоҳида эътибор беради. Унинг фикрича, шахсга йўналтирилган таълимни амалга оширишда ўқитувчи ва ўқувчининг эркин ва мустақил фаолият кўрсатиши муҳим аҳамиятга эга. Ўқитувчининг таълимнинг устувор мақсадга эришувига қаратилган ҳаракати эса таълим технологияси қисмларини узвийликда бўлишини таъминлайди.

Қурбоновнинг уқтиришича, таълим жараёнини инсонпарварлаш-тириш таълим олувчининг, бўлажак

мутахассисни эркин, мустакил фикрловчи шахс килиб тайёрлайди, шу йўл оркали таълим билан ижтимоий муносабатлар ўртасидаги зиддиятлар бартараф этилади.

Қурбонунинг таъкидлашича, инсонпарварлаштиришга асосланган таълимда инсон мукамал шахс бўлиб ривожланади, ўзини шахсий-ижтимоий жиҳатдан намоён этиш асослари механизмларига эга бўлади.

Мухаммад Қуронов

Ҳаёти, меҳнат ва илмий фаолияти

Мухаммад Қуронов 1957 йилда Самарқанд вилояти, Қўшрабат туманида туғилди. Ўрта мактабда ўқиди, Самарқанд Давлат педагогика институтининг педагогика ва бошланғич таълим методикаси факультетида ўқиб, уни 1979 йилда битирди.

1998 йилда Москвада Педагогика фанлари академиясининг „Тарбиянинг умумий муаммолари“ институти аспирантурасида таҳсил олди. „Мактабдан ташқари тарбия муассасалари бадий тўғаракларида ўсмирларнинг миллатлараро мулоқот маданиятини тарбиялаш“ мавзуида номзодлик диссертациясини, 1992 йилда Тошкентда „Ўзбекистон умумтаълим мактабларида миллий тарбиянинг илмий-педагогик асослари“ мавзуида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Қуронов Самарқанд Давлат университетида маънавият ва маърифат жамоатчилиқ маркази раҳбари, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясида илмий-тадқиқот бўлими бош мутахассиси, Республика Маънавият ва маърифат маркази бўлими бошлиғи, Миллий мафкура илмий-тарғибот марказида директор бўлиб хизмат қилди. 2003 йилдан буён Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси девонининг бош мутахассиси бўлиб ишламоқца.

М.Қуронов Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти томонидан тайёрланган „Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар“ рисоласини тайёрлашда иштирок этди, 1994-2003 йилларда унинг „Мактаб маънавияти ва миллий тарбия“, „Мафкуравий тарғибот: таъсирчанлик ва услуб“, „Инсон омили“, „Миллий истиқлол ғояси: кўргазмали воситалар“ асарлари нашр этилди.

Муҳаммад Қуронов педагогик қарашларининг назарий асоси

М.Қуронов ўз асарларида миллийликни қадрият деб билади. Унинг фикрича, миллийликни ўзида мужассам қилган инсон ота-боболардан мерос бўлиб қолган миллий қадриятларга чуқур ҳурмат билан қарайди.

Қуроновнинг таъкидлашича, ҳар бир „Инсон ўзининг ижтимоий-маданий ривожланиши жараёнида ўз аجدодларининг миллий қадриятларини ижодий ўзлаштириши, замонавийлаштириши ва бойитиши керак. Зеро, ҳар бир инсон ўзида тарихий, ижтимоий, маданий-миллий кўрсаткичларни мужассамлаштирувчи тарбиянинг маҳсулидир"¹. Унинг фикрича, мактабларда таълим ва тарбия мазмуни, мақсади, тамойиллари ўзаро мувофиқлаштирилган бўлиши керак. Бу мувофиқлаштириш ўқувчиларнинг миллий гуруҳ, виждонийлик, миллатлараро мулоқот маданияти, миллий ахлоқ-одоб, ватанпарвар, миллий истиқлол мафкурасининг соҳиби бўлишларига хизмат қилиши лозим. Шундагина улар бу тушунчаларнинг илоҳий моҳиятини англаб, билиб оладилар, ўзларида бу фазилатлар шаклланаётганини ҳис қила бошлайдилар.

Қуроновнинг фикрича, тарбия назариясида янги тушунчаларнинг пайдо бўлиши ижтимоий-сиёсий, маданий, мафкуравий ҳаётда рўй берган ўзгаришлар билан белгиланади.

Қуроновнинг таъкидлашича, миллий тарбия мезонлари ўқувчи шахснинг миллий туйғусига бевосита алоқадор бўлган фазилатлари ва уларнинг ўзаро алоқада бўлиши ҳисобга олинган ҳолда асосланади.

Қурбонов таълим-тарбия ҳақида

Қуроновнинг уқдиришича, ўзбек оиласига хос илғор миллий тарбиявий анъаналар, урф-одатларни тиклаш, бойитиш, уларни мактаб тарбияси билан уйғунлаштириш, ҳар бир оила ижтимоий-маданий ҳаётини маънавий бойитишга хизмат қилади. Миллий истиқлолнинг муваффақиятли бўлиши учун оилада миллий тарбиявий имкониятларни такомиллаштириш, ўқувчиларда миллий-тарбиявий фазилатларни шакллантиришда оила, мактаб, маҳалла, жамоа ўртасида мустаҳкам ҳамкорлик бўлиши керак.

1. Муҳаммад Қуронов. Мактаб маънавияти ва миллий тарбия. Т. „Фан“, 1995, 9-бет.

Рустам Аҳлиддинов **Ҳаёти, меҳнат ва илмий фаолияти**

Рустам Шеронович Аҳлиддинов 1955 йилда Чимкент вилоятининг Етгисой туманида зиёли оиласида туғилди, Алишер Навоий номидаги мактабда ўқиди, уни битиргач, 1972-1974 йилларда Самарқанд давлат университетида таҳсил олди.

Аҳлиддинов 1979 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси Маориф ва халқ таълими вазирлигида турли раҳбарлик вазифаларида хизмат қилди, 2000 йилда Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирининг биринчи ўринбосари этиб тайинланди.

Аҳлиддинов „Таълим тўғрисида“ги Қонунни ва „Кадрлар тайёрлаш миллий дастури“ни, давлат таълим стандарти ва концепциясини тайёрлашда фаол иштирок этди. У 1998 йилда „Умумий ўрта таълимни такомиллаштиришнинг ташкилий-педагогик асослари (бошқарув жиҳатлари) мавзуида педагогика назарияси ва тарихи бўйича номзодлик, 2002 йилда „Умумий ўрта таълим сифатини бошқаришнинг ижтимоий-педагогик асослари“ мавзуида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Аҳлиддинов „Баркамол авлод орзуси“, „Таълим бошқаруви муаммолари ечимининг методикаси“, „Ўзбекистонда таълимни бошқариш: муаммолар, изланишлар, ечимлар“, „Миллий истиқлол ғоясини шакллантиришда ташкилий-услубий ёндашувлар“ номларидаги илмий-методик асарларни яратишда ҳамкорлик қилди.

Аҳлиддиновнинг ёш авлодни тарбиялашдаги хизматлари давлат томонидан „Шуҳрат“ медали ва нишонлар билан тақдирланди.

Аҳлиддинов педагогик қарашларининг назарий асоси

Аҳлиддинов ўсиб келаётган авлод онгига миллий истиқлол ғоясини сингдириш йўллари ҳақида фикр юритар экан, „Етук авлодга эришиш йўлидаги вазифалардан бири, мактаб ўқувчиларининг миллий истиқлол ғоясини шакллантириш бўйича таълим муассасалари фаолиятини ташкил этиш ва унинг мазмунини яхшилаш“¹ зарурлиги ғоясини илгари суради.

Унинг фикрича, халқнинг эркин ва фаровон ҳаёт тўғрисидаги асрий орзуларини рўёбга чиқаришда миллий

1. *Ушбу китоб, 118-бет.*

истиклол ғояси, ота-оналарнинг бу ғоя ҳақида билимга эга бўлишлари, бошланғич ва умумий ўрта таълимга мўлжалланган "Одобнома", "Ватан туйғуси", "Миллий истиклол ғояси ва маънавий асослари" ўқув қўлланмалари давлат талаблари асосида такомиллаштирилиши керак.

Аҳлиддинов ўз педагогик назарий қарашларида, „Халқ оғзаки ижоди, мумтоз ва замонавий адабий асарларни ўқув дастури ва дарсликларга киритишга миллий истиклол ғоясини амалга ошириш нуктаи назаридан ёндашиш керак“ лигини таъкидлайди. Унинг фикрича, „Ўзбекистон тарихи“ ва „Жаҳон тарихи“ ўқув дастури ҳамда дарслигига миллий истиклол ғояси билан боғлиқ бўлган мавзулар киритилиши керак.

Аҳлиддинов таълим-тарбия ҳақида

Аҳлиддинов ўз педагогик қарашларида ёшларни миллий урф-одат, маънавий кадрларимиз асосида тарбиялашга алоҳида эътибор беради. Унинг фикрича, ёшларда буюк аждодларимиздан миннатдорчилик, гурур туйғусини тарбиялаш керак. Зеро, „Маънавий, ахлоқий мукамаллик, виждонлилик, ор-номуслилик, яқинларига ғамхўр бўлиш каби инсоний туйғулар ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, уларнинг асосида тарбия ётади“.

Аҳлиддиновнинг фикрича, ёшларнинг миллий истиклол ғояси мақсадини чуқур англаб олишлари таълим ва тарбияда муҳим аҳамиятга эгалигини айтади. Унинг таъкидлашича, миллий истиклол ғоясини хал қилишни таъминлайдиган соҳалар:

- Ватан тинчлиги ва фаровонлиги, етук инсонни етиштириш, ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик, қонун устуворлиги ва инсон ҳуқуқи соҳалари;

- илмий-амалий манбалари - тарихий, миллий-умуминсоний, фалсафий, дунёвий ва диний, сиёсий-ҳуқуқий ва диний, ижтимоий-иқтисодий, маънавий ва психологик манбалардан иборат.

Миллий истиклол ғояси - таълим ва тарбия, илм-фан ва маданият, оила, маҳалла, меҳнат жамоалари, жисмоний тарбия ва спорт, миллий анъаналар ва одатлар, маданий-маърифий муассасалар, давлат ва нодавлат ташкилотлари, оммавий ахборот воситаси соҳаларини шакллантиришда асосий омилдир.

---

1. Ўша китоб, 123-бет.

2. Ўша китоб, 127-128-бетлар.

Иккинчи қисм

ҶШБўлим. Хорижий мамлакатларда педагогик фикр 1-боб. Қадимги Юнонистонда (Греция)да таълим ва тарбия

Юнонистонда милоддан олдинги V асрларда болалар гуруҳ-гуруҳ қилиб ўқигила бошланди, шу залда мактаб таркиб топди. Таълимда болани муносиб фуқаро қилиб тайёрлаш, ахлоқли қилиб етиштириш асосий мақсад қилиб қўйилди.

Юнонистонда Спарта ва Афина давлатида таълим ва тарбия ўзига хос тартибда амалга оширилди.

Спартада давлат тарбия тизими таркиб топиши билан тарбиянинг мақсади ўғил болаларни бақувват ва чиниққан жангчи қилиб етиштиришдан иборат бўлди. Давлат бола туғилган кунидан бошлаб, уларнинг оилада тарбияланишини назорат қилиб борди, кичик болаларни энага-канизақлар ёрдамида оналари тарбияладилар.

Ўғил болалар 7 ёшдан 18 ёшгача махсус тарбия муассасалари -агелларда ўқидилар. Агелларда таълим болаларни ёзин ва ҳисобга ўргатишдан иборат бўлди. Болаларда саволларга аниқ ва қисқа жавоб бериш малакасини ривожлантиришга эътибор берилди. Тарбия бутун жамоанинг иши ҳисобланади, лашкарбошилар, давлат арбоблари болалар билан ахлоқий ва сиёсий мавзуларда суҳбатлар ўтказиб турдилар.

18 дан 20 ёшгача бўлган йигитлар эфебияда махсус ҳарбий тайёргарликдан ўтдилар, сўнгра кўшин сафига ўтдилар ва тўла ҳуқуқли фуқаро ҳисобландилар.

Қизлар уйда тарбияландилар, тарбияда уларнинг ҳам жисмонан соғлом бўлишларига, ҳарбий тайёргарликка эга бўлиб етишувларига эътибор берилди.

Афинада милоддан олдинги У асрларда фалсафа, санъат, адабиёт, педагогика ривожланди.

Афинада ақлий, ахлоқий, эстетик ва жисмоний тарбия қамровли равишда - узвий бирликда амалга оширилади, асосий эътибор болани маънавий ва ахлоқий жиҳатдан камол топган инсон қилиб етиштиришга қаратилади.

Болаларни 7 ёшгача оилада энага тарбиялади, энага болаларга бадий асарларни ўқиб беради, улар билан турли ўйинлар ўтказади, мусиқа эшиттиради.

Болалар 7 ёшдан бошлаб турли хил мактабларда ўқийдилар, 13 ёшдан 14 ёшгача грамматист ёки кифарист мактабида таълим оладилар, грамматист мактабда ўқини, ёзиш ва санашни ўрганадилар.

Кифарист мактабида ўғил болаларга адабий маълумот, эстетик тарбия берилади, улар ашула айтишга, нотиклик санъатини, мусика асбобларини чалишни ўрганадилар.

Палестда деб аталаган ўқув юртида ўқиган болалар, асосан, жисмоний машқ билан шуғулландилар, улар билан сиёсий, ахлоқий мавзуларда суҳбатлар ўтказилди.

Афинада кул эгалари ўз болаларини гимназияларда ўқитдилар. Болаларга фалсафа, адабиётдан таълим берилди, улар давлатни бошқаришга ўргатилди. 18 ёшга етганларида харбий-жисмоний тайёргарликни давом эттирдилар.

Умуман, Афинада тарбия тизими жисмоний меҳнатдан иборат бўлди. Қадимги Юнонистонда педагогик назария педагогик фалсафанинг узвий қисми сифатида ривожланди, Суқрот, Плотон, Демокрит, Аристотел ва бошқа мутафаккирлар таълимотида муҳим ўринни эгаллади.

Бу мутафаккирлар таълим-тарбия назариясини ишлаб чиқдилар. Юнонистондаги педагогик таълимот ривожига улкан ҳисса қўшдилар.

Аристотел

Ҳаёти, педагогик фаолияти

Аристотел - Арасту қадимги юнон фалсафаси ва фани тараққиётида янги давр яратган буюк мутафаккир. Арасту милоддан аввал 384 йилда Стагир шаҳрида табиб оиласида туғилди.

Аристотел 20 йил давомида Афина шаҳридаги Платон академиясида таълим олади, 343 йилда Македония тахтининг вориси Александр Македонскийнинг тарбиячиси бўлиб хизмат қилади, 335 йилда Афинада Ликей номида шахсий мактабини ташкил этади. У мантиқ илмига оид „Категориялар“, „Талқин ҳақида“, „Биринчи ва иккинчи аналитика“, „Тоника“, биологияга доир „Жон тўғрисида“, „Ҳайвонлар тарихи“, „Ҳайвонларнинг келиб чиқиши“, фалсафага доир „Математика“, ахлоққа оид „Никомах

этикаси", „Эндем этикаси“, ижтимоий-сиёсий ва тарихий масалаларга оид „Политика“, „Полития“, санъат, поэтика ва риторикага доир „Риторика“, „Поэтика“ асарларини ёзади. У яратган бу илмий асарлар антик дунёнинг энг улуғ ютуғи сифатида маънавий маданият ривожига муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Аристотел 322 йилда вафот этади.

Аристотел педагогик қарашларининг назарий асоси

Аристотел ўзининг ахлоққа оид асарларида тарбиянинг мақсади табиат билан боғлиқ бўлган инсонни тадрижий ривожлантиришдан иборат, деб билади, ақл ва иродани ривожлантириш муҳим эканлигини айтади. Унинг таълимотига кўра, болаларнинг ёш хусусияти ҳисобга олинган ҳолда, жисмоний, ахлоқий ва ақлий, тарбия узвий бирликда амалга оширилиши керак.

Аристотел тарбия муддатини 21 йил: бола туғилгандан 7 ёшгача, 7 ёшдан 14 ёшгача, 14 ёшдан 21 ёшгача деб белгилади. У боланинг ҳар бир даврадаги ўзига хос хусусиятини кўрсатди, ҳар бир даврда амалга ошириладиган тарбиянинг мақсади, мазмуни ва усуллари баён этди.

Аристотел болаларни мактабгача ёшда тарбиялашга алоҳида эътибор беради. Унинг фикрича, болани ўргатиш мумкин бўлган барча нарсага гўдаклигидан ўргатиш керак. Бола 7 ёшгача оилада тарбияланиши лозим. 7 ёшгача бўлган давр ўсиш даври ҳисобланади. Шунга кўра, биринчи навбатда, уларни жисмонан ривожлантиришга эътибор берилади. Бу ёшдаги болаларни ўз вақтида овқатлантириш, ҳаракатда бўлишларига эътибор бериш, чиниктириш зарур. Болалар ёшларига мос ўйинлар билан шуғулланиши керак. Уларга эртак ва ҳикоялар айтиб бериш орқали нутқларини ўстириш, 5 ёшдан бошлаб уларга оилада мактабга тайёрланиши лозим. Бола 7 ёшдан бошлаб давлат ҳузуридаги мактабларда ўқиши керак.

Аристотел бола тарбияси давлат ихтиёрида ва барча фуқаролар учун бир хилда бўлишини ҳимоя қилади. Чунки давлат тарбияда ўз олдига аниқ бир мақсадни қўяди. Шунинг учун ҳам

тарбияга, ўз хохишига кўра ўкитиш ва тарбиялашни истаган она-оналар эмас, давлат раҳбарлик қилиши керак. Ҳар бир фуқаро ўз-ўзича яшамайди, у барча фуқаро каби шу давлатга мансубдир, давлатнинг узвий бўлагидир. Давлат унга ғамхўрлик қилади.

Фуқаро фақат ўз шахсий иши билан шуғулланмай, фуқароларнинг тинчликда яшаши, фаровонлиги йўлида фаолият кўрсатиши керак.

Аристотелнинг таъкидлашича, „бола 5 ёшдан бошлаб 7 ёшгача келгусида ўрганиши зарур бўлган фанлар бўйича дарсларга қатнашиши керак“. Бу ўқув предметлари она тили (қоидалар - грамматиканинг асоси), гимнастика, мусиқа ва расмдир. Тарбия гимнастикага боғлиқ ҳолда бошланади. Аммо бунда, жисмоний тарбияга ҳаддан ташқари берилиб кетмаслик керак. Тарбиянинг мақсади болани ўз бўш вақтини онгли равишда ўтказишга ўргатишдир.

Мусиқа бу мақсадга эриштирувчи муҳим воситадир. Мусиқа фақат онгли кўнгил очишга эмас, инсоннинг ахлоқий сифатига ҳам таъсир этади. Чунки мусиқада инсон хулқи, орзу-умидлари мавжуддир.

Аристотел дўст орттириш, дўстларга нисбатан шафқатли ва марҳаматли бўлишга даъват этади. Унинг таъкидлашича, киши иложи борича ўзига душман орттирмаслиги керак. Душманлик кўрсатганга марҳамат назари билан қараши, дилозор бўлмаслиги керак. Шундагина у дўстлари қаторидан жой олади. Дўстларни шафқат ва марҳамат билан сарофроз қилиш лозим, шунда улар самимий дўст бўлиб қоладилар. Ёлғончи кишидан вафо кутмаслик керак. Кишининг асли пок бўлса, у одам элга манфаат еткази.

2-боб. Қадимги Хитойда таълим-тарбия

Хитойда фалсафа милоддан аввал VI-V асрларда пайдо бўлиб, фалсафий тафаккур конфуцийлик, легизм, маоизм тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу таълимотлар, асосан, ахлоқий-сиёсий хусусиятга эга бўлган. Мамлакатда давлат қурилишини қайта қуриш, идора тизимини яхшилашга бўлган ҳаракат туфайли фалсафа ҳам сиёсий тус олди. Мана шу ҳаракат жараёнида Конфуци ўз таълимотлари билан сиёсат майдонига чиқди. Унинг

таълимотлари „Лунь ой“ („Сухбат ва муҳокамалар“) асарида баён қилинди, ривожлантирилди, кейинчалик расмий идеологияга айланди.

Асосий негизи „Дао дэ цзин“ ва „Чжуан-цзи“ асарларида акс эттирилган досизм таълимотида инсон фаолиятини чеклаб қўядиган ҳар қандай қонун ва қоидалар қораланади, цивилизация ютуқларидан воз кечиш тарғиб этилади, табиат ва олам шарафланади, кишилар табиийликка чақирилади.

Конфуцилик - қадимги Хитойда юзага келган ахлокий-сиёсий таълимот. Унинг асосчиси Конфуцидир.

Конфуци ва унинг таълимотини ҳимоя қилганлар инсонпарварликка эришиш учун ҳар бир киши хулқ-одоб меъёрига амал қилган ҳолда, ўз-ўзини тарбиялаш, шу асосда маънавий камолотга эришиш ғоясини тарғиб қилганлар. Конфуци таълимотига кўра, инсонпарварликка фақат жамиятнинг юқори табақа вакиллари, мумтоз кишиларгина эришиши мумкин.

Конфуцининг ҳаёт, педагогик фаолияти

Конфуци (Кунцзи) - Хитойнинг таниқли мутафаккири. У эрамиздан олдин 551 йилда камбағал оилада туғилди. Ёшлигидан етимликда ўсади, Лу подшолигида кичик бир мансабда ишлайди, қобилиятли хизматчи сифатида танилади.

Конфуци сиёсий ҳаётда ҳам иштирок этади. Мамлакат бўйлаб сафарларда бўлади, халқ ҳаёти билан яқиндан танишади, турли тоифа одамлар билан учрашади, сухбатда бўлади. Орадан 14 йил ўтгач, сафардан қайтиб, қолган умрини сиёсий ҳаётдан четда, ўз шогирдлари, издошлари билан бирликда ўтказди. У давлат идораларида ишламаган ҳолда, халқ орасида катта шухрат қозонади.

Конфуци Хитойда мактаб тузди. Милoddан аввал 136 йилда У Ди ҳукмронлик қилган даврда Конфуци қарашлари расмий равишда таълимот-тизим деб эълон қилинди. Шундан кейин Конфуци таълимоти икки минг йилдан ортиқ вақт мобайнида ҳукмрон идеология сифатида давом этди.

Конфуци эрамиздан олдин 479 йилда вафот этади. Унинг таълимотини шогирдлари давом эттирадilar.

Конфуци педагогик қарашларининг назарий асоси

Ўрта асрда Хитой билан чегарадош бўлган Япония, Корея, Вьетнам давлати халқи Конфуци таълимоти таъсирида бўлади. Конфуцининг давлатни ахлоқ қоидалари асосида бошқариш ҳақидаги таълимоти унинг сиёсий ғояларининг асосий негизидир. Конфуцининг таъкидлашича, ахлоқ қоидаларига асосланган давлатни бошқарувини қўллаш ва ҳимоя қилиш керак. Бунинг учун номлар ўзгартирилиши лозим. Давлатни шафқат, саховат билан бошқариш яхши усуллар.

Конфуцининг уқдиришича, давлатни бошқарувчи саховатли, эзгу ниятли бўлиши керак, ахлокий жиҳатдан қайта тарбияланган бошқарувчигина ёруғ юлдуз бўла олади. Юлдузлар ёруғ юлдузни ўраб олгани каби халқ унинг атрофида бўлади.

Ўзини тута билиш, ахлоқ қоидаларига риоя қилиш - Конфуцининг „инсоний севги“, „ўзини тута билиш“ ҳақидаги таълимотининг асосий мазмунидир. Конфуцининг фикрича, ҳар бир инсон ўзидан бошқа одамларни севмаса, у ахлоқ қоидаларига риоя қила олмайди, ахлоқ қоидаларига тўғри муносабатда бўла олмайди.

Конфуци таълимотича, кичикларнинг ота-она ва акаларга доимо ҳурматда бўлиши инсонни севишнинг асосидир. Инсонпарварлик одамларга муҳаббат демакдир. Фақат инсонпарваргина одамларни сева олади, севиш ва нафратланиш ҳислатига эга бўлади.

Демак, Конфуцининг фикрича, барча одамларни севиш, уларга бир хил муносабатда бўлиш ҳам мумкин эмас. Конфуци „ҳурматли“, „мурувватли“, „тўғри сўзли“, „ўтқир зеҳнлик“ ва „раҳимдиллик“ фазилатларига эга бўлганларни инсонпарвар ҳисоблайди. Конфуци давлатни шундай одамлар бошқаришини талаб этади. Унинг таъкидлашича, мурувватли раҳбаргина халқ ҳурматиغا сазовор бўлади, халқнинг ҳурмати унинг зафарларга эришувини таъминлайди.

Конфуцининг ахлокий-ғоявий қарашларида давлатни бошқаришда халқни кадрлаш муҳим ўринда туради. Унинг фикрича, халққа мурувват билан раҳбарлик қилиш, олдин уни бойитиш, сўнгра уни инсонпарварликка ўргатиш керак. Шунда инсонпарварликда халқни кадрлаш намоён бўлади.

Конфуци таълим-тарбия ҳақида

Конфуци умри давомида, асосан, ўқитувчилик билан шугулланди. У ўқитувчилик фаолиятида ўқиш, ўрганиш билан билимларни эгаллашга эътибор берди. Унинг таъкидлашича, бола жиддий ва сабот билан меҳнат қилиш орқали билимларни эгаллаши, кўп тинглаши, эшитганларидан энг муҳимини билиб олиши ва унга риоя қилиши керак.

Бола кўп нарсани кўриши ва кўрганини хотирасида сақлаши лозим.

Конфуцининг уқдиришича, инсонда қобилият, донолик ва ақл ўқиш, ўрганиш, кўриш, меҳнат орқали ривож топади. Конфуци фақат яхши одамдан эмас, балки ёмондан ҳам ўрганишни тавсия этади.

У таълимдагина ўқиш ва фикрлаш, ўйлаш муҳим ўринда туришини айтади. Унингча, ўқимаслик ва фикр юритмаслик, бу - ҳалокатдир. Ўқилган китоб ҳақида фикр қилинмаса, бундай ўқишнинг фойдаси бўлмайди, бундай ўқиш кишини толиқтиради. Конфуци ўз тажрибасини умумлаштирар экан, бутун кун бўйи овқатланмай, тун бўйи ухламай, ўқигани ҳақида ўйлаганини, лекин бундан фойда бўлмаганини айтади. Шунга кўра, Конфуци ўқишни ўйлаш, фикрлаш билан узвий бирликда, ўз вақтида амалга оширишни тавсия этади.

Конфуци таълимотига кўра, ўқишда амалда кўллаш зарур бўлганни аниқлаб олиш ғоят муҳимдир. Конфуци китобни ўқиш ва ўқилганни вақти-вақти билан такрорлаш кераклигини уқдиради.

Унинг таъкидлашича, кишининг одамларга муносабати унинг мактовга сазовор бўлган ишларида ёрқин кўринади. Кимдир макталса, у ҳаётда амалда синаб кўрилади, яхши муносабати билан бошқалар учун намуна бўлади. Бу фикрлар ҳам Конфуцининг билимни амалда синаб кўриш ғояларининг ифодасидир.

Конфуци, ўзининг педагогик фаолиятида тажрибага алоҳида эътибор берди. Унинг фикрича, киши ниманидир билади ва билганини ҳисоблайди. Билмаса ҳисоблай олмайди. Бу - билимга тўғри муносабатдир. Ўқитувчи тўрт нарсадан - қуруқ фойдасиз фикрлашдан, ўз мулоҳазасида қатъий туриб олишдан, қайсарлик қилишдан, фақат ўзи ҳақида ўйлашдан сақланиши керак. Бунинг маъноси соф кўнгил билан

муносабатда бўлиш, шахсиятга берилмаслик ва қайсарлик килмасликдир.

Конфуцининг уқдиришича, соф кўнгилли одам одамларнинг сўзига қараб эмас, ҳаракатига қарайди, лекин яхши сўзларини маъқуллайди. Бу билан Конфуци одамни ва унинг сўзларини таҳлил қилиш моҳиятини билиб олиши кераклигини таъкидлайди.

Конфуци икки юзламачиликни саҳоватликнинг душмани деб билади. Унинг фикрича, икки юзламачи одамлар орасида гўё тўғри йўлда бораётгандек бўлади, ҳақиқатда эса, ахлокий қондани бузади. Шунинг учун икки юзламачилар „паст одам“лардир. Конфуци дўст танлашдан олдин уни синаб кўришни тавсия этади.

Умуман, Конфуцининг гоъвий-ахлоқий, маърифий ва англаш, билиш ҳақидаги гоъялари педагогик назария ривожига кўшилган муҳим ҳиссадир.

3-боб. Шарк мутафаккирлари таълим-тарбия ҳақида Саъдий Шерозий

Ҳаёти, адабий-маърифий фаолияти

Шарк мумтоз адабиётининг буюк намояндаларидан бири Муслиҳиддин Саъдий Шероз шаҳрида 1184 йилда туғилди. Саъдий мўғул босқинчилари Ўрта Осиё ва Эронда ҳукмронлик қилаётган, халқ уларнинг зулмига қарши курашга отланган даврда яшади, ижод этди. Саъдий озодлик учун олиб борилган курашда халқнинг ғалаба қилишига ишонди, уни ўз асарларида акс эттиради.

Саъдий бошланғич маълумотни Шероздаги мактабда олади, уни тамом қилгач, Бағдод шаҳридаги Низомия мадрасасига ўқишга киради, ўқишни тугаллагач, Шарк мамлакатлари бўйлаб саёҳатга чиқади. У шу саёҳати даврида ҳаётда юз берган воқеаларни кўради, катта ҳаётий тажрибага эга бўлади. У 1255 йилда ўз она шаҳри Шерозга қайтиб келади ва ҳаётининг сўнгги йилларини ёлғизликда ўтказади. Саъдий ёши 70 га борганда - 1257 йилда ўзининг машҳур „Бўстон“, 1258 йилда „Гулистон“ асарларини ёзади. У ғазаллардан иборат бўлган „Қуллийёт“ тўпламидан ўрин олган икки асарларида халқни бирлашишга, ҳаётни севишга, ҳаётни яхшилаш учун меҳнат қилишга даъват этади.

Саъдийнинг „Гулистон“ асари тарбиявий панд-

насихатдан иборат ҳикоялар ва ҳикматлар тўпламидир. Адиб бу асарда жаҳонгашталиқ йилларида ҳаётда кўрган, билган воқеаларини баён этди, улардан ахлоқий хулосалар чиқарди, ҳаётда йўлдан адашганларга тўғри йўл кўрсатди, буни у ўзининг инсоний бурчи деб билди.

Саъдий 1291 йилда вафот этди.

Саъдий маърифатпарварлик қарашларининг назарий асоси

Саъдий инсониятни бир бутун тана деб билади, ҳар бир одамни унинг бир қисми ҳисоблайди. Унинг фикрича, тана - инсоният соғлом, барча аъзолари соғ бўлиши керак, ёш болани камол топтириш учун, тарбия жараёнида унда ҳаёт учун зарур бўлган сифатларни шакллантириш керак. Сифат эса инсонда аста-секин, аввало, оилада ва мактабда тарбия йўли билан, катта бўлганда ҳаётий тажриба ёки ўз-ўзини тарбиялаш жараёнида шаклланади.

Саъдий ўз педагогик қарашларида тарбияни уч асосий кўринишга -ақлий, нафосат ва жисмоний, меҳнат тарбиясига бўлади. У ота-оналарга мурожаат қилиб:

Ўтай яхши ном билан десанг агар,

Сен ўғлингга ўргатгил илму ҳунар.

Агар бўлмаса ақлу фикри унинг,

Нишон қолмагай сендан ўлган кунинг¹.

Саъдий характери ни ҳисобга олган ҳолда, ахлоқий тарбияни боланинг ёшлигидан бошлаш гоёсини илгари суради, зеро, характер шакллангач, болага тарбия таъсир этмайди. Саъдийнинг назарида, ақлий тарбия билимни эгаллаш ва уни ҳаётга татбиқ этиш билан боғлиқдир, ақлий тарбия уни ҳаётга татбиқ этиш жараёнида ривожланиб боради ва тажрибада кўлланади.

Саъдий тажрибани ахлоқий маънода тушунади. У одамларни ахлоқ меъёрини билишга ва ҳаётда унга риоя қилишга, билимни барча соҳада одамларда гўзал инсоний фазилатларни шакллантиришга йўналтиришга даъват этади.

Саъдийнинг уқдиришича, билимни эгаллаш ва унинг чўккисига кўтарилиш, билимга кизиқувчан, ҳамма ерда ва ҳамма вақт изланувчан, янгилекларни олға сурувчан бўлиш йўли билан уни онгли равишда ўзлаштириш керак. Мунозарасиз билим ривож топмайди. Одамни ҳаётга тайёрлаш учун, аввало, ақлий тарбияни тажриба билан боғлаш, мустақил

1. Саъдий. Бўстон. Ўзбек давлат бадий адабиёт нашриёти, Т., 1960, 145-бет.

Ўқиш йўли билан амалга ошириш керак. Ақлий ривожланиш ахлоқий камолот учун зарур, у ахлоқий тарбия билан боғланиши керак. Бу Саъдийнинг педагогик назариясидир.

Саъдий таълим-тарбия ҳақида

Саъдий ўз педагогик қарашларида оиладаги муҳит бола тарбиясида алоҳида ўринда туради. Саъдийнинг таъкидлашича, оила боланинг бахти, келажаги учун замин яратувчидир. Оилада асосий таянч отадир. У масъулиятли тарбиячидир. Ота ўз болаларини тарбиялаши, ўқитиши, хунарга ўргатиши, жисмонан чиниктириши, қобилиятини ривожлантириши, бунинг учун болани тарбиялаш керак, тарбия бўлмаса, боладаги қобилият сўнади.

Саъдийнинг педагогик қарашларида ахлоқий тарбияга алоҳида эътибор беради. Унинг таълимотича, инсоний муҳаббат ва хурмат туйғуси инсон қадриятида, ахлоқий тарбияда асосий ўринни эгаллайди. Шу маънода у ёшларга мурожаат қилиб, уларни билимларни эгаллашга, ахлоқли бўлишга даъват этади.

Мухтожларга ёрдам беришни Саъдий олий даражали инсоний фазилат ҳисоблади. Айниқса, у етим болаларга ота-оналари каби ғамхўрлик қилишни, мухтожлар ҳаётини яхши билган меҳнат аҳлига хос инсоний фазилат деб билади:

Етимлар бошига мудом соя сол,
Арид гарду чангин тикан кирса ол.
Етим турса олдингда маънос дил,
Ўз ўғлингни ҳатто ўпиб суймагил...¹

Саъдий камтарликни улуғлайди, ҳақиқий камтар одам, ўзини-ўзи мақтамаслигини, бошқаларнинг мақтовига мухтож ҳам эмаслигини айтади. Агар, у, яхши одам бўлса, бу сифатнинг ўзи унинг яхшилигидан далолатдир.

Саъдий дўстликни одамнинг шахс сифатида шаклланишида асосий омил деб билади. Унинг назарида ҳақиқий, самимий дўстлик инсон қалбида ўчмас из қолдиради, унинг ахлоқий қиёфасига таъсир этади. Агар одам ўз хагга-ҳаракатига кўра, ёмон бўлса, унинг дўстлиги бошқаларга салбий таъсир этади. Шунга кўра, Саъдий ота-оналарни огоҳлантириб, ўз болаларининг ёмонлар билан мулоқотда бўлишига йўл қўймасликка даъват қилади.

1. Саъдий. Бўстон. Ўзбек давлат бадий адабиёт нашриёти. Т., 1960, 54-бет.

Саъдий тарбия усуллари ҳақида

Саъдий ишонтиришни тарбиянинг асосий усули ҳисоблайди. Адиб ишонтириш билан бирга, бола ёшлигидан ростгўй, гўзал фазилатли бўлиши керак. Ишонтириш йўли билан ёшларнинг одамлар билан мулоқотда бўлиш қоидаларини эгаллаб олишларига, ҳар бир сўзни ўйлаб айтишга одатланишларида муҳим омил бўлишини таъкидлайди.

Жалололдин Румий¹

Румийнинг ҳаёти, педагогик қарашлари

Жалололдин Румий 604 хижрий сананинг рабиул аввал ойининг олтинчи кунда - милодий 1207 йил 30 сентябр куни Балх шаҳрида туғилди. Отаси Муҳаммад Баҳовуддин Валад ўз замонининг машҳур сўфийси бўлган, Султон-ул уламо аталган. У беш яшар ўғли Жалололдин билан Балхдан кетиб, Туркиянинг Лоранда шаҳрига боради. Шаҳар ҳокими Амир Мусо унга атаб қурдирган мадрасада бош мударрис бўлиб хизмат қилади, сўнгра турк султони Аловуддин Кайкубоднинг таклифи билан Кунёда шаҳрига бориб, Олтин мадрасасида истиқомат қилади.

Румий илмларни Лоранда шаҳрида, асосан отасидан ўрганади. Отаси Кунёда шаҳрига кетгач, ўрнига бош мударрис этиб тайинланади.

Румий маърифатпарварлик қарашларининг назарий асоси

Румий бутун умри давомида ирқи, тили ва диний мазҳабидан қатъи назар, инсонлар тенглигини ҳимоя қилади, инсон иродасини озодликнинг муҳим воситаси деб ҳисоблаб, шу асосда ахлоқ-одобли бўлиш ғояларини илгари суради. У инсонларни меҳр-шафқатли, боадаб бўлишга даъват этади. Унинг фикрича, адаб билан жаҳон нурга тўлади, малак пок, мусаффо бўлади.

Румий ўз педагогик қарашларида илмни ҳамма нарсадан устун қўяди, одамларни илмларни эгаллашга даъват этади. Румий одамларни ўз умрларини беҳуда ўтказмай, ғофилликни ташлаб, инсонлар учун фойдали иш қилишга чорлайди. Унинг фикрича, „Инсонда шу қадар улкан ишқ, хирс, орзу ва дард

¹ Румий ҳақидаги мақолани тайёрлашда унинг „Учмоққа қанот йўқ, вале учаман“ асари ва „Сўнгги суз“ (Рухият шоири)дан фойдаланилди. „Шарк юлдузи“, 3-4-сон.

бордирки, юз мингларча олам ўзиники бўлса ҳам, кўнгли тинчимайди. У мангул бўлган ишида, санъатда, илми нужумда, ҳақимликда... ҳамма-ҳаммасида фойда ҳам, ҳузур ҳам тополмайди. Чунки истаган нарсасини қўлга киритолмаган"¹. Шу сабабли Румий одамларни ҳаётда умрни завқ ва орзулар билан беҳуда ўтказмасдан, юфилликдан тез уйғонишга ва аҳволнинг моҳиятини англаб етишга даъват этади. шунга эришган одамни бахтли деб ҳисоблайди.

Румий таълим-тарбия ҳақида

Румий таълимда ҳар бир ўқилган китобнинг маъносини билиш муҳимлигани таъкидлайди, маънога эътибор бермаслик кўр-кўрона ўқишдир. Олимюшг таъкидлашича, ўқувчи Қуръонни тўғри ўқийди, маъносидан хабари бўлмайди. Қуръоннинг шакли қайда-ю, маъноси қайда! Худди шундай, агар инсон шаклидан маъноси кетса, жасади қолади. Жасадни эса ҳеч ким ушлаб турмайди.

Демак, китоб ўқишдаги асосий мақсад маънодир, уни англаш, билишдир.

Румий вафодорликни, севгида садокатли бўлишни ташвиқ этади. Адиб дўстликни дилни дилга ошно - бегонани пайванд этувчи восита, деб билади. Ҳамдил бўлиш ундан ҳам яхшидир. Румийнинг фикрича, агарда одамлар ўзаро аҳил бўлсалар нутқбозликка ҳожат йўқ, қалблар - юракнинг ўзи таржимонлик вазифасини бажаради. Шоир дейди: Ҳамзабонлик дили дилга банд этар, Ошно - бегонани пайванд этар².

Румий иймонни улуғлайди, уни ҳатто, намоздан юкори ҳисоблайди. Унингча, иймон одамлар учун абадийдир³.

Румий одамларга мурожаат қилиб, уларни бу дунёда бирга бўлишга даъват этади: „Одамлар, - дейди шоир, - биз бу дунё уйида бирга эдик, дейишлари ва бир-бирлари билан гўзал бир тарзда келишиб, боғланишлари керак. Одамнинг яхши ва ёмонлигини бир четга қўйиб, унинг шахсияти аслига эътибор бермоқ керакки, кўрамиз, ул зотнинг қандай ўзлиги ва жавҳари бордир. Кўрмоқ ва билмоқ мана шунақа бўлади"⁴.

Румий ўз педагогик назариясида дўстликни ва инсонийликни улуғлайди, ҳақиқий дўст бамисоли кўзгу бўлишини

1. Ўша журнал, 212-бет.

2. Ўша журнал, 16-бет.

3. Ўша журнал, 196-197-бетлар.

4. ўша журнал, 198-бет.

уктириб, уни қурсдан холи бўлишга даъват этади. Унинг уктиришича, „Севги бор жойда ситам ҳам бўлади“. Бегоналарга эмас, дўстларга ситам қилинади. Аммо ситамда ҳам ситам бор. Ситам ундан мухтасир бўлганга, унинг ўзи учун яхшилик ва севги эканлигини билганга қилинади...”¹

Румий қаноатсизлик кўнгилсизликни келтиришини таъкидлаб, одамларни сабр-қаноатли бўлишга даъват этади.

Мирзо Абдулқодир Бедил²

Ҳаёти ва адабий-маърифий фаолияти

Мирзо Абдулқодир Бедил Бенгалиянинг Азимобод шаҳрида 1664 йилда ҳарбий хизматчи оиласида туғилади. Бир ёшида отасидан етим қолади, онаси тарбиясида вояга етади. Беш ярим ёшида уни мактабга берадилар. Абдулқодир 7 ёшидаёқ саводли бўлиб, 10 ёшида араб тили грамматикасига оид „Кофия“ китобини пухта ўзлаштиради.

Абдулқодир билимни, асосан, уйда эгаллайди. Амакиси Мирза Қаландар, тоғаси Мирза Зарифнинг ёрдами туфайли тасаввуф фалсафасини, ҳинд ва урду тилларини, юнон, айникса, Аристотел фалсафасини ўрганади. Шоҳ Камол, шоҳ Фозил ва Мирза Абдулқосим каби олимлардан таълим олади.

Бедил туғилган шаҳри Азимободдан Ҳиндистоннинг сиёсий ва маданий пойтахти Дехлига кўчиб келиб, умрининг охиригача шу ерда яшади.

Бедил Ҳиндистон халқлари - ҳинд ва мусулмонларнинг турмушини, диний ва миллий урф-одатларини, халқ оғзаки ижодини, Низомий, Аттор, Жомий, Дехлавий, Ҳофиз, Алишер Навоий, Беруний, Ибн Сино, Улугбек, Бобур каби буюк алломаларнинг бадий ва илмий асарларини ўқиб ўрганади, „Бедил“ (яъни „Дилсиз“) таҳаллуси билан „Тилсими хайрат“, „Таркибот ва таржибот“, „Мухити аъзам“, „Тури маърифат“, „Ишорат ва ҳикоёт“, „Риқаъот“ („Мактублар“), „Ғазаллар“, „Рубойилар“, „Қасидалар“, „Чор унсур“ („Тўрт унсур“), „Ирфон“ („Билим“) асарларини ёзади.

Бедил 1721 йилда Дехли шаҳрида вафот этади.

1. Уша журнал, 192-193—бетлар.

2. Ушбу матн академик Иброҳим Муминовнинг „Мирзо Бедил“ рисоласида (Т., „Ўзбекистон“, 1974 й.) баён қилинган маълумот асосида тайёрланди.

Бедил маърифатпарварлик қарашларининг назарий асоси

Бедил ўзининг „Ирфон“ асарида табиийёт, ижтимоийёт, адабийёт, фалсафа масалалари хусусида фикр баён қилиб, кишиларни, бинобарин ёшларни ҳам илм-маърифатга, адолатга даъват этди. хунар, санъат, шахс эркинлиги, дўстлик, мухаббат, вафодорлик, адолатни мадҳ этди. „Комде ва Мудан“ достони билан ўз замонасининг педагогик назарияси ривожига ўз хиссасини қўшди.

"Комде ва Мудан" достонида Бедил адолатсизлик устидан адолат, жаҳолат устидан илм-маърифат, ўлим устидан ҳаётнинг тантана қилиши ғоясини илгари сурди. У инсонларни раҳм-шафқатли бўлишга даъват этади, ғарибу ожизларга ёрдам беришни, икболли бўлиш, қора кунларни бартараф этиш деб хисоблайди. Бедил инсонни „ҳазрат" деб билади.

Унинг уқдиришича, ҳамма инсон ҳурматга лойиқ, эҳтиромга сазовор, меҳрибонликка муҳтождир. Айни вақтда, инсон ўз ватанининг содиқ фарзанди, ўз элининг ғамхўри бўлмоғи керак.

Бедил Ижтимоий ҳаётдаги, инсонлар ўртасидаги салбий ҳолларни дангасалик, макр-ҳийла, хиёнат, қаллоблик, иғвогарлик, ёлғончилик, очкўзлик, хасисликни, кибр-кеккайишни қоралади. У инсонларни меҳнатсеварликка ундади, камтарликда камол топишга, яхшилар билан дўстлашишга, ёмонлардан йироқ бўлишга чорлади.

Бедил хунармандчиликни, айниқса, деҳқончиликни юксак баҳолади. У деҳқончиликни инсон ҳаётида биринчи даражали аҳамиятга эга эканлигини таъкидлади. У жамиятдаги ҳаёт, тирикчилик лаззатларининг барчасини деҳқончиликнинг самараси деб билади. Бедилнинг фикрича, зироатчилик ҳам жамият тирикчилигининг пойдевори, тарқоқ инсон ҳаётининг, дўстлашувнинг биринчи шартидир.

Бедил одамнинг кадр-қиммати ва фазилати диний эътиқодда, ирқда, миллатда эмас, балки меҳнатда, деб билади.

У сув набодатда қандай зарур бўлса, ҳунар ҳам инсонга шунчалик зарурлигини таъкидлади.

Бедил таълим-тарбия ҳақида

Бедил ўзининг маърифий қарашларида сабрлиликни улуғлади. У ҳар бир иш-ҳаракатда сабрли, ташвишли кунларда бардам бўлишни тавсия қилади. Унинг фикрича, сабр, бу - севинч ойнаси, висол, таскин йўли, кишини муроду мақсадга эриштирувчи йўлдир.

Бедил мардликни юқори баҳолайди. Мардлик, жасорат кишига бахт, иқбол, орзуларга эриштирувчи омил эканлигини айтиб, инсонларни, ёшларни мардлик фазилатини эгаллашга даъват этиб деди:

Мардлар чиндан бел боғласа ҳар маҳал,
Бахти кулиб, топгай орзуси амал.
Қатъий бўлса марднинг аҳду журъати,
Кўкни ерга туташтирар ғайрати¹.

Бедил ўзининг педагогик наздида инсоний муҳаббатни юқори баҳолади, соф севги-муҳаббат инсонга шуҳрат, камолот бахш этишини таъкидлаб, инсоний севги-муҳаббат ҳар қандай зулм, золимликдан, бойликдан юксаклигини таъкидлаб, ёшларни инсоний севги-муҳаббатлилик фазилати соҳиби бўлишга чорлади.

Бедил меҳр-мурувватни ҳам инсоний фазилат ҳисоблайди. Унинг наздида ғарибларга ёрдам кўрсатиш, бу - қора кундан қутилиш, иқбол кўрғонига етишишдир.

Ғарибларга кимки кўрсатса ёрдам,
Қора кундан қутулгуси у ҳар дам.
Қаердаки бўлса иқбол кўрғони,
Ожизларга ёрдам унинг нарвони...², - дейди Бедил.

1. Уша китоб, 29-бет.

2. Уша китоб, 44-бет

4-боб. Европа мутафаккирлари таълим-тарбия ҳақида Ян Амос Коменский¹ Ҳаёти, педагогик фаолияти

Буюк славян педагоги Ян Амос Коменский 1592 йилда Чех диний жамоасида тегирмончи оиласида туғилди, жамоадаги мактабда ўқиди.

Коменский ота-онасидан эрта жудо бўлади, жамоа аъзоларининг ёрдами билан университетга кириб, ўқишни тамомлагандан кейин, Фулкеннс шаҳридаги қардошлик мактабида ўқитувчи бўлиб хизмат қилади. Сўнгра маҳаллий жамоада раҳбарлик вазифасида ишлади, илмий ишлар билан шуғулланиб, чех тилининг хусусиятларини, халқ оғзаки ижодини ўрганади, қардошлик мактабларидаги ўқитиш мазмуни ва усулларини такомиллаштириш устида иш олиб боради. 1628 йилда чех халқи билан бирга Польшанинг Лешно шаҳрига кўчиб келади, бу шаҳарда ҳам қардошлик мактабини очиб, ўқитувчи бўлиб ишлади, ўзига оламшумул шуҳрат келтирган „Буюк дидактика“ ва „Оналар мактаби“ асарларини нашр қилдиради. Бу даврда у табиат ва жамият ҳақидаги билимлар энциклопедияси - „Пансофия“ни яратиш устида иш олиб боради.

Коменский 1641 йилда инглиз олимларининг таклифига биноан Лондонга боради, катта тантана билан кутиб олинади. У Швеция ва Венгрияда бўлганда ҳам мактабларни ислоҳ қилиш билан шуғулланади, „Ҳислар воситаси билан идрок қилинадиган нарсаларнинг суратлари“ дарслигини, „Инсоний ишларни тузатиш ҳақида умумий маслаҳатлар“ асарларини ёзади.

Коменский 1670 йилда вафот этади.

Я.А.Коменский педагогик қарашларининг назарий асоси

Я.А.Коменский ўзининг „Буюк дидактика“, „Умумжамят донолиги қақида башорат“, „Инсоний ишларни тузатиш ҳақида умумий маслаҳат“, „Табий неъматларнинг маданиялиги“

¹ Коменский, Пестоцци, Руссо, Ушинский фаолияти ҳақидаги маълумотлар Д.И.Латицинанинг „История педагогики“ номидаги ўқув кўлланимиси асосида тайёрланди. М., 2003.

ҳақида" ва бошқа асарларида ўз педагогик назариясининг асосини ташкил этувчи атроф-муҳит, инсон, табиат, инсоний фазилат ва жамиятга бўлган муносабатларини ифodalади.

Коменскийнинг укдиришича, инсоннинг билишга интилиши туғма хусусиятдир. Қалб инсоний руҳнинг бир қисми сифатида оламни билиш қобилиятига эгадир. Олимнинг фикрича, инсонда билиш жараёни ҳис қилишдан бошланади. Ҳис қилиш натижасида қабул қилиб олган нарсаларини онгида қайта ишлаб, таҳлил қилади, умумлаштиради ва мавҳумлаштиради. Сўнгра уларни ўзининг шахсий ва бошқалар синовидан ўтказади. Билганлари амалиётда тасдиқланса, у ҳақиқий ва фойдали бўлади.

Коменский оламни бир бутунликда билиш кераклигини таъкидлайди: инсон, аввало, мавжуд нарсаларни билиши (тушуниши), кейин уларнинг ўзига хослигини ва бу хослик сабабларини аниқлаши, билганларини амалиётга татбиқ этиши лозим.

Коменский табиатни англашни педагогиканинг асоси ҳисоблади. Унинг фикрича, табиат ягона борлик, унда барча нарса мақсадга мувофиқ тарзда амалга ошади, унда туйғунлик ва ўзаро узвийлик мавжуд, барча нарса аста-секин юзага келади, табиатдаги ҳамма нарса фойдали.

Инсон тарбияси ҳам худди шундай табиий тарзда амалга оширилмоғи лозим. Инсон аслида табиатнинг узвий бир қисмидир. У табиатнинг умумий қонуниятларига бўйсунди ва шу табиий қонуниятлар асосида ривожланади. Ҳар бир боланинг ҳаёт босқичлари ҳам, шундай табиий қонуниятларга эга. Болани тарбиялашда унинг табиати ҳисобга олинishi керак.

Коменский - демократ олим. Унинг наздида, инсон бой ёки камбағал бўлишидан қатъи назар, табиий қобилиятини ривожлантириш имкониятига эга бўлиши, шахс даражасига кўтарилимоғи лозим.

Коменскийнинг таъкидлашича, халқнинг эҳтиёжи таълим ва тарбияга доир ишларни белгилайди. Демократизм, инсонпарварлик, халқчиллик - Коменский педагогик назариясининг энг асосий қиррасидир.

Коменский таълим, тарбия ҳақида

Коменский ўзининг „Буюк дидактика“ асарида таълим бир бутун педагогика эканини, таълим ва тарбиядан ташкил топганини айтиб, педагогик билим ота-оналарга ҳам, ўқитувчиларга ҳам, ўқувчиларга ҳам, мактаб, давлат, черков учун кераклигини таъкидлайди.

Коменский асарда таълим олдига қуйидаги 4 та талабни кўяди:

1. Ўқитишнинг муваффақиятли бўлиши учун, ўқувчиларни сўздан олдин буюмни билишга ўргатиш; ўқитишда оддийдан мураккабга ўтиш; муайян ёшдаги ўқувчилар мўлжалланган дарслик асосида билим бериш керак.

2. Ўқитиш енгил (осон) бўлиши учун бола ёшлигидан ўқитилиши; ўқитишда енгилдан мураккабга ўтиш; умумийдан хусусийга ўтиш; ўқувчини билим билан ҳақдан ташқари банд қилиб қўймаслик, шошмасдан аста-секин илғари бориш; мактабда ўрганилганни ҳаёт билан боғлаш керак.

3. Ўқитиш асосли бўлиши учун ўқувчи фойдали нарса билан шуғулланиши, кейинги машғулот олдинги машғулотга асосланиши; ўрганилган барча материаллар ўзаро узвий, ўзаро боғланган бўлиши, машқлар билан мустаҳкамланиши лозим.

4. Ўқитиш тезликда бўлиши учун ўқитилганлар асосли, қисқа ва аниқ бўлиши; машғулотлар узлуксизликда, бугун берилган билим келгуси машғулотда мустаҳкамланиши, ўқитувчи синф машғулотини барча ўқитувчилар билан ўтказиши керак.

Коменскийнинг уқтиришича, билим ўқувчиларга тушунарли бўлгандагина машқлар фойдали бўлади. Хотирада мустаҳкамланган ва пухта тушунилган нарсаларгина онгга кучли таъсир этади. Билимни тушуниш учун, аввало, уни ҳис қилиш керак. Ҳиссиёт ақлни илм томон йўлга бошлайди. Ҳис қилиш ўзлаштириш мустаҳкам бўлишини таъминлайди.

Демак, билимни мустаҳкам ўзлаштирилишига эришиш учун, аввало, ўқувчиларнинг ҳиссий идрок этишини таъминлаш керак.

Коменский билимни ўзлаштиришнинг мустаҳкам бўлиши учун мустақиллик ва фаоллик асосий омил эканлигини таъкидлайди.

Коменскийнинг таъкидлашича, ўқитиш, бу - ўқувчилар онгига билимларни тиқиштириш эмас, балки уларда билимларни тушуниш лаёқатини шакллантиришдир. Ўқитиш - матнларни ўқитиб, уларни ёдлатиш эмас, балки синовтажрибалар орқали, фан қонун-қоидалари асосида чиқарилган хулосаларни ўқувчилар онгига сингдиришдир.

Ҳар бир ўқувчи ўз ҳиссиётига суянган ҳолда билишни ўзи ўрганиши, мустақил фикрлаб ўзлаштирган билимларини ҳаётга татбиқ этиши керак. Ўқитувчи нимани ўргатса, ўқувчи уни ўзи учун кераклигини ҳис этсин. Таълимда ўқувчи мустақил бўлгандагина, унда ўқув фанларини ўрганишга меҳр, қизиқиш ривожланади.

Я.А.Коменский педагогик таълимотнинг аҳамияти буюк славян педагоги ўз фаолиятида мактабда умумий таълим бериш ғоясини илгари суради ва бу ишнинг моҳиятини асослаб беради. Коменский ўз даврига ҳос илғор таълим ва тарбия тажрибаларни умумлаштириб, биринчи марта халқ маорифининг ягона тизимини илмий равишда ишлаб чиқади. Бу тизим демократизм руҳи билан суғорилган бўлиб, омманинг билимга интилишини акс эттиради.

А.Я.Коменский таълим тарбия ҳақида билдирган назарий фикрлари билан педагогик назариянинг ривожига улкан ҳисса қўшди.

Жан Жак Руссо

Ҳаёти, педагогик фаолияти

Жан Жак Руссо 1712 йилда Женевда ҳунарманд-соатсоз оиласида туғилди. У ёшлик ва ўсмирлик йилларида изчилликда билим олмади, кўп вақтини Франция ва Швейцарияда ўтказди, турли ҳунарларни ўрганишга уринди. 30 ёшга тўлган пайтида Парижга келиб, ўша давр адиб ва файласуфлари, табиатшунослари билан танишди, мулоқотда бўлди. 1754 йилда у „Одамлар орасида тенгсизликнинг келиб чиқиши“, 1762 йилда „Ижтимоий шартнома“ асарларини ёзди. Руссо бу асарларида инсон ҳуқуқини ҳимоя қилади, давлат халққа хизмат қилиши кераклиги ғоясини илгари сурди.

Руссо 1762 йилда яратган „Эмиль ёки тарбия тўғрисида“ номли романида озод янги одамни тарбиялаш

йўллари кўрсатди.

Руссо 1778 йилда Парижда вафот этди.

Руссо педагогик қарашларининг назарий асоси

Руссонинг педагогик назарияси қуйидаги фикрларида аниқ ифодаланди:

- Инсон туғилишдан яхшиликка мойил ва бахтли бўлишга тайёрдир, у табиий хусусиятлари билан яратилган ва тарбиянинг вазифаси – боладаги табиий хусусиятларни сақлаш ҳамда ривожлантиришдан иборат.

- Табиий (ҳақиқий) тарбия табиат томонидан амалга оширилади, табиат - энг буюк устоз, болани ўраб турган борлик унинг учун дарслик вазифасини бажаради. Табиат дарс беради, одамлар эмас. Боланинг сезувчанлик тажрибаси одамни англаш асосида юзага келади, унинг асосида тарбияланувчининг ўзи фанни яратади.

- Эркинлик - табиий тарбиянинг асосий воситасидир, бола белгилаб берилган, буюрилган ишни эмас, ўзи хоҳлаган ишни қилиши лозим.

- Лекин у тарбиячи ундан нимани хоҳлаганини билишни истаydi.

- Тарбиячи болага сездирмай унда машғулотларга қизиқишни, ўқишга иштиёқни уйғотади.

- Болани ҳеч нарсага: фанни ҳам, ахлоқий тартиб қоидаларни ҳам билишга зўрламаслик керак. Унинг ўзи қизиқиш билан худосаларни шакллантирган тажрибани эгаллайди.

- Ҳиссий билиш ва тажриба илмий билимларнинг манбаи бўлиб қолади ва тафаккурнинг ривожланишига олиб келади.

Тайёр билимларни зўр бериб тиқиштириш эмас, балки бола онгини ва билимини мустақил эгаллаш лаёқатини ривожлантириш - ўқитишда етакчи вазифа бўлмоғи лозим.

- Тарбия ўта назик иш, куч ишлатиш эмас, балки тарбияланувчини эркин фаолиятга йўллаш, ундаги табиий хусусият ва имкониятларни ривожлантиришдир.

- Руссонинг педагогик назарияси муаллифнинг ўзи тасаввур қилган даражада кенг ёйилади, таълим-тарбия амалиётида қўлланди.

Руссо таълим, тарбия ҳақида

Руссонинг таъкидлашича, тарбиянинг мақсади - тарбияланувчини баркамол инсон қилиб тарбиялаш, унда ҳар бир инсон эгаллаши зарур бўлган сифатларни таркиб топтиришдир. Руссонинг уқтиришича, тарбиянинг учта манбаи бор: табиат, атроф-муҳит, одамлар. Тарбияда муайян натижага эришиш учун уларнинг ўртасида узвийлик бўлишига эътибор берилиши керак.

Атроф-муҳит - борлиқ бола тарбияси учун бой манбадир. Бола туғилишидаёқ хиссиётли бўлиб оламга келади, ўзини-ўзи ўраб турган борлиқдан таассуротланади, ўсиб борган сари билими, қобилияти ривожланиб, мустақамланади.

Руссонинг таъкидлашича, тарбияни табиатга боғлиқ ҳолда амалга ошириш - боланинг табиий ривожланиб боришига риоя қилиш демақдир, болани синчиклаб ўрганиш, унинг ёши ва ўзига хос хусусиятларига эътибор бериш керак.

Руссо бола туғилган кунидан бошлаб истеъдодининг ривожланиши учун яхши шароит яратиш тўғрисида ғамхўрлик қилиш зарурлигини айтади. Тарбиячи болага ўзининг фикр - мулоҳазаларини, тайёр ахлоқий қоидаларни мажбуран қабул қилдирмаслиги, табиатига кўра, унинг ўсиши ва эркин ривожланишига имконият яратиш керак. Табиий тарбия, бу - эркин тарбиядир. Бола ўзининг ногўғри ишлари натижасини, шу ишлар туфайли пайдо бўладиган зарарли оқибатларни ҳис қилиши лозим.

Руссо боланинг ёшлик хусусиятини ҳисобга олган ҳолда тарбияни тўрт даврга бўлади:

Биринчи давр - туғилганидан 2 ёшгача, нутқ пайдо бўлиш даври. Бу даврда болани жисмоний тарбиялашга алоҳида эътибор бериш керак.

Иккинчи давр - 2 ёшдан 12 ёшгача бўлган давр. Бу даврни Руссо образли қилиб «ақл-идрок уйқуси» деб атади. Унинг фикрича, бу даврда асосан, боланинг ташқи олами ҳис қилиш қобилиятини ривожлантиришга аҳамият бериш лозим;

Учинчи давр - 12 ёшдан 15 ёшгача бўлган давр. Бу ёшда боланинг ақлий ва меҳнат тарбиясига эътибор бериш керак;

Тўртинчи давр - 15 ёшдан балоғатга етгунча бўлган давр.

Руссонинг фикрича, бу даврда боланинг хулқ-атворида турлича ўзгаришлар бўлиши мумкин. Шунга кўра, бу даврда ахлоқий тарбияга алоҳида эътибор берилиши лозим.

Руссо икки ёшгача бўлган болани парвариш қилиш - овқатлаштириш, тозалигини сақлаш, чиниқтиришдан иборат эканлигини айтади. Бу даврда бола ҳақида асосан, она ғамхўрлик қилади. Она уни ўз сути билан боқиб катта қилади. „Она бўлмаса, бола ҳам бўлмайди!“ Бу даврда бола эркин ҳаракатлар қилади. Бунда унинг жисмоний чиниқлигига эътибор берилади.

Бола соғлом бўлиши, табиий эҳтиёжлари қондирилиши лозим. Аммо боланинг ҳар қандай истакларини бажармаслик керак. Барча истакларни бажариш, бу - унда раҳмсизлик, жоҳиллик хислатларининг ривож топишига сабаб бўлиши мумкин.

Икки ёшдан бошлаб бола ҳаётида янги давр бошланади. Бу даврда асосий эътиборни унинг сезги аъзоларини ривожлантиришга қаратиш зарур.

Руссонинг фикрича, бола нутқини ривожлантиришни сунъий равишда тезлаштирмаслик керак. Бу ҳолат сўзни нотўғри талаффуз қилишга, гап мазмунини тушунмасликка олиб келиши мумкин. Шу сабабли, боланинг билган нарсаларини гапиришига эришиш гоят муҳимдир. Бола 2 ёшдан 12 ёшгача табиий ҳолда ва шахсий тажрибаси асосида ижтимоий ҳодисалар ҳақида тасаввурга эга бўлиши, ўйин ва жисмоний машқлар жараёнида фаоллик кўрсатиш, қишлоқ хўжалик ишларида иштирок этиши керак.

Бола учун 12 ёшдан 15 ёшгача бўлган давр, Руссонинг фикрича, ўқиш учун энг яхши вақтдир. Бу даврда унда билим олишга қизиқиш кучаяди. Бу даврда у ўзи қизиққан фанларни танлайди. Руссонинг фикрича, бола бу даврда табиат ҳақидаги фанлар - география, астрономия, физика, табиатшунослик фанларини ўрганиши лозим.

Руссонинг уқтиришича, ахлоқий тарбиянинг мақсади - болада фанларга қизиқиш ва муҳаббат уйғотишдан, унга билимларни эгаллаш усулларини ўргатишдан иборат бўлиши керак. Бунинг учун боланинг мустақиллиги ва фаоллигини ривожлантириш асосида таълим мазмуни ва ўқитиш усулларини тубдан ўзгартириш лозим. Бола ўзи яшаётган

жой, қишлоқ ва шаҳар билан танишиб, географияга оид билимларни эгаллайди: юлдузлар ҳаракати, куёшнинг чиқиши ва ботишини кузатиб, астрономияни ўрганади: тажрибалар ўтказиб физикани билиб олади, билимларни тарбиячи орқали эмас, балки ўз кучи билан эгаллаши, фанларни қурук ёд олмасдан, уларни ўзи ихтиро қилиши керак.

12-15 ёшда ўсмир ўқиш билан бирга, меҳнат тарбиясини ҳам олиши керак, чунки меҳнат ҳар бир кишининг ижтимоий бурчидир.

Руссонинг таъкидлашича, бола катталар меҳнатида иштирок этиши керак. Шундагина у меҳнат ахлларига ҳурматда бўлади.

Руссо меҳнатни боланинг ақлий ривожлашши учун амалий восита деб билди, боланинг турли касбларни эгаллашини, болани ижодкор шахс қилиб тарбиялаб, етиштиришни тавсия этди.

15 ёш - боланинг яшаш ва ишлашга, ҳаётга тайёрланадиган давридир.

Руссо ахлоқий тарбия ҳақидаги қарашларида болани яхши фазилатли, иродали қилиб тарбиялашни талаб этади, ижобий хис-туйғуларни ривожлантиришни биринчи ўринга қўяди. Руссонинг фикрича, бу хис-туйғуни ривожлантириш болада катталарга инсоний муносабатда бўлиш туйғусини ҳосил қилишга ёрдам беради.

Иоганн Генрих Песталоцци Ҳаёти ва педагогик фаолияти

Иоганн Генрих Песталоцци 1746 йилда Швейцариянинг Цюрих шаҳрида шифокор оиласида туғилди. У отадан ёшлигида жудо бўлиб, онаси тарбиясида ўсди, бошланғич сўнгра ўрта мактабда ўқиди, ижтимоий йўналишдаги олий ўқув юртида таълим олди.

Песталоцци 1774 йилда Нейгоф шаҳрида «Камбағаллар муассасаси»ни ташкил қилиб, унга турли ёшдаги болаларни жалб қилди, уларга ўқиш, ёзиш ва ҳисобни ўргатди. Болалар ўқишдан ташқари вақтда қишлоқ хўжалик фермасида, йигирув ва тўқув устахоналарида ишладилар.

Песталоцци Бургдорф шаҳрида кичик ёшдаги ўғил ва киз болалар учун очган мактабида тажрибалар ўтказиб,

таълим назариясини, ўқув предметларини ўрганиш, болаларда математик тасаввур ҳосил қилиш ва ўстириш, нутк малакасини ривожлантириш усулларини ишлаб чиқди.

Песталоццининг ташаббуси ва ҳокимиятнинг ёрдами билан 1800 йилда шаҳарда институт ташкил топди.

Песталоцци 1818 йилда Нейгоф шахрига қайтиб келди. У ўз ижодий фаолияти даврида «Окқуш кўшиғи», «Гертруда ўз болаларини қандай қилиб ўқитади», «Оналар китоби», «Ленинград ва Гертруда» асарларини яратди.

И.Г.Песталоцци 1827 йилда вафот этди.

Песталоцци педагогик қарашларининг назарий асоси

Песталоццининг ғоявий таълимотига кўра, болани ҳар томонлама эркин ривожлантириш - бу мактабнинг мақсади.

Песталоцци таълимни уч қисмга бўлди ва уларни тавсифлади:

1.Ақлий бошланғич таълим. Унинг мақсади ақлий меҳнат бўйича малакаларга эга қилиш, мустақил фикрлаш, ақлий қобилиятни ҳар томонлама ривожлантириш.

2.Жисмоний бошланғич таълим. Унинг мақсади инсоннинг жисмоний қобилиятини ҳар томонлама ривожлантириш, жисмоний камолот ва жисмоний малакаларга эга қилиш.

3. Ахлоқий бошланғич таълим. Унинг мақсади ахлоқий қобилиятни ҳар томонлама ривожлантириш, мустақил ақлий фикрлашни таъминлаш ва ахлоқий малакалар ҳосил қилиш.

Бу қисмлар узвий бир бутунликда бўлгандагина, таълим инсоннинг табиий ўй-фикрларини ривожланишини таъминлашини айтади.

Песталоццининг таъкидлашича, табиийлик, бу - инсон қалбининг куч-қудрати ва инсоний ақл ва инсоний билишдир. Инсон табиатининг ўзи ривожланиш йўлини белгилайди. Бу табиий куч-қудратнинг ҳар бир қисми «ташқи ҳис», тана-аъзолари ва фикр машқи натижасида ривожланади. Машққа талаб-ҳоҳиш инсоннинг ўзида мавжуд.

Машқ қилиш эҳтиёжи инсонга хос хусусиятдир. «Кўз кўришни, қулоқ эшитишни, оёқ юрииши, қўл тутишни хоҳлайди». Шунингдек, қалб севади ва ишонади. Ақл эса тафаккур юритишни истайди". Агар мазкур табиий эҳтиёжлар

бошқармаса, ривожланиш секинлашади. Шунинг учун тарбиячи боладаги қобилият ва имкониятларнинг ривожланишини оқилона бошқариб бориши керак.

Инсоннинг ақлий, ахлокий ва амалий куч-қудрати «ичда тарбияланиши зарур». Эътиқод, у ҳақдаги мулоҳазалар туфайли эмас, балки ички ишонч ҳисси туфайли мустаҳкамланади, севги хатти-ҳаракатга, амалдаги севгига, шахсий фикрга таянади. Фикр ҳам, ўзгаларнинг мулоҳазаларини ўзлаштириб олиш эмас, балки шахсий тафаккур натижасида мустаҳкамланади. Шахснинг ҳар томонлама ривожланиши, аввало, унинг ўз фаолиятини давом эттиришга бўлган эҳтиёжи ва интилишларидан келиб чиқади.

Песталоцци таълим, тарбия ҳақида

Песталоцци таълим аниқ ҳаётий кузатишларга асосланишини тавсия қилади, кўргазмаликни таълимнинг олий шарти ҳисоблади. Унинг таъкидлашича, таълимда болаларда аниқ тушунчалар ҳосил қилиш, кузатувчанлик қобилиятини ўстириб, уларни ҳаёт ҳодисаларини, таълим жараёнини кузатишга ўргатиш лозим, таълим жараёнини соддалаштириш керак. Инсон ҳар қандай билим кичик-оддий қисмлардан иборатлигини, олам, борлик ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкинлигини кўрди, билимнинг сон, шакл ва сўз каби қисмларини белгилади. Песталоцци бу қисмлар боланинг санаш, ўлчаш ва сўзлашиш (гапириш) малакаларидан иборатлигини, бир сонни-соннинг, тўғри чизиқни-шаклнинг, товушни-сўзнинг оддий бир қисми эканлигини айтди.

Песталоцци болага она тилини ўргатишда аввал, унинг оғзаки нутқини ўстириш, сўнгра ўқишни ўргатишни тавсия қилди. Унинг таъкидлашича, нутқни ўстириш товушларни машқ қилишдан бошланади: кичик ёшдаги бола онаси нутқига тақлид қилиб, аввал унли товушларни кейин сўз бўғинларидаги ундош товушларни, сўнгра харфларни ўрганадилар теварак-атрофдаги нарсаларнинг номини, шунингдек, табиатшунослик, география ва тарих соҳасида бўлган ходисалар (расмлар орқали) ифодаланган бўгин ва сўзларни ўқишни бошлайдилар. Ҳар бир нарсанинг номини, сифатларини кўшиш ва аксинча, муайян сифатларга эга бўлган номларни топиш машқлари болалар нутқини ривожлантиришда муҳим

восита бўлиб хизмат қилади.

Песталоцци болаларни санашга ўргатишда ўз шахсий тажрибасига асосланади. У бирликларни, биринчи ўнлик сонларни кўшиш ва айириш воситасида кўплик нисбатларини болалар онгига сингдиришга эришди. Болаларнинг ракам нисбатларини аниқ тасаввур қилишларига эришиш ва уларни арифметик амалларга ўргатиш учун ҳамма амалларни аниқ материал мисолида бажариб кўрсатишни таклиф қилди.

Песталоцци мактабда болаларга арифметикани ўргатиш учун керак бўлган жадвал кўринишидаги дидактик материал яратди. Унинг издошлари бу материални „арифметика яшиги“ номи билан мактаб тажрибасига жорий этдилар.

Песталоццининг фикрича, она оила тарбиясида алоҳида ўринда туришини, она ўз боласининг нимани ҳис қилишни, нимага қодирлигини, нимани хоҳлашини бошқалардан кўра яхши билади. Шу сабабли ҳам, она ёшлигидан бошлаб унга хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, боласига тўғри тарбия бериши керак. У оналарни ёшлигидан бошлаб болани жисмонан бақувват, соғлом қилиб тарбиялашга даъват этди, тарбияда она бола қобилятини уйғунликда ривожлантиришга масъул эканлигини таъкидлади.

Песталоцци таълим, тарбия усуллари ҳақида

Песталоццининг таълим методлари, тарбия ҳақидаги назарий, дидактик фикрлари боланинг изчилликда ривожланишини таъминловчи машқларни тўғри танлаш, болани ўз табиий имкониятларини уйғунликда намоён этишини таъминлаш ҳақидаги қарашлари, шахсий тажрибалари асосида юзага келди.

Песталоцци бошланғич таълимни осондан мураккабга, яъни индуктив усул асосида ташкил этди, бунда узлуксизликка эътибор берди. У ана шу дидактик қоидага асосланиб, таълимда биринчи бор болаларни она тили, санаш ва ўлчашга ўргатиш усулини ишлаб чиқди. У яратган бу усулда бола тарбияси билан шуғулланган ҳар бир она, тарбиячи ўз фаолиятида муваффақиятли фойдаланди.

Константин Дмитриевич Ушинский¹

Ҳаёти ва педагогик фаолияти

К.Д.Ушинский 1824 йилда Тула шаҳарида туғилди. У Новгород-Северскдаги гимназияда ўрта маълумот олган, 1840 йилда Москва университетининг адлия (юримдик) факультетида ўқиди, мустақил равишда рус, немис, француз тилларини ўрганди. Университетни тамом қилгандан кейин Ярославлдаги адлия лицейида комус (энциклопедия) конуншунослик, давлат ҳуқуқи ва молия фанлари кафедрасига профессор лавозимини бажарувчи қилиб тайинланди.

Ушинский бу даврда талабаларда илм-фанга ҳавас уйғотишга, халққа муҳаббат туйғусини шакллантиришга эътибор берди.

Давлат ҳуқуқи ва молия фанлари кафедрасига профессор лавозимини бажарувчи қилиб тайинланди.

Ушинский 1854-1859 йилларда Гатчина етимхоналар институтига ишга кирди: рус тилидан катта ўқитувчи, синфлар инспектори бўлиб ишлади. Бу ерда у институтдаги таълим-тарбиявий ишларнинг яхшиланишига доир тадбирларни амалга оширди.

Ушинский 1857 йилдан эътиборан «Журнал для воспитания» журнали саҳифаларида ўз мақолалари билан ҳамкорлик қила бошлади. Ушинскийни саройга қарашли қизлар институтида дворян қизлар учун ташкил этилган бўлимларни бирлаштирди, ўқув фанларини рус тилида ўқитилишини жорий қилди, педагогика синфи очди, институтга истеъдолли ўқитувчиларни таклиф қилди. У «Журнал министерства просвещения»га («Маориф министрлиги журнали»га) муҳаррирлик қилди.

Ушинский 1861 йилда қуйи синфлари учун «Детский мир» номида хрестоматия нашр қилдирди. 1862 йилда институт раҳбарияти Ушинскийни дахрийликда айблаб, бошланғич таълим ва хотин-қизлар маорифининг қўйилишини ўрганиш баҳонаси билан чет элга юборди.

Ушинский Германия ва Швейцариядаги хотин-қизлар ўқув юртларини, болалар боғчалари, етимхоналар ва мактабларни

1. Бу мақола ҳам Д.И.Латишинанинг «История педагогики» қўлланмасида Ушинский ҳақида берилган маълумот асосида тайёрланди.

синчиклаб ўрганди. 1884-1867 йилга қадар унинг

«Родное слово» ҳамда ўқитувчи ва ота-оналарга мўлжалланган «Родное слово»га кўлланмалари, «Инсон тарбия предмети сифатида» номли асарлари нашр этилди.

К.Д.Ушинский 1870 йилда вафот этди.

К.Д.Ушинский педагогик қарашларининг назарий асоси

Ушинскийнинг таъкидлашича, педагогика инсонни ҳар томонлама тарбияламокчи бўлса, уни (инсонни) ҳар томонлама ўрганиши, билиши керак.

У ўзининг «Ижтимоий тарбияда халқчиллик ҳақида», «Рус тарбиясида ахлоқийликнинг таркибий қисмлари ҳақида», «Халқ мактаблари масаласи ҳақида», «Бизнинг халқ мактабларимизнинг вужудга келишига умумий қарашлар», «Инсон тарбия предмети сифатида» асарларида тарбияда халқчиллик масаласининг назарий асослари ва уни амалиётга таъбиқ этиш йўллари баён қилди.

Ушинскийнинг уқтиришича, ҳар бир халқ ўзига хос таълим тизимига эга. Барча халқларга бирдек хизмат қиладиган таълим тизими йўқ. «Тарбия» сўзи заминида ҳар бир халқнинг ўзига хос тушунчалари барқарордир.

Ушинский тарбия ҳақида фикр билдирар экан, у бир халқнинг бошқа бир халқ тарбия тизимига онгсиз равишда тақлид қилиш, уни тайёр ҳолда қабул қилиши мумкин эмаслигини уқтиради. Унинг таъкидлашича, барча халқлар учун умумий бўлган, тарбияда фойдаланиш мумкин бўлган хусусиятлар бор, бу - умумий халқчилликдир.

Халқчиллик ҳар бир халқ хиссиётида мустаҳкам барқарордир. Ҳар бир инсон, ҳатто, ўз ватанининг номини эсдан чиқариши мумкин, аммо ўз халқига хос хусусиятларни қалбида сақлайди, унутмайди. Ҳар бир халқ ўз ижтимоий ҳаёти асосида белгиланган инсоний идеалга эга.

Ушинский ўз педагогик таълимотида тарбияда жамият ташаббуси, жамоатчилик фикри алоҳида ўринда туришини таъкидлайди. Зеро, халқчиллик масаласи жамиятнинг асоси бўлган оиладагина самарали ва оқилона ҳал қилинади.

Ушинскийнинг фикрича, халқчиллик масаласини ҳал этиш учун халқнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини ўрганиш, билиш лозим. Халқ яратган, халқчилликка асосланган тарбия улкан тарбиявий куч-қудратга эгадир. Мактаб қандай бўлиши кераклигини халқнинг ўзи ҳал қилмоғи керак, демократик кайфиятдаги жамоатчилик унга яқиндан ёрдам бериши керак.

Ушинский таълим-тарбия ҳақида

Ушинский ўзининг «Инсон тарбия предмети сифатида» асарида ўқитиш назариясининг психологик асосларини баён қилди. Унинг педагогик таълимотида ирода, хотира ва ҳис-туйғуни тарбиялаш, бу рухий ходисалар қонуниятларини таълимга татбиқ этиш тўғрисида кўрсатмалар берди. Чунончи, у ҳар қандай таълим жараёнида кўрсатмалилик йўли билан ўқувчилар фаолиятини ривожлантириш, уларда онгли хотирани тарбиялаш, билимни такрорлаш йўли билан ўқув матнларининг мазмунини ўқувчилар онгига сингдириш ва мустаҳкамлашни тавсия этди. Ушинскийнинг фикрича, такрорлаш унутилганларни қайта тиклаш учунгина эмас, балки унутилишининг олдини олиш учун ҳам керак.

Ушинский таълимда хотиранинг аҳамияти катталигини таъкидлаб, ўқувчилар хотирасини ва бу хотиранинг таълим жараёнида ривожланиб бориши қонуниятларини ўқитувчи чуқур ўрганиши лозимлигини алоҳида таъкидлади. Ушинскийнинг фикрича, ўқувчиларга билимни эслаб қолишни уқтиришдан аввал, уларда билимни хотирада сақлаб қолиш зарурлигини тушунтирмоқ керак, ўқувчилар эслаб қолишдан кўзланган мақсадни англаб олишлари лозим. Зеро, хотирада сақлаб қолишга одатланиш ўзлаштирилган билимни мустаҳкамлаш учун муҳим қонундир.

Ушинский таълим-тарбияда ўқувчиларнинг фаоллигига ва ташаббускорлигига таяниш кераклигини уқтиради. Унинг фикрича, таълим ўқувчиларга тўлиқ билим бериши ва малакалар ҳосил қилиши учун, у аниқ-равшан, шу билан бирга, изчилликда, ташқи олам билан узвийликда, кўргазмалилик асосида бўлиши керак.

Ушинский кўргазмалилик ҳақида фикр билдирар экан, табиат ҳодисалари, ўқувчиларнинг оиладаги фаолияти, бадий асарларда ифодаланган образлар, ҳаётий воқеалар... кўргазма воситаси бўлиши мумкинлигини айтади.

Ушинскийнинг фикрича, тарбиянинг муҳим хусусияти барча воситалар ва усуллар ёрдами билан болага унинг камол топишига, ирода ва хулқ-атворнинг мустаҳкамланишига таъсир этишидир. Шунга кўра, Ушинский тарбиявий ишларнинг мақбул усулларини - ўқувчиларнинг руҳияти - табиатига мос тарбия усулларини ишлаб чиқди. У ўқувчининг эркин ижодий фаолият кўрсатишига имконият яратишни, фаолиятининг ривожланишига шахсан тарбиячи раҳбарлик қилишини, бу ишда ўқувчида гўзал ахлоқий фазилатларни шакллантиришга эътибор беришни асосий вазифа қилиб қўйди.

VIII бўлим. XX асрда хорижий мамлакатларда педагогик назария ривожи

Хорижий мамлакатларда XX аср бошларида мактабларнинг ривожланишига педагогик назариянинг маълум даражада таъсири бўлди. Мактабларда авваллари болаларда мустақил фикрлашни ўстиришга эмас, асосий эътибор уларнинг тайёр билимни ўзлаштиришларига қаратилган эди. Мактабларда амалга оширилаётган бу таълим усули жамият талабларига жавоб бермади. Шунга кўра, илғор фикрли педагоглар таълим жараёнида болаларни доимий суратда фаол иштирок эттириш, уларда билимга қизиқиш ҳиссини ривожлантириш, уларни тайёр билим билан таъминлаш эмас, уларда билимни мустақил равишда эгаллаш ҳиссини тарбиялаш назарияси илгари сурдилар. Бу гоё илғор ўқитувчилар тажриба-сида синаб кўрилди, таълимда бу гоёнинг маъқуллиги маълум бўлди. XX аср бошларида Англияда бу назария асосида турли хил мактабларда машғулотлар ташкил қилинди, назария-нинг маъқуллиги яна бир бор тасдиқланди, таълимда тест усули асосий ўринни эгаллади. Тест ёрдамида боланинг ақлий ривожланиш даражаси аниқланди. Тест асосида ўтказилган синовлар натижасига кўра, бошлангич мактабларда болалар гуруҳларга бўлинди, турли

хил дастур бўйича дарс ўтказилди, гуруҳлар ўртасида сезиларли фарқ борлиги билинди, 11-12 ёшдаги болалар гуруҳларга бўлинишларидан қатъий назар, юқори синфларда, турли ўқув юртларда ўқиши мумкинлигига ишонч ҳосил қилинди.

Америкада таълим-тарбия жараёни 5 ёшлилардан бошланади. 5 ёшли болаларни мактабга тайёрлаш ота-оналар ва болалар боғчаларининг вазифаси ҳисобланади.

Бошланғич мактабларнинг асосий вазифаси 6 ёшдан 15 ёшгача бўлган болаларга тўлақонли билим, таълим бериш, уларнинг умуминсоний, ахлоқий ҳислатларга эга бўлиб шаклланишини таъминлашдан иборат бўлди.

Америка мактабларида ўқиш ҳар бир ўқувчи учун фахр-ифтихор бўлишига, ўқувчида ўз билими имкониятига ишонч ҳиссини тарбиялашга катта эътибор берилади. Ўқувчиларни мактабдан бездириш, уларни дарсларга иштиёқсиз ва лоқайд бўлиб қолишлари фавқулодда салбий ҳолат ҳисобланади.

Америкада тўла ўрта мактаб сирасига 10, 11, 12-синфлар киради. 7, 8, 9-синфларни аксарият ҳолда, қуйи ўрта мактаб деб ҳам юритилади. Қуйи ўрта мактаб курсини муваффақиятли ўтаганлар юқори босқичга - тўлақонли ўрта мактабга қабул қилинадилар.

Ўқувчилар маълум бир синфни, курс ёки мактабни битиришда тест синовлари топширадилар.

Ўрта мактабларда ўқувчиларга ўзлари танлаган йўналишларига мос ҳолда фанларни танлашда маълум эркинлик берилади.

Ўрта мактаб ўқувчилари кундалик фаолиятларида маълум вақтда кутубхонада, лаборатория, тажриба участкалари, амалиёт учун мўлжалланган жойларда бўладилар. 10, 11, 12-синфларда мактабнинг оила билан ҳамкорлиги, айниқса, кучаяди. Чунки айти шу босқичда ўқувчиларнинг касбкорларга мойиллиги тўла қарор топади.

Америкада ҳар бир ўқувчига фанлар бўйича олган билимлари яқунланган аттестат берилади. Мактаблар таълимида электрон ёзув аппаратлари, таълим телевидениеси, қўлда кўтариб юрадиган электрон тил лабораторияси,

слайдлар, видеоаппаратлар, компьютердан асосий восита сифатида фойдаланилади.

Японияда таълим тизимларининг таркиби: болалар боғчалари, бошланғич мактаб, кичик ўрта мактаб, юқори ўрта мактаб, олий таълимдан иборат.

Болалар боғчаларига 3-5 ёшли болалар қабул қилинади. Болалар ёш хусусиятларига мувофиқ равишда 3, 2, 1 йиллик таълим курсларига жалб қилинадилар.

Мажбурий таълимга 6 ёшдан 15 ёшгача бўлган болалар жалб қилиниб, улар 6 йиллик бошланғич мактаб ва 3 йиллик кичик ўрта мактаб курсини ўтайдилар. 9 йиллик бу таълим мажбурий бўлиб, барча болалар бепул ўқитиладилар. Ота-оналар ўз болаларини хусусий мактабларга бериш ҳуқуқига ҳам эгадирлар.

Юқори босқич ўрта мактабида кундузги, кечки ва сиртки бўлимлари мавжуд. Кундузги юқори босқич мактабларида ўқиш муддати 3 йил. Бу турдаги мактабларда ўқиш ихтиёрийдир. Бу юқори босқич ўрта мактабларга кириш синовларидан муваффақиятли ўтган 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган ўқувчилар қабул қилинади. Унда умумий таълим (академик) фанлари, техник билимлар, тижорат, маҳаллий саноат, қишлоқ хўжалиги, чорвачилик, балиқчилик, кemasозлик ва бошқа соҳаларга оид билимлар ўргатилади.

Дорилфунунлар, кичик коллежлар, техник коллежлар, махсус ихтисослаштирилган коллежлар Японияда олий таълим тизимини ташкил этади.

Японияда бошланғич, ўрта ва олий ўқув юртларидан ташқари, «Ихтисос мактаблари» ҳамда «турли» мактаблар мавжуд. Уларнинг кўпчилиги хусусий бўлиб, турли фирма, концерн ва синдикатлар учун қисқа муддатли курсларда тикувчи, ошпаз, ҳисобчи, машинкада ёзувчи, автотехник, электрон ҳисоблаш машиналари учун дастур тузувчилар ва бошқа зарурий касб ўргатилади. Японияда ҳам турли хорижий тилларни ўргатишга ихтисослашган мактаблар мавжуд.

Япония мактабларида асосий эътибор ўқитувчи фаолиятига ва дарсликка қаратилган, ўқитувчи ҳамда ўқувчи ўртасида жонли мулоқот муҳим аҳамиятга эга.

Японияда оилавий бюджетнинг катта қисми болаларнинг сара мактабларда пухта билим олишларига, университетларга кириб билим олишларига сарфланади. Оилада бола яхши билим олиши учун барча шарт-шароитлар яратиб берилади.

Болалар тарбиясида оналарнинг мавқеи ва масъулияти, айниқса, каттадир. Улар фарзандларининг оқил, доно, мулойим, одил ва меҳнатсевар бўлиб ўсишлари учун оила сулоласи ва давлат олдида ўзларини масъул деб ҳисоблайдилар.

Японлар тўғри ва ҳалол турмуш тарзини қадрлайдилар. 1-синфдан то 9-синфгача ахлоқ тарбияси мактаб фаолиятида зарурий шартдир.

Францияда таълимнинг асосий мақсади шахснинг ҳар томонлама камол топишини таъминлаш, уни мустақил фаолиятга тайёрлаш, тadbиркорликка, ишбилармонликка ва омилкорликка ўргатиш, муносиб касбкорга эга қилишдан иборатдир.

Мактаблар давлат, хусусий, оралиқ мактабларига бўлинади. Ўқитиладиган предметлар ичида француз тили ва адабиёти, ўқиш ва ёзув алоҳида аҳамиятга молик бўлиб, уларга ажратилган вақт умумий вақтнинг 30 фоизини ташкил этади. Ўқув режасидаги 45 фоиз дарслар гуманитар йўналишдаги, қолганлари табиий фанлардир.

Франция таълим тизимининг дастлабки босқичини мактабгача тарбия ташкил этади. Бу босқич «Оналар мактаби» деб ҳам юритилади, таълимда болаларнинг мактабда ўқитишга тайёрлаш муҳим масала ҳисобланади.

Бошланғич таълим мактабларига 6 ёшдан 11 ёшгача бўлган болалар жалб қилинадилар. Бошланғич мактабларда ўқиш мажбурий ва бепулдир.

Бошланғич мактаб босқичига қўйилган асосий талаб ўқувчиларга ифодали ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш малакасини беришдан иборатдир.

Бошланғич синфларда ўқиш муддати 5 йил бўлиб, шу муддат ичида ўқиш, асосан, 3 босқичга бўлинади:

- Тайёрлов босқичи - 1 йилга мўлжалланган. Бунда болалар ҳисоблашга, ўқиш ва ёзишга, куйлашга, ўйинга,

табиат манзараларини томоша қилишга ва ундан баҳра олишга, жисмоний машқлар билан машғул бўлишга, мактабнинг турли спорт тадбирларида иштирок этишга, мусиқа ва меҳнатга ўргатилади;

- Навбатдаги босқич - элементар курс бўлиб, бу босқичда ўқиш 2 йил давом этади. Бунда ўқувчиларнинг тайёрлов циклидаги предметлар бўйича олган билимлари янада такомиллаштирилади;

- Бошланғич мактабнинг 3 босқичи - чуқурлаштириш босқичидир. Бунда ўқувчиларнинг тайёрлов ва элементар босқичдаги билимлари янада чуқурлаштирилади.

Францияда мактабларнинг бошланғич босқичида «Гражданлик таълими», «Нафосат таълими» ҳам ўқитилади. Нафосат таълимига мусиқа, тасвирий санъат, спорт киритилган.

Ўқувчилар билан индивидуал ишлаш, уларни рағбатлантириш, шахсий қобилият ва имкониятларини рўёбга чиқариш, таълимда узлуксизлик ҳамда ворисликни таъминлаб бориш бошланғич синф ўқитувчиларига қўйилган бош талабдир. Ўқитувчи фаолиятига кенг эркинликлар ҳам берилади, унинг педагогик масъулиягини оширади.

Ўқув дастурининг мазмунини бевосита ўқитувчининг ўзи белгилайди. Ўқитувчи болалар билимига тўла масъул бўлиб, унинг услуб танлашига, мустақил ҳаракат қилишига ҳам тўла эркинликлар берилади.

Ўқувчилар 11 ёшда бошланғич мактабни тугаллаб, ўрта мактабга ўтадилар. Ўрта таълим коллежлар ва лицейларда амалга оширилади. Ўрта таълим 2 босқичда берилади. Биринчи босқич (11 ёшдан 15 ёшгача) 4 йил бўлиб, кичик, катта синф ҳисобланади.

Ўқувчилар босқични тугатгач, касбий йўналишлар бўйича гувоҳнома оладилар. Шундан кейин ўқувчилар 15 ёшдан 18 ёшгача таълим оладилар. Ўқиш 3 йил давом этади: 2-синф кичик, 1-синф ўрта ва яқунловчи синф ҳисобланади.

Ўқувчилар умумий таълим ва техник лицейларни тугатганларидан сўнг бакалавр унвони ва диплом учун имтиҳон топширадилар. Ана шундай дипломга эга бўлганларгина олий ўқув юртларига кириш ҳуқуқига эга бўладилар.

Германия таълим тизимида мактабгача тарбия тизими муҳим босқич ҳисобланади. Мажбурий таълим 6 ёшдан 18 ёшгача бўлиб, 12 йил давом этади.

Германияда бошланғич мактабда ўқиш 6 ёшдан бошланади ва 4 йил давом этади.

Ўқувчилар бошланғич мактабда тўла тўрт йил ўқигандан кейин турли йўналишдаги мактабга ўтадилар, бу мактаблар асосий махсус мактаб, реал билим юрти, гимназия ва умум - таълим мактабларидир.

Болалар мактабда 9 ёки 10 йиллик ўқишни тугатганларидан кейин касбий тайёргарликка ўтадилар, мактабни муваффақиятли тугатганлар ҳунармандчилик ва саноат корхоналарида турли касбни эгаллашлари мумкин. Асосий мактабда ҳамма хорижий тил (асосан, инглиз тили)ни ўрганадилар, таълимнинг самарали бўлишига аҳамият берилади.

Германияда реал билим юрти асосий мактаб ва юқори босқич мактаби ўртасидаги ўқув юрти ҳисобланади. Қоидага кўра, бу билим юртида ўқиш 6 йил давом этади (5-синфдан 10-синфгача), ўқувчилар тўла ўрта маълумотга эга бўладилар.

Билим юртини тугатганлар махсус ўрта ўқув юртига ёки юқори босқичдаги ҳунар-техника мактабига кириб ўқиш ҳуқуқига эга бўладилар. Иқтисодиёт ёки давлат хизматида ўртача мансабни эгаллайдилар.

Тўққиз йиллик гимназия (ўқиш 5-13 йиллик) Германиядаги юқори босқич, анъанавий мактаб ҳисобланади. Германияда махсус типдаги, масалан, иқтисодий, политехник ва бошқа гимназиялар ҳам мавжуд. Гимназияни битирганлиги ҳақидаги етуклик аттестати олий ўқув юртида ўқиш имкониятини беради.

Умуман, Америка, Япония, Франция ва Германия мамлакатларида таълим-тарбиядаги тажрибаларда мустақил Ўзбекистонда таълим-тарбия соҳасида амалга оширилган ва эришилган ютуқларга ўхшаш жihatлар борлиги ёрқин кўринади. Бу - республикамизда таълим соҳасида амалга ошириляётган ишлар «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» асосида жаҳон андозаларига мос тарзда амалга ошириляётганлигига ёрқин далилдир.

Бўлимлар бўйича савол, топширик, реферат мавзулари, адабиётлар

Тушунтириш

Талабаларнинг ўз-ўзларини назорат қилишлари учун қўлланма қисмларидаги ҳар бир бўлим бўйича минимал ҳажмда савол ва топшириқлар берилди. Ҳурматли ўқитувчилар машғулот жараёнида уларни кенгайтиришлари мумкин. Айрим бўлимларда ўқитувчиларнинг эътиборига реферат мавзулари ҳам ҳавола этилди. Табиийки, бажариш зарур бўлган ҳар бир мустақил ишнинг бажарилишида асосий масала - далилнинг исботланишидир. Тадқиқ этиладиган муаммо материаллари бадиий адабиёт матнлари ва ўқув-тарбиявий тарздаги тажрибалар асосидаги материаллардан иборатдир. Қўлланмада бу масалага эътибор берилди.

Қўлланмада тавсия этилган савол, топшириқ, реферат ва назорат ишлар мавзулари ўрганиладиган педагогика тарихи, назариясини оғзаки такрорлаш, ўқилганни қайта ҳикоя қилиш учун эмас, балки ўқув қўлланма материаллари бўйича мустақил муҳокама юритиш, мустақил фикрлаш, мустақил хулосалар чиқариш учундир.

Қўлланмада бўлимлар бўйича фойдаланиладиган адабиётлар ҳам кўрсатилди.

Биринчи қисм

Марказий Осиёда XXI асргача даврда мактаб, таълим, тарбия, педагогик назария

1 бўлим. Энг қадимги даврда тарбия (милодий VIII асргача) 1,2,3-боб.

Савол ва топшириқлар

1. Энг қадимги даврда тарбияда қандай педагогик ғоялар шаклланди ва ривожланди?

2. Бола ривожда меҳнат қандай аҳамият касб этди?

3. Болалар тарбиясида халқ оғзаки ижоди қандай аҳамиятга эга бўлди?

4. Ўзбек халқининг анъанавий тарбия асослари қандай омиллар асосида шаклланди?

5. Ота-оналар ва катта ёшдагилар оилада, жамоада қандай ахлокий ҳислатлари билан ёшларга ибрат бўлишди?

6. Ўтмишда бола тарбиясида қўлланган воситаларни айтинг.

7. Ўтмишда бола тарбиясида қўлланган қайси анъана, урф-одагларни ҳозирги ҳаётда қўллаш мумкин деб биласиз?

8. Халқ оғзаки ижодидан қайси эртак, дostonларни ўқидингиз. Улардан нималарни билиб олдингиз?

Назорат иши

Ўзбек халқида тарбиянинг асоси қандай омиллар таъсирида юзага келди?

Адабиётлар:

1. Халқ педагогикаси - инсон камолотининг асоси.

1-китоб. Т., 1992.

2. Миртурсунов З. Халқ педагогикаси ва халқ оғзаки ижоди. Т., 1989.

3. Тафаккур гулшани. Т., 1989.

4. Ҳикматлар ҳазинаси. Т., 1977.

5. Сувонқулов. Маънавият илдиэлари. Самарқанд, 2000.

II бўлим. Марказий Осиёда VIII-XIII асрларда мактаб таълим-тарбия, педагогик назария ривожини

1,2-боб.

Савол ва топшириқлар

1. Ислом дини тарбияда қандай аҳамият касб этди?

2. Бу даврда илгари сурилган педагогик ғоялар ёш авлод тарбиясида қандай аҳамиятга эга бўлди?

3. IX-XIII аср уйғониш даврида мактаб, таълим-тарбия, педагогик назария ривожини сўзланг.

4. Бу давр мутафаккирларининг педагогика фани, назарияси ривожига қўшган ҳиссаларини тавсифлаб беринг (Бухорий, Беруний, Форобий фаолиятлари мисолида).

5. Бу давр мутафаккирларининг педагогик назарияларидаги умумийликни сўзланг.

Реферат мавзулари

1. Ибн Сино ва Нақшбанднинг педагогик ғоялари.

2. Бухорий, Нақшбанд меҳнатнинг моҳияти ҳақида.

адабиётлар:

1. А.Зуннунов, М.Хайруллаев, Д.Шодиев. Ўрта Осиёда педагогик фикр таракқиётидан лавҳалар. Т., «Фан», 1996.

2. М.Хайруллаев. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. Т., «Фан», 1994.

3. Ҳ.Жонматова. Абу Али ибн Сино таълим-тарбия

тўғрисида. Т., «Ўқитувчи», 1980.

4. Р.Баходиров, Д.Расулов. Ислом илмларининг буюк алломалари. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2000 й.

III бўлим. Марказий Осиёда XIV-XV асрларда мактаб, таълим тарбия, педагогик назария ривож

1,2,3-боб.

Савол ва топшириқлар

1. Темурийлар даврида маданият, таълим-тарбия, илм-фан ривожини сўзлаб беринг.

2. Улуғбек илгари сурган ғояларни айтинг.

3. Алишер Навоийнинг маърифатпарварлик ғоялари ижтимоий ҳаёт, маданият педагогик фикр ривожига қандай аҳамият касб этди.

Реферат мавзулари

1. Амир Темур маданият, маърифат хомийси.

2. XIV-XV асрларда педагогик фикр ривож.

Назорат иши

Навоий педагогик таълимотида ахлоқ-одоб масаласи

адабиётлар:

1. И.Мўминов. Амир Темурнинг Ўрта Осиёда тутган ўрни ва роли. Т., «Фан», 1993.

2. Маънавият юлдузлари. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2001 й.

3. И.Султонов. Навоийнинг қалб дафтари. Т., Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. 1969.

4. 100 буюк сиймо. Т., 2001.

IV бўлим. Марказий Осиёда XVI-XIX асрларда мактаб таълим-тарбия ва педагогик назария ривож

1,2-боб.

Савол ва топшириқлар

1. XIV-XIX асрнинг биринчи ярмида ижтимоий, маданий ҳаётда юз берган ўзгаришларнинг педагогик фикр ривожига кўрсатган таъсирини тавсифланг.

2. XIX асрнинг иккинчи ярмидаги маърифатпарварлик ғояларининг жамият маданий ҳаёти, педагогик фикр ривожига кўрсатган таъсирини сўзланг (Аҳмад Дониш, Фурқат фаолияти мисолида).

3. Бу даврда мактаб таълими тизимида қандай ўзгаришлар юз берди?

Реферат мавзулари

1. XIX аср мутафаккирлари педагогик ғояларидаги умумийлик.

2. Аҳмад Донишнинг педагогик ғоялари.

адабиётлар:

1. А.Зуннунов, М.Хайруллаев, Б.Тўхлиев, Н.Хотамов. Педагогика тарихи. Т. «Шарқ», 2000.

2. М.Абдурасулов. Ўзбек маърифатпарвар шоири илм-маърифат ҳақида. Т., «Ўқитувчи», 1972.

3. А.Ирисов, А.Носиров, И.Низомиддинов. Ўрта Осиёлик қирқ олим.Т., «Фан», 1961.

V бўлим. XX асрда ва XXI аср бошларида мактаб, таълим-тарбия, педагогик назария ривож

1-боб.

Савол ва топшириқлар

1. XX аср бошида Шакурӣ, Ибрат ташкил қилган янги усулдаги мактаблар қандай хусусиятлари билан эски усулдаги мактабдан фарқ қилади?

2. 20-йилларда янги мактабларни ташкил қилишда партия-давлат ташкилотлари таълимда қандай мақсад ва вазифаларни назарда тутди?

3. Бу йилларда мактаб таълими мазмуни қандай принципда белгиланди?

4. Мактаб тажрибасига қандай янги ташкилий шакллар киритилди?

5. Нима учун бу янгилик самарасиз бўлди?

6. Абдулла Қодирийнинг педагогик ғояларини сўзланг.

7. 20 - 30 йиллар мутафаккирлари (Бехбудӣ, Фитрат, Авлоний)ўзларининг педагогик фаолиятларида қандай ғояларни илгари сурдилар?

Реферат мавзулари

1. Мунавварқори Абдурашидхоновнинг педагогик ғоялари.

2-боб.

Савол ва топшириқлар

1.1940-1990 йиллардаги таълим, тарбияга хос хусусиятни тавсифланг.

2. Қори-Ниёзий қандай педагогик ғояларни («Ҳаёт

мактаби» асарида) илгари сурди?

3. Ойбекнинг педагогик ғояларини айтиб беринг.

4. Бу давр мутафаккир шоир, адибларининг педагогик фикр ривожига қўшган хиссаларини сўзланг.

Реферат мавзулари

1. Шайхзода педагогик ғояларининг ўзига хос хусусияти.

2. Ҳамид Олимжоннинг педагогик ғоялари.

3,4-боб.

Савол ва топшириқлар

1. 1997 йилда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ёш авлод тарбиясида қандай аҳамиятга эга бўлди?

2. «Таълим тўғрисида»ги Қонунда кўрсатилган таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принципларини айтиб беринг.

3. Таълим тизимини инсонпарварлаштириш, демократлаштириш, узгуксиз таълим тушунчаларини изоҳланг.

4. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да таълим-тарбия олдида қандай мақсад ва вазифалар кўйилди?

5. Мустақилликда таълим турларини ва ҳар бир турда амалга ошириладиган мақсадни айтиб беринг.

6. Академик лицей ва касб-хунар коллежларининг вазифалари ва ҳар бирига хос хусусият нимадан иборат?

7. Бу давр педагогларининг педагогик ғояларидаги умумийликни айтинг.

Реферат мавзулари

1. Ўзбекистон - муқаддас Ваган.

2. Баркамол авлод орзуси.

Назорат иши

1. Республикада турли хил ўрта ўқув юртлирига ва улардаги таълимга хос хусусиятлар нимада?

2. Ислом Каримов таълимотида қомил инсонни етиштириш масаласи.

адабиётлар:

1. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. «Ўзбекистон», 2000.

2. «Таълим тўғрисида» қонун. Т., 1997.

3. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Т., 1997.

4. Ш.Қурбонов, Э.Сейтҳалилов. Кадрлар тайёрлаш миллий

дастури: педагогик илмий тадқиқот муаммолари ва йўналишлари.

5. Б.Аминов, Т.Расулов. Ватан - юракдаги жавоҳир. Т. «Ўқитувчи», 1996.

Иккинчи қисм

1-бўлим. Хорижий мамлакатларда педагогик фикр

1-боб.

Савол ва топшириқлар

1. Милоддан олдинги V асрларда Юнонистондаги таълим-тарбия тизими, тарбияни камровли равишда амалга оширилишини сўзлаб беринг.

2. Аристотелнинг ёшларни баркамол қилиб етиштириш ҳақидаги ғояларининг ҳозирги давр учун қандай аҳамияти бор?

3. Конфуци қандай педагогик ғоялари билан Хитой маданияти, маърифати ривожда муҳим ўринни эгаллади?

Реферат мавзулари

Конфуцининг Хитой ижтимоий ва маданий ҳаётида тутган ўрни.

адабиётлар:

1. Н.А.Константинов, Е.Н.Мединский, М.Ф.Шабаева. История педагогики. М., «Просвещение», 1966.

2-боб.

Савол ва топшириқлар

1. Саъдий Шерозий инсонпарварлик ғояларининг мазмуни нималардан иборат?

2. Жалололдин Румийнинг «Учмоққа қанот йўқ, вале учгайман» асаридан қандай педагогик фикрлар баён этилган?

3. Мирзо Абдулқодир Бедилнинг инсоний фазилат ва меҳнатнинг моҳияти ҳақидаги фикрини сўзлаб беринг.

Реферат мавзулари

1. Шарқ мутафаккирларининг таълим-тарбия ҳақидаги фикрлари.

1. Бедилнинг педагогик ғоялари.

адабиётлар:

1. Ш.Шомухамедов, Саъдий Шерозий. Т., «Фан», 1961.

2. Н.М.Маллаев Абулқосим Фирдавсий. Т., Ўздав-бадий адабиёт нашриёти. 1962.

3. И.Мўминов. Мирза Бедил. Т., «Фан», 1964.

4. А.Зуннунов, М.Хайруллаев, Н.Ҳотамов, Б.Тўқлиев.

Педагогика тарихи. Т., «Шарк», 1999.

3-боб.

Савол ва топшириқлар

1. Я.А.Коменский инсон моҳияти ва ҳаётдаги вазифаси ҳақида қандай фикрлар билдирди?
2. Я.А.Коменскийнинг қандай ғоялари мактабдаги амалий ишларда ўз ифодасини топди?
3. Ж.Ж.Руссо тарбиянинг мақсади, босқичлари, мазмуни ҳақида нималар деди?
4. И.Г.Песталоцци таълим-тарбияда қандай педагогик ғояларни илгари сурди?
5. К.Д.Ушинскийнинг бугунги кунда ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган педагогик ғояларини айтинг.

Реферат мавзулари

1. Я.А.Коменский асослаган ўқув-тарбиявий жараён ва унинг хусусиятлари.
2. И.Г.Песталоццининг ривожлантирувчи ва тарбияловчи таълим ҳақидаги ғоялари.

адабиётлар:

1. Н.А.Константинов, Е.Н.Мединский, М.Ф.Шабаетва. История педагогики. М., «Просвещение», 1966.
2. Д.Ушинский. Танланган педагогик асарлар. Т., Ўзбекистон ўқув-педагогика нашриёти, 1959.
3. Д.И.Латышина. История педагогики. М., 2003.

4-боб.

Савол ва топшириқлар

1. Ривожланган мамлакатлардаги таълим тизимини тавсифлаб беринг.
2. У мамлакатлардаги таълим тизими билан Мустақил Ўзбекистондаги таълим тизими ўртасида нималарда ўхшашлик бор?
3. XXI асрда мактаб, ўқув юртлари қандай шакл ва турда бўлишини орзу қиласиз?

Хотима ўрнида

Ўзбек халқининг бола тарбиясида кўп асрлар давомида орттирган тажрибасини ўрганиш ва тиклаш жамиятимиз олдига қўйилган асосий, олий мақсад ва вазифалардандир. Президент Ислом Каримов миллий истиклол мафқураси, ғояси халқни - халқ, миллатни - миллат қилишга хизмат қилиши кераклигини айтиб: «Миллий ғоя биринчи навбатда ёш авлодни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат руҳида тарбиялаш, уларнинг қалбига инсонпарварлик ва одамийлик фазилатларини пайванд қилишдек олийжаноб ишларимизда мададкор бўлиши зарур»¹ лигини таъкидлайди.

Миллий педагогика тарихимизни, педагогик назарияни, умумбашарий педагогика тараққиёти, педагогик назария ривожига беназир ҳисса қўшган буюк олиму шоирларимизнинг таълимотлари, назарияларини ўрганиш ҳам мустақил фикрловчи, ўзининг кадр-қимматини англайдиган, иродаси бақувват, иймони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган инсон шахсини шакллантириш ва етиштиришда ғоят муҳимдир.

Ислом Каримовнинг таъкидлашича, «Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг ҳолис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзликни англашни, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутади»².

Марказий Осиёда яшаб ижод қилган, диний дунёқараш билан қомусий билимдонликни ўзида мужассам этган буюк аждодларимизнинг, XIX аср ва XX аср мутафаккирлари ва педагоглари, шунингдек Шарқ ва Европа олим, шоирларининг ўз амалий тажрибалари асосида таълим-тарбия хусусида айтган назарий фикрлари - педагогик назариялари ҳозирги кунда ахлоқий тарбия учун ҳам муҳимдир.

Шунга кўра, «Педагогик назарияси» деб номланган ушбу қўлланмада, назарий билимни ёритиш қоидаларига суянган ҳолда, улар билдирган педагогик назариялар умумлаштирилди. Қўлланма бу соҳада қилинадиган ишга қўшиладиган кичик бир ҳиссадир.

1. Ислом Каримов. Жамиятимиз мафқураси халқни х халқ, миллатни - миллат қилишга хизмат қилсин. «Миллий тикланиш», 1998 й., 16 июнь. 2. Ислом Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., «Ўзбекистон», 1998 й., 526-бет.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., «Ўзбекистон», 1992.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., «Ўзбекистон», 1996.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод ватан қолсин. Т., «Ўзбекистон», 1996.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т., «Ўзбекистон», 1996.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисодиёт, сиёсат, мафкура. Т., «Ўзбекистон», 1996. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., «Ўзбекистон», 1996.
6. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., «Ўзбекистон», 1996.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997.
8. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ», 1998.
9. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. «Ўзбекистон». 1998.
10. Каримов И.А. Миллий давлатчилик, истиқлол мафкуриси ва ҳуқуқий маданият тўғрисида. Т., 1999.
11. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Таълим тўғрисида. Т., 1997.
12. Ўзбекистон Республикаси. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Т., 1997.
13. Абай. Танланган асарлар. Т., 1961.
14. Абдурасулов М. Ўзбек маърифатпарвар шоирлар илм-маърифат ҳақида. Т., «Ўқитувчи», 1972.
15. Абдурауф Фитрат. Чин сеvgи. Т., Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1996.
16. Абдурашидхонов М., Бадий асарлар тўплами. Т., 1908.
17. Абдулла Қодирий. Ўтган кунлар. Меҳробдан чаён. Т., Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.
18. Аҳмедов А. Улугбек., «Фан», 1991.

19. Абу Али Ибн Сино. Ҳикматлар. Т., «Ўзбекистон», 1980.
20. Абдуазизова Н.А. Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917), Т., «Академия», 2000.
21. Авлоний А. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. Т., «Ўқитувчи», 1972.
22. Авлоний А. Тошкент тоғи. Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъатнашриёти. Т., 1979.
23. Айний С, Асарлар. Саккиз томлик, 1-том, Т., 1963.
24. Ал-Бухорий. Ал-Адаб ал муфрад. Т., «Ўзбекистон», 1990.
25. Алишер Навоий. Хамса. Т., 1960.
26. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб, Т., 1939.
27. Амир Темур. Темурийлар ҳақида. Қоҳира шаҳри. 1996.
28. «Авесто» ва унинг инсоният тараққиётидаги ўрни. Т., «Фан», 2001.
29. Амир Темур ўғитлари. Т., «Наврўз», 1992.
30. Аҳмад Дониш. Наводур ул-вақое. Т., 1984.
31. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., «Шарқ», 1997.
32. Баркамол авлод орзуси. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2000.
33. Баратов М. Абу Али ибн Сино-буюк мутафаккир. Т., «Фан», 1980.
34. Баратов Н., Алиқулов Х. Ўрта Осиё мутафаккирлари ахлоқ ҳақида. Т., «Ўзбекистон», 1974.
35. Бехбудий М. Баёни соний. (Ўқиш китоби), Т., 1907.
36. Бехбудий М. Баёни ҳақиқат. «Улуғ Туркистон» газетаси. 1971, 12 июнь.
37. Бехбудий М. Азиз қариндошларим! Мусулмон биродарлар «Хуррият» газетаси, 1918, 26 январь.
38. Бозоров О., Шодиев Р. Ўрта Осиё тасаввуфи ва ахлоқий қадриятлар. Самарқанд, Зарафшон. 1992.
39. Бабаханов Ш.З. Великие мухаддисы о мире и дружбе между народами. Издательство народного наследия им. Абдуллы Кадыри. Т., 1998.

40. Воҳидов Э. Муҳаббатнома. Сайланма. Икки жилдлик. Биринчи жилд. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1986.
41. Воҳидов Э. Садоқатнома. Сайланма. Икки жилдлик. Иккинчи жилд. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
42. Воҳидов Э. Изтироб. Т., «Ўзбекистон», 1992.
43. Воҳидов Э. «Ишк савдоси». Т., «Шарқ», 2002.
44. Донишмандлар тарбия хусусида. Т., «Ўқитувчи» нашриёти, 1982.
45. Ёқубов Ҳ. Ойбек. Т., «Фан», 1955.
46. Ёқубов Ҳ. Ғафур Ғулом. Т., Ўздавбадий нашр, 1959.
47. Жан Жак Руссо. Педагогические сочинения. Том 1, М., Педагогика. 1981.
48. Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин. Т., Ўзбекистон, 1990.
49. Жўраев Н. Агар огоҳ сен... Т., «Ёзувчи», 1998.
50. Жониматова Х. Абу Али ибн Сино таълим-тарбия тўғрисида. Т., «Ўқитувчи» нашриёти, 1990.
51. Зулфия. Шеърлар. Икки жилдлик. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. I жилдлик, 1974, II жилд, 1975.
52. Зуннунов А., Тўхлиев Б., Маъсудов Х. Педагогика тарихи. Т., «Шарқ», 2002.
53. Имом-ал Бухорий. Ал-адаб ал-Муфрад. Т., «Ўзбекистон», 1990.
54. «Имом-ал Бухорий ва унинг дунё маданиятида тутган ўрни» мавзусидаги халқаро конференция материаллари. ЎзР ФА, «Фан», 1998.
55. Латышина Д.И. История педагогики. Москва, 2003.
56. Ирисов А. Абу Али ибн Сино ҳаёти ва ижоди мероси. Т., «Фан», 1990.
57. Каримов Н. Ойбек. Т., «Ёш гвардия», 1985.
58. Каримов Н. Истиклолни уйғотган шоир. Т., «Маънавият», 2003.
59. Конфуцианство в Китае. Проблемы теории и практики. «Наука», М., 1982.
60. Констинов Н.А., Медьшский Е.Н., Шаббаева Л.Ф.

История педагогики. М., «Просвещение», 1982.

61. Қори-Ниёзий Т.Н. Ҳаёт мактаби. Т., «Фан», 1970.
62. Қуронов Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. Т., «Ўқитувчи», 1997.
63. Мабоди ул-ислом (Ислом асослари). Т., 1991.
64. Маллаев Н.М. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. Т., «Ўқитувчи», 1973.
65. Маҳмудов Т. „Авесто“ ҳақида. Т., «Шарқ», 2000.
66. Маҳмудов Т. Мустақиллик ва маънавият. Т., «Шарқ», 2001.
67. Мўминов И. Мирза Бедил. Т., «Фан», 2000.
68. Муҳаммад пайғамбар алайҳиссалом қиссаси. Ҳадислар. Т., «Камалак» 1991.
69. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. «Фан» нашриёти, 1993.
70. Нуриддинов Н.Г. Педагогические идеи Абу Райхана Беруний. Т., «Фан», 1989.
71. Обидов А. Абу Райхон Беруний ва янги назария. Т., «Фан», 1991.
72. Ортиқов Н. Таълим ва ислом: ёшларни тарбиялашдаги муаммолар ва ечимлар. Т., «Фан», 1994.
73. Оз-оз ўрганиб доно бўлур. Т., Ғ.Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, Тузувчи: Зуннунов Ш.
74. Ойбек. Навоий. Роман. Т., Ўздавнашр, 1944.
75. Ойбек замондошлари хотирасида. Т., Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
76. Орипов А. Йиллар армони. Т., Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.
77. Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. Т., 2000.
78. Очиллов М. Муаллим - қалб меъмори. Т., «Ўқитувчи», 2001.
79. Очиллов М. Ўқитувчи одоби. Т., 2002.
80. Очиллов М. Мустақиллик маданияти ва тарбия асослари. Т., «Ўқитувчи», 1995.
81. Раҳимов С.Р. Психолого-педагогические взгляды Абу Али ибн Сино. Т., «Ўқитувчи», 1979.

82. Румий Ж. Ичингдаги ичингдадир. Т., «Шарк юлдузи» журнали, 3,4,5,6,7,8-сонлар. 1995.
83. Румий Ж. Учмоққа қанот йўқ, вале учгайман. Т., Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1994.
84. Ражабов С. Халқ маорифи ва педагогика фанининг буюк алломалари. Т., «Ўқитувчи», 1990.
85. Саъдий. Бўстон. Т., 1960.
86. Саъдий. Гулистон. Т., 1960.
87. Султонов И. Баҳоуддин Нақшбанд абадияти. «Фан» нашриёти, Т., 1994.
88. Туркистон матбуот тарихи. Тузувчи. Н.А. Абдуазизова. Т., «Академия», 2000.
89. Тухлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари. Т., «Ўзбекистон» нашриёти, 1991.
90. Ушинский К.Д. Танланган асарлар. Т., 1959.
91. Фитрат А.А. Раҳбари нажот. Истамбул. 1915.
92. Фитрат А.А. Оила. Боку. 1915.
93. Фитрат А.А. Тарихи ислом. Истамбул. 1908.
94. Фитрат А.А. Чин севги. Т., 19(6).
95. Форобий А.Н. Рисолалар. Т., «Фан», 1995.
96. Форобий А.Н. Шеър санъати. Т., 1979.
97. Хайруллаев М. Форобий рухий процесслар ва таълим-тарбия ҳақида. Т., «Ўқитувчи», 1967.
98. Халқ педагогикаси - инсон камолотининг асоси. Т.Н. Қори-Ниёзий номидаги ЎзПФТИ офсет лабораторияси, 1992.
98. Хайруллаев М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. Т., «Фан», 1994.
99. Чўлпон. Яна олдим созимни. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.
99. Шомаҳмудов Ш. Саъдий Шеъррозий. Т., «Фан», 1964.
102. Шайхзода М. Асарлар. Олти жилдлик. Иккинчи жилд. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.
103. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Т., «Юлдузча», 1990.
104. Ўзбек педагогикаси тарихи. Т., «Ўқитувчи», 1997.
104. Ўрта Осиёда педагогик фикр таракқиётидан

104. Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққийидан лавҳалар. Т., «Фан» нашриёти, 1996.
105. Қаҳҳор Т. Хур Туркистон учун. Т., «Чўлпон», 1994.
106. Қуронов Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. Т., «Ўқитувчи», 1997.
108. Қурбонов Ш., Сейтҳалилов Э. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури: Педагогик илмий тадқиқот муаммолари ва йўналишлари. Т., «Фан», 1999.
109. Қурбонов Ш., Сейтҳалилов Э., Қуронов М., Аҳлидинов Р., Мажидов И. Миллий истиқлол ғоясини шакллантиришда ташкилий-услубий ёндашувлар. Т., «Академия», 2002.
110. Қуронов М. Мактаб маънавияти ва миллий тарбия. Т., «Фан», 1995.
111. Қуронов М. Мафкура, таъсирчанлик ва услуб. Т., «Маънавият», 2000.
112. Ғуломов С, Убайдуллаева Р., Аҳмедов Э. Мустақил Ўзбекистон. Т., «Меҳнат», 2001.
113. Ғафуров И. Ўртоқ шоир. Т., «Ёш гвардия», 1975.
114. Ғаниев А. Садриддин Айний таълим ҳақида. Т., «Ўқитувчи», 1965.
115. Ғафуров И. Жозиба. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970.
116. Ғафур Ғулом. Асарлар. Ўн жилдлик. Биринчи жилд. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973.
117. Ҳайдаров К. Мусулмонларнинг миллий урф-одатлари. Самарқанд. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.
118. Ҳамид Олимжон. Танланган асарлар. Уч жилдлик. Т., Ўздавбадий нашр, 1-жилд 1957, 2-жилд 1958.
119. Ҳамза. Асарлар. Икки томлик. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969.
120. Ҳикматлар гулдастаси. Тўпловчи: Азаматов М. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	А.Зуннунов.....	3
Биринчи қисм		
Марказий Осиёда XXI асргача бўлган даврда тарбия, таълим, мактаб, педагогик назария ривожини	А.Зуннунов.....	6
I бўлим. Энг қадимги даврда тарбия (VIII асргача)		6
1-боб. Халқ педагогикаси ва унинг асоси. «Авесто»		6
2-боб. Тарбияда халқ кўллаган педагогик воситалар		11
3-боб. Таълим ривожининг бошланиши		17
II бўлим. Марказий Осиёда VIII-XIII асрларда мактаб, таълим-тарбия, педагогик назария ривожини ...	А.Зуннунов.....	18
Улуғ мутафаккир олимлар таълим-тарбия ҳақида:		
Имом ал-Бухорий		25
Абу Райхон Беруний		27
Абу Наср Форобий		30
Абу Али ибн Сино		35
Баҳовуддин Нақшбанд		39
III бўлим. Марказий Осиёда XIV-XV асрларда мактаб, таълим-тарбия, педагогик назария ривожини ...	А.Зуннунов.....	41
Улуғ мутафаккир олим ва шоирлар таълим-тарбия ҳақида:		
Мирзо Улуғбек		44
Алишер Навоий		46
IV бўлим. Марказий Осиёда XVI-XIX асрларда мактаб, таълим, тарбия ва педагогик назария ривожини	А.Зуннунов.....	51
Таникли мутафаккирлар таълим-тарбия ҳақида		
Комил Хоразмий.....		51
Аҳмад Дониш		53
Зокиржон Фуркат.....		54
V бўлим. XX асрда ва XXI аср бошларида мактаб, таълим-тарбия ва педагогик назария ривожини.	А.Зуннунов.....	56
I боб. XX аср биринчи ярмида (1901-1940 йиллар) мактаб, таълим-тарбия, педагогик назария ривожини.....		56
Таникли мутафаккир-педагоглар, адиблар таълим-тарбия ҳақида:		
Абдуқодир Шақурий		58
Исҳоқхон Тўра - Ибрат.....		58
Муҳаммадхўжа Бехбудий		59

Абдурауф Фитрат	61
Мунавваркори Абдурашидхонов	64
Абдулла Авлоний	66
Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий	67
Садриддин Айний.....	69
Абдулҳамид Чўлпон	70
Абдулла Қодирий	72
2-боб. XX аср иккинчи ярмида (1940-1990 йиллар) мактаб, таълим-тарбия ва педагогик назария ривож. А.Зуннунов.....	75
Таниқли педагог-олим, адиблар таълим-тарбия ҳақида:	
Қори Ниёзий.....	75
Сидик Ражабов	77
Ғафур Ғулом	79
Мусо Тошмуҳаммад Ойбек	82
Ҳамид Олимжон	84
Мақсуд Шайхзода	86
Зулфия Исроилова	89
Эркин Воҳидов	90
Абдулла Орипов	92
VI бўлим. Ўзбекистонда 1991-2005 йилларда мактаб, таълим- тарбия, педагогик назария ривож Ш.Қурбонов.....	94
1-боб. 1991-1996 йилларда мактаб, таълим, тарбия.....	94
2-боб. 1997-2005 йилларда мактаб, таълим-тарбия, педагогик назария ривож	95
Аскар Зуннунов	101
Малла Очиллов	104
Шавкат Қурбонов	106
Муҳаммад Қуронов	109
Рустам Аҳлиддинов	111
Иккинчи қисм	
VII бўлим. Хорижий мамлакатларда педагогик фикр Ш.Қурбонов	
1-боб. Қадимий Юнонистон (Греция)да таълим, тарбия	113
Аристотел.....	114
2-боб. Қадимги Хитойда таълим-тарбия.....	116
Конфуци	117
3-боб. Шарқ мутафаккирлари таълим-тарбия ҳақида.....	.....
.....А.Зуннунов.....	120

Саъдий Шерозий	120
Жалолоддин Румий	123
Абдулқодир Бедил	125
4-боб. Европа мугафаккирлари таълим-тарбия ҳақида ..... Ш.Қурбонов.....	128
Ян Амос Коменский.....	128
Жан Жак Руссо.....	131
Иоган Генрих Песталоцци	135
Константин Дмитриевич Ушинский	139
VIII бўлим. XX асрда хорижий мамлакатларда педагогик назария ривож	Ш.Қурбонов..... 142
Бўлимлар бўйича савол, топшириқ, реферат мавзулари, адабиётлар.....	А.Зуннунов .....
Хотима ўрнида.....	А.Зуннунов..... 155
Адабиётлар рўйхати.....	156
Мундарижа.....	162

Мухаррир	М. Мирқомилова
Тех. муҳаррир	Г.Б. Дудорга
Мусахҳих	Қ. Парпиева

Босишга руҳсат этилди 16. 02. 2006 й.
 Бичими 60x84 ¹/₁₆
 «Times New Roman» ҳарфида терилди.
 Босма табоғи 10,50.
 Нашриёт ҳисоб табоғи 10,62.
 Адади 1000. 350- сонли буюртма

34-05- шартнома

ТОШКЕНТ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ
 УНИВЕРСИТЕТИ тасарруфидаги
 «АЛОҚАЧИ» нашриёт матбаа марказида чоп этилди.
 Тошкент ш., Амир Темури кўчаси, 108-уй.